

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Валентин
ЧЕМЕРИС

*Сини
змієногої богині*

CF FOLIO

Валентин Л. Чемерис

Сини змієногої богині

Серія «Історія України в романах»

предоставлено правообладателями
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=8371523
Валентин Чемерис «Сини змієногої богині», роман-есеї. Серія «Історія
України в романах»: Алгоритм; Харків; 2015
ISBN 978-966-03-7050-0

Аннотація

Що може бути цікавішим за її величність історію? Тільки історія, про яку розповідають небайдуже та неупереджено. Саме так, як це робить Валентин Чемерис (нар. 1936 р.) – відомий український письменник, автор історичних та фантастичних романів і оповідань, лауреат багатьох літературних премій. У видавництві «Фоліо» вийшли друком його романи «Смерть Атея», «Фортеця на Борисфені», «ольвія», «Генерали Імперії», «ордер на любов», «ярославна», «Ваші пальці пахнуть ладаном...», «Трагедія гетьмана Мазепи», «Марина – цариця московська».

«Сини змієногої богині» – роман-есеї, що складається з власне роману та кількох повістей з однією головною героїнею – Скіфією, загадковою і таємничою країною вершників з луками, тією Скіфією, яка у VII столітті до н. е. під дзвін мечів і співи стріл з'явилася на південних теренах України.

Легендарна і реальна, повна слави і звитяги, знана нам і незнана, Скіфія воїнів і хліборобів, царів і вождів, чаклунів і знахарів, войовничих амазонок і жриць, земля героїв (Іданфірс, Атей, Скілур) і майстрів неперевершених шедеврів, що й нині дивують і вражають людство...

Содержание

Пролог	9
Місяць в травах росяних купався...	9
Скіфська таїна	18
Крила	57
Імператор Діоклетіан та чернець Діонісій – життя і долі	67
Могікани українських степів – ті, що зникли	79
Частина перша	95
Поетична Кіммерія Максиміліана Волошина	95
Чи була ти, і якщо була, то де ти була і якою була, загадкова Кіммерія, і хто ви такі – теж загадкові кіммерійці?	100
Сагайдак його, як відкрита домовина, всі вони люди хоробрі	110
Застібка із зуба улюбленого коня, або Яке воно – еталонне поховання кіммерійця?	126
Кіммерієць і скіф в одній могилі?	129
Частина друга	134
Коли люди були великими дітьми, майя вважали себе «народом змії». Як народжувалися боги	134
Легенда № 1	143
Легенда № 2	149

Хортиця. Змієва печера.	157
Вони прийшли з глибин Азії	166
Аракс? Аракс!!!	170
«...А скіфські жінки під час довгої відсутності чоловіків сходилися з невільниками...»	177
Вставна новела	183
«Британський» Геракл в українському брилі	199
Скіфська культура	203
Частина третя	208
І скіфи оволоділи першокласною для свого часу зброєю...	208
І як тільки бідолашних (та ще й постарілих) скіфів не похапав грець?!!	211
Ніколи тебе не було, скіфський океане!	218
Вісім голубих артерій Скіфії	220
Від фракійців та агафірсів на заході до однооких на сході	223
Марко Поло, Плано Карпіні та Дешиця про одноруких і одноногих людей	229
Примітки до власних назв народів і племен, вжитих у розділі	232
Під дзвін мечів і співи стріл...	235
«Пий, Арес, солодку кров ворогів!..»[26]	238
Скіф із стайкиного верху, який тримає скіпетр...	245

Залізний меч із золотими піхвами	250
То в чому полягало «велике скіфське лихо»?	256
Про що кричать глиняні таблички	265
Винахід скіфа, або Як я був безкінним	275
стрільцем з лука	
Кінець ознакомительного фрагмента.	276

Валентин Лукич Чемерис

Сини змієногої богині

Роман-есей

*Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю.*

I. Франко

Серед усіх відомих нам народів лише скіфи володіють одним, проте найважливішим для людського життя мистецтвом. Воно полягає у тому, що жодному з ворогів, котрий напав на їхню країну, вони не дають урятуватися. Ніхто не може їх наздогнати, якщо тільки вони самі цього не захочуть. Адже у скіфів немає ні міст, ні укріплень, і свої житла вони возять із собою. Всі вони – кінні стрільці з луків і промишляють не землеробством, а скотарством: їхнє житло – кибитки... Їм сприяє їхня земля і допомагають річки. Країна скіфів – це багата на траву і добре зрошувана рівнина... Геродот із Галікарнаса. «Історія», книга четверта «Мельпомена», звана ще іноді «Скіфією Геродота»

*** * ***

*Коров'як на могили і тирса.
Над могилами небо як дзвін.*

*Щирим золотом степ цей світився,
Казанами і чашиами цвів.
Здавна тут не любили халтури
Ні в пророцтвах, ні в справах земних.
Мчали степом підпалені хури
З брехунами-жерцями на них.
Тут кипіла кривава робота,
Коли обрій війною горів.
І на горло карала голота
За підступність і зраду царів.
Відгуло, відпалало нестерпно.
Тільки золото сонцем сія.
Синім свистом над сизим степом
Славить вітер скіфське ім'я.*

Борис Мозолєвський

Пролог

Скіфська таїна

Місяць в травах росяних купався...

Був у Скіфії (та й нині ще є, хоч Скіфії вже давним-давно немає) жовто-золотистий тюльпан, як і всі квіти країни сколотів (так називали себе скіфи), витвір чарівної Аргімпаси.

Місяць в травах
росяних купався,
До зірок тяглася ковила.
Скіфська Афродита —
Аргімпаса —
Степом зачарованим ішла.
І по тих галявах, де ступали
Її ноги, теплі і живі,
До схід сонця
сходили тюльпани
І горіли кров'ю по траві...

Аргімпаса у скіфів була богинею краси і кохання (казано ж у Бориса Мозолевського: скіфська Афродита) і ширше — життя та смерті. Осяйна і прекрасна богиня (вродливішої

жінки за неї – і серед смертних, і серед безсмертних – годі й шукати у Скіфії) була жоною скіфського бога війни, грізного Арея. Місячними ночами спускалася вона з неба й, оповита золотим маревом, – що ховало її від очей простих смертних, йшла степом. Там, де незрівнянна ступала, з'являлися квіти. І першим квітнув тюльпан – улюблена квітка богині щастя й кохання. І скіфи (і мирні хлібороби, і войовничі кочівники, звані царськими скіфами, жорстокі повелителі племен, що населяли тоді Скіфію) були певні: таке диво, як тюльпан, що рівнозначно щастю людському, світу білому посилають лише боги.

Тож не дивно, що тюльпан у Скіфії вважали квіткою кохання і щастя людського. І коли по весні там чи там у степах чи й побіля кочовищ з'являлися жовті дзвоники (звечора їх ще не було, а вранці – ось вони, наче з-під землі виринули!), як засмагли на вітрах і спекотному сонці лиця скіфів-хліборобів чи кінних вершників з луками світліли й добрішали: веселімося, наш край відвідала чарівна богиня любові й краси. Скіф'янки прикрашали тюльпанами своє волосся, стаючи ще гарнішими, і наставляли тоді ночі кохання, дні шлюбів, і Скіфія сповнювалась смаглявими скіфенятами...

І так тривало рік у рік, вік у вік. І так, здавалося, триватиме завжди. Але – не судилося...

Сьогодні від Скіфії – колись Великої, адже всього лише дві тисячі років тому (вік, як для історії, незначний) вона займала майже всю територію теперішньої України (при-

наймні її степову та лісостепову частини від Дунаю до Дону, від гір Криму й до зони лісів на півночі), zostалися нам у спадок, крім кількох десятків гектарів незайманих її степів (хоча б Хомутинські степи, Михайлівська цілина, заповідники «Кам'яна Могила» чи Асканія-Нова та ще де-де куці обніжки колись неміряних степових просторів), ще знані у всьому світі могили, звані курганами (розкопані археологами і ще не розкопані, але майже всі протягом століть пограбовані), золоті витвори її в музеях – наших і чужих, – легенди й історія, що є водночас і нашою, ранньоукраїнською історією; а на довершення – золотий скіфський тюльпан – невеличкий, із крученими листочками жовтого кольору. (Жовтий колір є первинним, похідним від зеленого, тобто другий колір у природі).

Його відкрив – як новий, до того не відомий науці вид, – описав і на честь Скіфії скіфським назвав наприкінці двадцятих років харківський ботанік І. Зоз. З іменем «скіфський» тюльпан назавжди увійшов у флору України. І хоч між кінцем Скіфії та початком України й пролягло тисячоліття (країна синів змієної богині зникла у III ст., а перша літописна згадка про Україну датується 1187 роком), вони обидві волею історії стали колискою цієї незвичайної квітки, що поєднала їх: матір'ю-прародителькою скіфського тюльпана є скіфська богиня Аргімаса, а названим батьком (це вже точно) – український ботанік.

Скіфія проіснувала – як політичне об'єднання племен під

зверхністю скіфських кочовиків, як, зрештою, держава (з деякою умовністю вживаю цей термін) – з VII ст. до н. е. по III ст. н. е., і тільки золотий тюльпан її, переживши всі потрясіння й катаклізми історії, загибель одних народів і з'яву інших в українських степах, живе та квітне й нині. А ось чи ростиме він ще й завтра-позавтра – того вже ніхто з певністю сказати не може. Як і про долю інших тюльпанів України, а їх у неї – разом із скіфським – вісім (маються на увазі первинні, дикорослі, не селекційно-гібридні, яких безліч): Шренка (слава Богу, цей вид ще зустрічається аж у восьми східно-південних областях та в Криму), південнобузький (квітне лише в двох областях), гранітний (лише у заповіднику «Кам'яна Могила» Донецької області), дібровний (у десяти лівобережних районах), змієлистий (зрідка на Сході), Калле (тільки в околицях Судака та на Керченському півострові), коктебельський (виявлений лише в околицях Планерського в Криму)...

І зникають вони не через несприятливі природні умови чи консервативні біологічні властивості, а під тиском господарської діяльності людини, зникають, хоч і мають від природи прогресивні дані: швидко ростуть і розвиваються, репродукують велику кількість насіння, легко розмножуються насінням і вегетативно. Тож у всьому винна людина, яка масово зриває квіти для букетів, знищуючи при цьому бульбоцибулини. (Як, між іншим, і пролісок, що його по весні центнерами вивозять на базари, особливо південні та в Криму, і навіть рейди, що їх улаштовує міліція на захист весняних

квітів, не дають бажаних наслідків.) Але «найбільшої шкоди завдає популяціям розорювання степів. Надмірне випасання вівцями степових і трав'янистих схилів руйнує останні пристанища тюльпанів» (В. Собко. «Стежинами Червоної книги»).

Але чи не в найгіршому стані в Україні перебуває сьогодні квітка богині Аргімпаси. Скіфський тюльпан вже має застережливу позначку: ендем. Більше того: вузький ендем. Застереження науковців «ендем» означає поширення даного виду (іншими словами, його ареал), обмежене невеликим природним регіоном лише в одному географічному пункті планети Земля.

А тому скіфський тюльпан, що колись золотом сяяв по всій Скіфії, сьогодні є вимираючим видом, що вже перебуває на грані повного зникнення з лиця планети Земля. Скіфи не забрали його з собою в могилу, передали його нам, ми ж повинні передати квітку любові і щастя своїм нащадкам. Та чи буде що передавати?

Він усе ще квітне веснами, сяючи – як і в прадавні скіфські часи – щирим золотом. Але вже зникнувши із степових просторів, дивом зачепився лише в Асканії-Нові. Відступати йому вже нікуди, хіба що в небуття. Та й хто його порятує, як уже немає його матері, богині Аргімпаси. Але попри все, він ще квітне, і в його золотому сяйві проглядається Скіфія, наша, по суті, історія, яку нам не дано права забувати, як не дано права втрачати бодай одну рослину.

Та лихо нависло не лише над тюльпанами. Відкріймо згадувану вже книгу В. Г. Собка «Стежинами червоної книги». Центральний її розділ – «Зникаючі види рослин в природі та культурі». Знаєте, скільки він нараховує на сьогодні зникаючих (а деякі вже й зникли!) видів представників української флори? Аж – 179! І все це – разом із скіфським тюльпаном – є золотим квітковим фондом України. Сьогодні. Бо завтра його ж може й не бути. Ми не тільки не бережемо цей фонд, а – що гірше – заважаємо йому самому зберігатися, ось чому він під загрозою.

Виписую лише кілька (за браком місця) тривожних рядків із згадуваної праці: «Гвоздика південно-бузька росте лише на гранітних відслоненнях Південного Бугу і його приток. Ніде більше на земній кулі такої рослини немає». **НІДЕ БІЛЬШЕ!**

«Волошка несправжньо-блідолускова відома тільки в заповіднику «Кам'яна Могила» (останнім пристанищем «Кам'яна Могила» стала й для тисячолістника голого та волошки бідолускуватої).

І – як крик: «Саме тут (у заповіднику «Кам'яна Могила». – В. Ч.) на залишках гірських скель, де пекельно пряхить степове сонце, доживає віку дрібненька папороть – вудсія альпійська. Немає сумніву, що карбононароджену вологолюбну горянку вповивали тумани Сарматського моря (20 – 6 млн років до нашої ери)».

І як тут не згадати застереження англійського натураліста

Джеральда Даррера: «В моїх очах зникнення будь-якого виду – це кримінальний акт, рівноцінний знищенню неповторних пам'яток культури, таких, як картини Рембрандта чи Акрополь».

Та й, зрештою, хіба наше життя після того, як зникнуть сотні видів рослин, стане кращим? Хіба не докором нам усім звучить застереження про те, що вудсія альпійська доживає свого віку в заповіднику? Хіба ми за неї не в одвіті?

«В степу досі спить більша частина нашої історії», – якось зауважив один із дослідників, і це, коли ти опиняєшся один на один зі степом, та ще вночі, особливо гостро відчувається.

Всю ніч невгамовно підпадьомкав перепел (слава Богу, що хоч він ще не зник), закликаючи когось невидимого «Пить підем... Пить підем...» І всю ніч у степу чулися якісь шерхоти, шелест, чийсь свист (чи не стріли кочовиків крають повітря?), зітхання... Чиє? Кіммерійця? Скіфа? Сармата? Слов'янина?... І лунав тупіт копит, і ти знову думаєш: чий? Кіммерійський, скіфський, сарматський, слов'янський? Чи, може, тупіт зниклих з цих степів – назавжди зниклих! – диких коней-тарпанів, колись таких поширених ще в скіфські часи.

Під ранок, вітаючи сонце, що ось-ось мало з'явитися, заспівав у небі жайвір – теж, як і тисячі літ тому. Нарешті з-за далекого обрію витнувся пруг сонця, і промені його почали розходитися віялом, б'ючи в небо золотими стовпами. Та ось сонце і зовсім зійшло і позолотило на взгірку кам'яну бабу (теж уціліли – кам'яні! – лише де-де), а біля неї жовтим дзво-

ником спалахнув скіфський тюльпан. І товариш мій, показуючи на нього, радісно крикнув: «Дивись, він... Справжній скіфський тюльпан! Вночі, доки ми передрімували, тут була вона...» «Хто – вона?» – запитую пошепки. «Аргімпаса, – так само пошепки відповідає товариш, – вночі, в золотому мареві ходила скіфська богиня краси та кохання. Ось чому тут вранці з'явився тюльпан, якого ще звечора не було».

І так захотілося повірити, що й справді степом в золотому місячному мареві блукала скіфська Афродита, так захотілося, що й повірив у те. З вірою в диво, в богиню кохання, яка незримо витає і над нами, все ж таки легше – і квітці квітнути, і людині жити... Хоча іноді ні-ні та й думаю звідтоді: скіфська богиня залишила нам квіти і серед них – тюльпан. Ми, на відміну від її величності, звичайно ж, не боги (тут нас можна зрозуміти, але – не виправдати), прості, як кажуть, простісінькі, всього лише гомо сапієнси, та все ж і після нас мають з'являтися в рідному краї на наших слідах квіти – бо як же інакше? Бо що ж тоді чекатиме планету життя нашого з ласкавим йменням Земля і рід людський на ній?

...Місяць в травах росяних купався,
До зірок тяглася ковила.
Скіфська Афродита —
Аргімпаса —
Степом зачарованим ішла.
І по тих галявах, де ступали
Її ноги, теплі і живі,

До схід сонця сходили тюльпани
І горіли кров'ю по траві...

Скіфська таїна

Скіфську таємницю на березі Боспора Кіммерійського, а з нею і золоті скарби скелетів, як називали себе скіфи, допоміг відкрити випадок. До речі, далекий від археології.

Вирішила тодішня влада для чогось переселити 108 сімей відставних матросів із Севастополя у Керч, де їм пообіцяли збудувати сяке-такє житло, невеликі хатки «с малими расходами». Простіше – землянки. Для цього потрібно було від 300 до 400 кубічних сажнів каміння. Оскільки законів, які б охороняли археологічні пам'ятки, тоді не було – як і самого, між іншим, усвідомлення, що можуть бути якісь там надбання історії та культури, а отже, їх треба оберігати, у тім числі й кургани, – то, недовго думаючи, вирішили відрядити солдатів одного з тамтешніх полків збирати каміння, – так до всього ж і дешевше, – на кургані, що його місцеве населення називало Куль-Оба – «горб попелу» в перекладі з татарської мови. Чому його так названо – невідомо. Назва не відповідала дійсності, адже курган не був горбом попелу – тіло його складалося із землі, що її віки й тисячоліття та ще власна вага перетворили на твердь, а ззовні курган покривав товстий кам'яний панцир. Хто і для чого наносив на круті боки кургану те каміння, ще й насунув на його похмуре чоло «папаху» з отакезних брил, – того ніхто не відав. Як ніхто не відав, чиї дужі руки його насипали і для чого лиши-

ли на віки, і що ховає у своїх надрах цей загадковий велет українських степів.

Відколи пам'ятали себе тамтешні люди, звідтоді й бовванів високий степовий курган за шість верст від Керчі, якраз по дорозі, що вела до Феодосії. Він здіймався, мов гігантський шолом давнього витязя, на його вершині день і ніч гули степові вітри, пропахчені гірким полином і пилом далеких країв, а мимо пливли і пливли – теж з гірким полиновим присмаком і пилом далеких країв, – задумливі сиві століття, що склалися в тисячоліття. Зникали одні народи чи племена, з'являлися інші, котрі вже нічого не знали про своїх попередників у тих краях, війни змінювалися миром, нетривкий мир – тривалими війнами, в диму пожеж щезали наймогутніші царства, велелюдність і багатства змінювалися злиднями й глухими віками забуття, а курган залишався все таким же мовчазним, похмурим, загадковим і величним.

Куль-Обу оточували напівзабуті прадавні легенди.

Казали, що буцімто курган залятий, і той, хто ризикне взяти з нього хоч грудку землі, буде жорстоко покараний: злі духи миттю перетворять такого сміливця в камінь. Власне, на Куль-Обі було не каміння, запевняли інші, а закам'янілі сміливці, котрі відважилися потривожити вічний сон велета.

Але ті легенди, колись владні й страшні, вже нікого не лякали. Вони, як догораюче багаття, ледь-ледь тліли іскорками в пам'яті немічних дідів і поволі затухали на вітрах нового життя. Камінь був потрібний, тож до легенд уже не прислу-

халися.

Каміння брали, і ніхто від того не кам'янів.

Потреба в дешевому камінні й призвела Куль-Обу до швидкої загибелі. Бо коли Керч – крихітне татарське містечко, точніше село – почала швидко зростати, перетворюючись на велике портове місто на південних кордонах Російської імперії, забракло дешевого будівельного каміння. У ті роки фундаменти і стіни давніх фортець та поселень, яких було безліч у тих краях, зникали на очах. Місцеві жителі навіть не здогадувались, що їхнє бідне, забуте Богом і людьми село, чомусь зване містечком, знаходиться на місці античного Пантикапея – велелюдної і багатой столиці могутньої Боспорської держави. А руїни, гори каміння і тесані плити – то все, що лишилося від колишньої столиці колишнього царства.

Невдовзі настала черга й Куль-Оби: впав він в око генуезцю Рафаїлу Сакссі. Не так, власне, сам курган, як його каміння. Створюючи в Керчі контору торгівлі з кавказькими горцями, Рафаїл Сакссі взяв з Куль-Оби 400 кубічних сажнів каміння – для будівництва огорожі навколо свого саду. Але набіг генуезця на Куль-Обі навіть не позначився – так багато було там каміння. І ось у вересні 1830 року за Куль-Обу взялися двісті солдатів... Заскрипіли підводи, служилі день у день здирали з кургану його кам'яне покривало і возили в місто. У перші дні це не дуже його оголило. Кам'яна шапка, як і раніше, була насунута на похмуре чоло степового велета.

Але солдати старалися, підводи, перевозячи сотні кубічних сажнів каміння, скрипіли день у день. Це й вирішило долю старого кургану.

Вересень 1830 року на Керченському півострові був сухим і спекотним. Вдень нещадно палило сонце, вночі на далеких обрїях Тамані, по той бік протоки, потемніле небо шалено краяли блискавиці, і звідти, приглушене відстанню, долинало відлуння громів (греки-риболови запевняли, що на обох морях – Азовському й Чорному – гуляли грози). Того раннього ранку теж було задушливо – ані вітерця. Павло Дюбрюкс, наглядач керченських соляних озер, людина немолода вже і хвора – похапцем сунув до кишені окраєць черствого чорного хліба, за давньою звичкою прихопив з собою вірьовку довжиною в двадцять сажнів, котрою він обміряв не один десяток старовинних фундаментів у Керчі та навколишніх місцях, прихопив ще компас для вимірювання кутів і вийшов на феодосійську дорогу.

Зібрався старий доглядач керченських соляних озер у скромну мандрівку – мав на меті оглянути Куль-Обу, – а вийшло, що пішов Павло Дюбрюкс прямісінько в історію... Бо те, що відбудеться з ним сьогодні, завтра, післязавтра, – навіки збереже для нас невідоме досі ім'я цієї скромної людини, несправедливо скривдженої більш меткими колегами, а часом і просто хапугами із сильними й міцними ліктями.

Невдовзі Павло Дюбрюкс наздогнав на запиленому шляху військову підводу, що порожняком торохтіла за куль-обсь-

ким камінням.

– Сідайте, ваше благородіє, – притьмом припросив засмаглий солдат, показуючи великі жовті зуби. Притримуючи коней, насмішкувато бликнув і, як здалося Павлові, чмихнув: – Воно, ваше благородіє, як бити дворянські ноги пішкодьором, то ліпше вже солдатською торохтійкою проїхатись.

«Ваше благородіє» крекчучи виліз на підводу. Довго відхекувався... Роки вже не ті, та й хвороби... Ще й цей солдат глузує... А втім, Дюбрюкс уже звик до насмішок, як зникає равлик до своєї раковини. Ось тільки цікаво: звідки солдат знає про його, Дюбрюксове, дворянство? То так давно було, так давно, що й сам Дюбрюкс уже встиг забути про свої колишні чини й звання. Але – було. І був він тоді не Павло Дюбрюкс, а Поль Дю Брюкс, французький дворянин з маєста-том, а не бідний доглядач керченських соляних озер з черствим шматком хліба в кишені.

«О доле, як ти жорстоко обійшлася зі мною... – зітхнув Павло. – Хоча... може, то я сам і відштовхнув од себе долю? І збочив на манівець, і з Поля став Павлом, а з людини, громадянина, котрий має свою батьківщину, перетворився на безрідного емігранта в чужій країні...»

Похитуючись на возі, Дюбрюкс відганяє од себе невтішні спогади, та думки все одно настирливо обсідають його з усіх боків. Від них стає порожньо на серці й незатишно. Іноді ж спогади ще радують його. І тоді бачить себе Павло молодим та вродливим молодшим лейтенантом, багатим, родовитим,

щасливим Полем Дю Брюксом. Гай-гай, як давно те було, наче в іншому світі, в іншому житті. Все перекреслила революція – будь вона проклята! – що спалахнула у Франції проти дворянства, а отже, і проти нього, вельможного Поля Дю Брюкса та його дворянських привілеїв. Він, дворянин і офіцер, зустрів революцію вороже. Став на бік її ворогів, роялістів... Бачить себе й свого батька, полковника з «корпусу благородних егерів» принца Конде. Думалось: старе повернеться. Він поверне його багнетом. Люто бився з санкюлотами за відібрані титули і – програв. Старе не повернулося. Довелося залишити батьківщину, за якою потім тужив усе своє емігрантське життя. Та й революція його довго переслідувала. В Австрії війська принца Конде розгромив молодий республіканський генерал Наполеон Бонапарт. Залишки втекли до Росії і перейшли на службу до чужого царя. Ось тоді капітан Поль Дю Брюкс, проклявши революцію як найбільше зло світу, облишив військову службу і зняв мундир. Ліпше голодне життя в Петербурзі, аніж участь у насильстві й кривавій веремії, що затуманила розум його співвітчизникам і йому самому...

Підвода торохтіла, а Павло Дюбрюкс, їдучи в історію, все думав і думав про свою помилку молодості. А може, то була і не помилка? Може, він діяв так, як веліли йому дворянські титули, а доля просто розсудила по-іншому?

Ще до французької революції закінчилася шестилітня російсько-турецька війна, і в 1774 році в селі Кючук-Кай-

нарджі, на правому березі Дунаю, був підписаний мирний договір. Росії перейшли фортеці Кінбурн у гирлі Дніпра і Керч та Єнікале в Криму. Кримське ханство, що підлягало Туреччині, було ліквідоване і приєднане до Російської імперії. Життя в Криму почало докорінно мінятися.

Завдяки тим змінам стався поворот і в житті французького емігранта Поля Дю Брюкса. У 1811 році в Керчі організували митницю, бути її начальником запропонували Павлові Дюбрюксу (а він на той час уже став Павлом Дюбрюксом. Як-то кажуть: на чиєму возі їдеш, того й пісні співай). Їхав у Керч із сподіванням хоч якось вирватися з бідності, та фортуна і того разу повернулася до нього боком. Керч тільки називали містом: дві вулички довжиною трохи більше версти, вісімдесят бідних дворів. Ну яке ж це місто, яка там митниця! Щоправда, Керч до її приєднання до Росії була велелюдним поселенням, де мешкали в основному турки, татари, греки та вірмени. У фортеці стояв турецький гарнізон. Та, коли російські війська взяли місто, більшість його мешканців розбіглася, частина була переселена царицею Катериною. Населення бідувало, с'як-так перебивалося рибною ловлею та мізерною торгівлею: скуповували з суден, що йшли з Чорного моря в Таганрог, різні дріб'язкові товари: сухофрукти, бакалію, тютюн, люльки – і перепродували їх. З того й жили. Начальникові митниці платили на рік чотириста карбованців асигнаціями – їх ледве вистачало, аби якось звести кінці з кінцями. Тримався на рибі, яку зрідка давали йому

ті нечисленні шхуни, що навідувалися в порт. Щастя трохи посміхнулося начальникові митниці, коли в Керчі пожвавився соляний видобуток. Дюбрюкса перевели доглядачем соляних озер з трохи більшою платнею. Але то аби з голоду не померти.

Павло зітхнув... Ось тобі й – «ваше благородіє»! Солдат навіть не підозрює, що в «його благородія» вже другий день бурчить у животі, а він мусить приберігати надалі єдиний шматок хліба.

Тільки й радощів, що археологія...

– Ваше благородіє, – урвав плин його думок візник. – Яка ото трясця понасипала в степах такі кургани? Робити людям було нічого, чи що?...

Дюбрюкс здригнувся від його голосу і відповів машинально, все ще думаючи про своє:

– Так царів своїх, вождів та знатних воїнів люди в минувшину ховали. Насипали зверху гробниці кургани, щоб далеко їх було видно. Зокрема, скіфи. Особливо в наших південних степах.

– А-а... царі, – розчаровано протягнув солдат, пожував губами, наче пробуючи почуте на смак, перехрестився і спересердя на коней гаркнув:

– Н-но-о!!! Щоб вас!.. Чули? Царі в тих курганах лежать, а ми товчемося по них, іродові душі. А в тих курганах, мабуть же, й золота до біса. Чув, пасталакали на базарі, що в землі, мовляв, великі скарби зариті.

– Скіфи, коли споряджали своїх владик на той світ, золота не шкодували...

– Хі-і... мать твою!.. Золото мертвякам! Це ж треба до такого додуматись, га? Чи цареві не все одно, як зотлівати в землі – із золотом чи без?

– Видно, не все одно, – зітхнув Дюбрюкс.

– Еге, царям завжди золота мало – і на цьому світі, і на тому... А тут хоч би хто щербатий п'ятак підкинув.

Павло Дюбрюкс про таку розкіш, як п'ятак, вже й не мріяв, роздобути б дві копійки та купити на них у солдатів тютюну – страх як хотілося курити. Що нічим світити в кімнаті, Дюбрюкс вже з цим змирився, що по кілька днів змушений блукати в степах лише з маленьким шматком хліба в кишені – теж. Вже давно не п'є він вранці каву, бодай і без цукру, яку так любить, – немає за що. А ось курити хотілося немилосердно. Тільки ж де дістанеш дві копійки? Доводиться терпіти.

– А як ті скіфи жили? – не дочекавшись відповіді, запитав солдат і скоромовкою додав: – Коли, звичайно, це не військова таємниця.

– Ось якраз це і є таємницею, – посміхнувся Дюбрюкс. – Таємницею історії. Археологія, наука така, хоче відкрити завісу, щоб невідоме стало відомим.

Археологія... Без неї Дюбрюкс і не уявляв свого життя в цьому глухому закутку Російської імперії. Не маючи спеціальної освіти й потрібних знань, натомість він мав вели-

ку любов до археології, що стала фанатичною. А загадкова старовина щезала в нього на очах. В Керчі на кожному кроці чорніли якісь руїни, фундаменти, а то й цілі споруди, що стояли тут сотні і сотні літ. Ніхто нічого не знав про ті залишки споруд і, певно, вже й не дізнається, бо їх розтягують щодня, щогодини – ті, кому байдуже до історії та її пам'яток. Що міг Дюбрюкс, те й рятував. Часу мав удосталь, тож повсякдень вештався на руїнах, рився в грудді та смітті історії, видовбуючи звідти неоціненні мистецькі коштовності давніх народів, що зникли вже з лиця землі. Його вважали диваком, з нього сміялися, але охоче приносили йому старовинні речі, статуетки, вази, наконечники стріл, іржаві мечі тощо. Так і зростав домашній музей Дюбрюкса, перший музей Керчі. Все, що знаходив чи дарували йому люди, приносив додому і виставляв у шафах, що вже були переповнені врятованою старовиною. Що не вміщувалося в кімнатах, особливо мармурові плити, – те складав у дворі.

– Хитрий хранцуз шукає скарби, – говорили про нього в місті. – Думаєте, йому потрібні заіржавлені мечі? То він ними очі замилює. А сам тихцем золото шукає...

Дюбрюкс тільки посміхався, слухаючи оті теревені. Десь починаючи з 1816 року, на свої мізерні кошти розкопував могили. Трохи, щоправда, допомогла влада, але – тицьнула мізерію. Деякі із знайдених речей якось репрезентував імператриці Марії Федорівні та графу Воронцову. Золоті речі, що їх археолог-самоук подарував вельможним, на якийсь

час привернули до нього увагу влади. У 1817 році за дорученням великого князя Михайла Павловича Дюбрюксу була виділена скромна сума на розкопки. Але цінні знахідки, як на гріх, більше не траплялися, виділені гроші швидко танули. Крихітна сподіванка затеплилася 1818 року, коли Керч проїздом відвідав імператор Олександр І. Почувши про дивакуватого місцевого доглядача соляних озер, монарх забаг познайомитися з його музеєм. Імператорська величність з цікавістю розглядав золоті речі (браслети, серги, обручки, фігурки тварин, жінок тощо), надмогильні щити з написами часів Боспорського царства, велику кількість боспорських монет, різні вази, статуетки, якими були вщерть наповнені три великі шафи в квартирі дивака француза. Високоставлений відвідувач лишився задоволений відвідуванням і, на знак монаршої милості і «благоволення», подарував Дюбрюксу все зібране ним, не виділивши для музею ані копійки. Жаль... Але спасибі імператорові, що він хоч подарував Дюбрюксу те, що сам же Дюбрюкс і знайшов...

Злидні й нестатки обсідали археолога-самоука з усіх боків. З кожним роком гіршало здоров'я. Та, попри все, він щодня вставав, ще й на світ не займався, «имея спутником только собственные недуги, отправлялся пешком» за десятки верст од Керчі. Вірьовкою довжиною в двадцять сажнів Дюбрюкс обміряв не одну сотню старовинних споруд, складав плани поселень і акуратно переносив їх на папір.

«Я бачив, як Дюбрюкс, обтяжений уже літами, майже

в злигоднях, заохочуваний однією лише любов'ю до науки, відправлявся здійснювати свої дослідження від Керчі до Опука на відстані 60 верст з одним шматком хліба в кишені, – напише згодом про наглядача керченських соляних озер його співвітчизник, французький консул в Одесі Тетбу де Маріньї, – бачив, як, провівши дві чи три ночі в тих же пустельних краях, що слугували йому предметом пошуків, він повертався додому, виснажений голодом, і підтримував своє існування тільки степовими травами».

Йому вже заздрили – ситі й лінів. Але більше з нього насміхалися. Часом бувало й гірше. Скориставшись із того, що він не має спеціальних знань, дехто потай доносив генерал-губернаторові, що наглядач соляних озер – неук і тільки псує історичні цінності. На щастя Дюбрюкса, у 1820 році керч-енікальським градоначальником став любитель археології полковник І. О. Стемпковський – людина порядна і високоосвічена. Він гаряче підтримував Дюбрюкса.

Ось і на Куль-Обу його націлював:

– Придивіться до неї уважно, коли зніматимуть каміння. Можливо, там що-небудь і трапиться вашому пильному оку. А солдати, самі знаєте, їм аби каміння здерти. Коли що – починайте розкопки, давши мені знати. Я підтримаю вас.

...Підвода, урвавши своє одноманітне торохтіння, нарешті зупинилась.

– Приїхали, ваше благородіє.

Дюбрюкс притьмом зііз із воза. На кургані, що стрімко

здіймався вгору, вже не було каміння. Солдати, котрі вешталися по його схилах, дозбиравали гравій.

– Ну, старий, відкривай нам таємниці, довго ж ти їх ховав у своїх надрах, – весело загомонів Дюбрюкс до Куль-Оби і відчув себе радісно і легко. Він завжди почувався радісно і легко, коли займався улюбленою справою. – Не хмурся, діду, що здерли з тебе каміння. Як би ти не відводив мені очі, але мене не проведеш – я чотирнадцять літ розкопую кургани і дещо вже знаю і нюх маю. Ой, коли б ти, діду, не ховав у собі прадавню гробницю якого-небудь скіфського царя-владики...

З цими словами схвилюваний Дюбрюкс, забувши про свої болячки, пребадьоро подерся на крутий схил – надходила його зоряна година, та година, заради якої людина, власне, і живе і яку часом чекає все життя. Тільки не до всіх вона приходить. Доглядачеві керченських соляних озер пощастило. Нарешті фортуна повернулась до нього лицем – у нагороду за чотирнадцять років тяжкої праці в степу, злигоднів, поразок і невдач.

«Я вважаю, що Куль-Оба – курган штучного походження, і його насипали, безумовно, люди, – стримуючи збудження, писав Дюбрюкс градоначальнику на шматку паперу, що випадково потрапив йому до рук. – Тому бажано було б його розкопати. Прошу Вашого дозволу на розкопки і заодно допомоги – бодай кількох копачів».

Невдовзі прибув молодий і хвацький капітан з радісною

для Дюбрюкса звісткою: градоначальник дозволяє розкопувати Куль-Обу і надає в розпорядження пана Дюбрюкса загін солдатів-землекопів.

– Тож з Богом, пане Дюбрюкс!

Вони стояли на північному боці кургану. Перед ними аж до самого обрію мрів степ. Повівав гіркуватий вітер, і Павло з радістю його вдихав, відчуючи, що вітер приносить йому нові сили. Вітер степів, вітер древніх курганів і таких же древніх народів, чиє життя відклекотіло в цих степах віки та віки тому. Павло любив такі вітри, бо відчував себе в їхньому подуві молодим, з майбуттям, що склалося перед ним незоро, як і самі степи.

– Почнемо звідси, з північного боку, – вирішив Дюбрюкс і завзято крикнув: – Ну, солдати, з Богом! У вас під ногами – таємниці історії! Чує моє серце: саме тут вхід до гробниці. Хай вибачить нам господар цієї могили, що потривожимо його вічний сон, але інакше ніяк дізнатися про минуле.

Солдатів не треба було підганяти – завзято кинулись до лопат. За годину зняли кілька шарів ґрунту, і зненацька лопати об щось заскреготіли.

– Камінь!

Ще по якомусь часі Павло зазначив:

– Так і є – вхід до гробниці... Гляньте, кладка з тесаного каміння. Ми – на порозі відкриття! Чорт забирай, як гарно жити у світі білому!..

Коли градоначальник Стемповський прибув до Куль-Оби в супроводі цілого почту з любителів археології, чиновників і просто цікавих, в кургані вже був розкопаний вузький кам'яний хід. В кінці того коридора – дромоса – виднілися двері, що вели до гробниці. Вони були завалені камінням. Нетерпіння було таким великим, що Стемповський, забувши про обережність, одразу ринувся в коридор.

– Стійте! – спинив його Дюбрюкс. – Це небезпечно, Іване Олександровичу. Зі стелі дромоса звисає каміння. Воно ледве тримається. Зверніть увагу, колоди, що підпирають каміння, вже напівзогнили. Можливий обвал.

– Дромос доведеться розібрати, – вирішив Стемповський. – Старайтесь, солдати, за таку роботу ставлю відро горілки.

Але як солдати не старалися, а розібрати дромос виявилося непростю справою. Минув день, а робота все ще просувалася черепашачою ходою. Каміння зі стелі доводилось виколупувати обережно, адже один невірний рух – і все громаддя стелі гуркне на голови, розчавить і поховає під собою копачів. Усі наступні дні Дюбрюкс був сам не свій, метушився, сам тягав важке каміння, хапався то за лом, то за лопату, забував їсти, спати... Засмагле його лице змарніло, тільки глибоко запалі очі горіли огнем завзяття. Чим далі просувалися копачі коридором, тим відчутніше падав темп роботи. Кожного дня, ще й на світ не займалося, приїздив до Куль-Оби Стемповський і не відходив від кургану до темряви. Не

втручався в хід робіт, нікого не підганяв, щоб не скоїлось, бува, лиха, тільки нижня губа його дрібно-дрібно здригалася, видаючи справжній стан свого господаря. Дюбрюксу градоначальник щодня привозив обід і каву з цукром та булочками. Павло механічно те ковтав, майже на ходу, навіть не відчуючи смаку, і знову зникав у дромосі.

Лише на третій день після обіду дромос нарешті було розчищено, каміння винесено. Солдати ломами пробили дірку в дверях – у неї могла вільно проникнути людина. Дюбрюкс зазирнув у дірку, вдихаючи дух гробниці, той дух, що був у ній замуrowаний тисячі років тому.

– Вважайте, – вигукнув він, – що я щойно дихав справжнім скіфським повітрям!

– З Богом, з Богом, – підбадьорював його градоначальник. – Але, на Бога покладаючись, на всяк випадок не забувайте про обережність.

Стрибнувши на дно гробниці, Дюбрюкс, щоб звикнути до напівтемряви, на мить заплющив очі – серце аж об ребра билося. Коли розплющив очі, ніщо не блиснуло, не сяйнуло перед ним. Камера була квадратна, десь біля двадцяти метрів, викладена з великих, добре обтесаних вапняків, котрі щільно були пригнані один до одного. Стеля у вигляді піраміди: кожний верхній ряд каміння трохи виступав над нижнім. Місцями плити, певно, від ваги землі, повисовувались і загрозливо нависали над головою. Це Дюбрюкс побачив у першу мить, потім глянув униз. Вся долівка гробниці була заха-

ращена потрощеними дошками, поламаними катафалками, валялися якісь колоди, уламки, всюди – сміття, сміття, сміття...

– О Боже!.. – застогнав Дюбрюкс і з тим стогоном виліз із склепу в дромос, де на нього з нетерпінням очікував градоначальник.

– Гробниця пограбована... – прохрипів з горя й відчаю. – Немає нічого, саме лише сміття...

Та Дюбрюкс помилився – гробниця була цілою, незайманою, тільки дуже захаращеною. Солдати заходилися розчищати сміття та виносити його з гробниці разом з уламками дощок і колод. І лише тоді Дюбрюкс переконався, що в гробниці все ціле, лише дерево, тканини та частково кістки зотліли за довгі-предовгі віки.

Коли Дюбрюкс, трохи заспокоївшись, вдруге оглянув гробницю, то побачив, що в ній було поховано трьох людей. В центрі на дерев'яному катафалку лежав чоловічий кістяк, навколо нього – залишки одягу та золоті прикраси. На голові владики – повстяна шапка з гострим шишаком, щедро прикрашена золотими бляшками, на шії – золотий обруч, скручений з шести товстих дротин, на його кінцях були скульптурні фігурки скіфських вершників. На ногах і руках – золоті браслети, майстерно виготовлені, бездоганної ювелірної роботи. Все вбрання покійного теж було прикрашене золотими бляшками, одяг зотлів, бляшки густо лежали на кістяку й навколо нього.

– Оце так золота-а... – вражено перешіптувались солдати. – Видно, велике цабе тут поховане... Не інакше як його благородіє, якийсь їхній генерал...

– Тоді генералів не було, – весело гомонів Дюбрюкс, тремтячими руками знімаючи з кістяка золоті бляшки. – Перед вами – скіфський цар. Або вождь... Ні, швидше всього – цар.

– Мабуть, і на тім світі збирався воювати, – озвався хтось із копачів.

Біля кістяка лежали меч, лук, наконечники стріл, а також горит для стріл, увесь у золотих пластинках. На них були зображені звірі, що люто терзали один одного. Бронзові поножі в позолоті. Трохи збоку – руків'я шкіряної нагайки, оплетене золотими стрічками. Біля зброї – точильний камінь в золотій оправі, золота чаша, з якої на Дюбрюкса дивилися бородата голова скіфа та маска міфічної медузи Горгони.

– Цар... – прошепотів Дюбрюкс. – Бо в кого ще стільки набереться золота?... Але який же цар захоче відправлятися на той світ без дружини чи бодай наложниці? Мусить вона бути десь тут...

Оглянувся, роздивляючись: так і є, он вона лежить на долівці. Саркофаг її з кипарисового дерева давно зотлів, уціліли тільки пластинки зі слонової кістки, на яких зображені сцени із давньогрецьких міфів, полювання скіфів на зайців тощо...

Цариця, а це, очевидно, була вона, зодягнена в багатий

одяг, обшитий золотими та електровими бляшками – їх кількості. На голові в неї діадема, на шиї – золотий медальйон із зображенням голови богині Афіни. Окрім медальйона, на шиї в цариці Дюбрюкс побачив намисто та важку гривну із благородного металу. (Згодом зафіксують і її вагу – 473 грами.) Поруч лежали два золоті браслети і бронзове дзеркало, ручка якого була обкладена листовим золотом...

Схиливши голову, стояв старий наглядач керченських соляних озер біля кістяків царя та цариці, і якесь дивне почуття охопило його. Він, бідняк з бідняків, самоук-археолог, емігрант, стоїть у поховальному склепі царя, прах якого ніхто не тривожив тисячі років, звідтоді, як скіфи, насипавши курган, розійшлися геть по степах. І перед ним, нужденним, і, по суті, безправним, єдине багатство якого – шматок черствого хліба в кишені, лежить колись найбагатший і наймогутніший цар, від якого, може, тремтіли цілі народи, і не збагне: куди ж поділася влада цього грізного владика? Де його народ? Його непереможне військо? Всі пішли з цих степів ще віки тому, пішли навечно, в безвість. Щез цілий народ, лишивши на колишній своїй батьківщині купу кісток свого царя. Що з того, що цар неймовірно багатий? Царське золото лежить біля ніг бідняка, котрого цар за свого життя і поглядом не удостоїв би. Що від нього лишилося? Прах... Та шедеври майстрів, рабів царя. Мистецтво вічне, через тисячоліття зберегло воно тепло рук своїх творців. Так, одне мистецтво вічне в цьому світі, все інше – тлін... І влада, і сила,

і багатство, і велич...

– Тепер уже ясно, панове, – підсумував градоначальник, – що в куль-обському кургані поховано саме царя, і саме скіфського царя. Завдяки скарбам Куль-Оби ми тепер на власні очі бачимо, хто такі скіфи, який вони мали вигляд, як озброювалися і які в них були царі. Як ви бачите зі сцен, зображених на посуді, у скіфів було довге волосся, бороди і вуса, зодягалися вони в шкіряне та лляне вбрання, зброя їхня – меч, лук, стріли. Судячи по золотих речах, на скіфів мала великий вплив грецька культура. Невідомо тільки, чому скіфського царя поховано не в Скіфії, а на Боспорі Кіммерійському? Можливо, що й Боспор Кіммерійський у сиву давнину був скіфським? Скоріш за все, це так. Вітаю вас, панове, ви перші тримаєте в руках скіфські шедеври, перші побачили велику таїну, яка досі покривала загадкову Скіфію. Куль-Оба збагатить нашу науку не однією унікальною сторінкою, через морок віків вона передає нам її історію.

Градоначальник зробив паузу, дивлячись, яке враження він справив на присутніх, посміхнувся (з нього не спускали захоплених очей) і говорив далі – м'яко, мило, сам отримуючи від своєї розповіді чимале задоволення.

– Панове! Дозвольте вам процитувати Геродота, батька історії, котрий одним з перших писав про скіфів. Зокрема, Геродот повідомляє, що скіфи як покладуть у могилу царя, то неодмінно «ховають туди одну із наложниць царя, перед тим задушивши її, а також виночерпія, кухаря, конюха, слу-

гу, коней, по добрій штуці іншої худоби... після всього цього вони разом насипають великий курган, стараючись його зробити якомога більшим...» От, панове, – скінчив промову Стемповський, – ви й маєте перед собою один з таких скіфських курганів з царем і царицею.

Тим часом солдати обережно винесли з гробниці електро-ву посудину, що стояла в ногах цариці. На ній – чотири сцени з життя скіфів. Ось перша. Зіпершись руками на спис, цар, сидячи, уважно слухає донесення воїна, котрий теж тримає в руках спис. В обох на голові – гостроверхі башлики. Біля ніг воїна – щит. Цар трохи виставив уперед ногу, схилив набік голову... І здавалось, що ось-ось залунає голос воїна. Що він говорить? Може, він був у ворожому стані й тепер доповідає цареві про все побачене й почуте? Чи, може, щойно примчав з горячого і кривавого бою?

Ось – це вже друга сцена – скіфський воїн натягає тятиву на лук. Він теж у гостроверхому башлику, бородатий, невисокий, але натоптуватий, зібраний, дужий... Інші сцени, певно, присвячені скіфській медицині. Ось скіф-лікар – найпевніше знахар, – ставши на коліна, вириває в іншого хворий зуб.

– Ні, ви тільки подивіться, панове! – вигукував збуджений Стемповський. – Подивіться на обличчя хворого. На ньому видно біль... Так-так, справжній людський біль. Хворий, будемо називати його так, навіть правою рукою схопився за руку лікаря, точнісінько як і ми хапаємось за руку дантиста.

Дивіться, як достовірно, як психологічно точно і майстерно передано цю сцену. А скіфський одяг... Ми вперше бачимо скіфську зброю, потроху уявляємо їхнє життя... Зверніть увагу на четверту сцену. Воїн перев'язує своєму товаришу поранену ногу. Погляньте, як обережно, як уміло він це робить. Цікаво, що це за скіф, що зображений на всіх сценах посудини?

– Очевидно, це просто кілька скіфів, – висловив хтось припущення. – Оскільки ж вони схожі, то й складається враження, що на всіх сценах одна й та сама особа.

Археологи-любителі, а їх чимало було в оточенні Стемпковського, почали сперечатися. Хтось висловив припущення, що скіф, зображений на всіх сценах посудини, і скіф, котрий похований у гробниці, – одна й та сама особа. Тобто цар.

– Тоді виходить, що цареві й зуб виривають? – перепитав Стемпковський. – Але хто нам підтвердить, що це так?

– Постараюсь, – тихо озвався Дюбрюкс, – зачекайте хвилинку.

І зник у гробниці.

– Чи не забагато бере на себе цей... самоук, – пробурчав один із чиновників. – Ні освіти, ні знань у цього вискочня. Та який він археолог! Худобу йому пасти, а не царів вивчати.

– Ви, панове, помиляєтесь, так скептично оцінюючи здібності пана Дюбрюкса, – м'яко зауважив Стемпковський. – Дюбрюкс і справді самоук, але в нього багатющий досвід,

набутий на розкопках, і це частково заміняє йому відсутність спеціальних знань. До всього ж природа наділила його не тільки любов'ю до археології, але й великою кебетою для цього непростого діла.

Та ось Дюбрюкс вибрався з гробниці, тримаючи в руках жовтий крихкий череп царя. Не кажучи й слова, дістав лупу і заходився уважно розглядати зуби. В нижній щелепі не вистачало двох зубів.

– У царя справді боліли зуби, і два з них вирвали йому ще за його життя, – висловив припущення Дюбрюкс. – А поруч з вирваними... Панове, прошу звернути увагу. Ось хворий зуб царя. І якраз на тому місці, де на сцені, зображений на посудині, йому виривають зуб. Подивіться, прошу вас, щелепа в цьому місці напухла, хворий зуб сидить глибше. Решта ж зубів абсолютно здорові і цілі. Судячи по зубах, цареві було років тридцять-сорок, не більше.

– Виходить, цар у гробниці і цар, що зображений на посудині, – одна й та сама особа? – вигукнув Стемпковський.

– Так! – впевнено підтвердив Дюбрюкс. – Сцени, зображені на посудині, не вигадані, вони взяті з життя самого владики, череп якого я тримаю в руках. На посудині – його точний портрет!

Скіф Токсарида так розповідав про обряд побратимства серед своїх співвітчизників:

– Коли хто-небудь вибраний в друзі, то відбувається укла-

дення угоди, і ми даємо найбільшу клятву: жити один з одним і померти, якщо потрібно, один за одного. При цьому ми робимо так: надрізавши собі пальці, збираємо кров у чашу і, оголивши леза мечів, обидва тримаючись один одного, п'ємо з чаші, після цього немає нічого такого, що могло б нас роз'єднати...

Грецький письменник Лукіан слово в слово записав розповідь скіфа Токсаріда. Але Лукіану не вірили.

– Казка! Міф! Щоб дикі варвари отак клялися один одному в дружбі, щоб життя заради побратимства віддавали? Ні, вони дикуни... І не здатні на високі пориви душі.

Лукіана підтримав Геродот, котрий задовго до того, у V ст. до нашої ери, писав:

«Клятвенні договори з усіма скіфи роблять так: у великий глиняний ківш наливають вина і домішують до нього кров тих, хто домовляється про дружбу, зробивши укол шилом чи невеликий надріз ножем на тілі, потім умочують у чашу меч, стріли, сокиру і дротик. Зробивши цей обряд, вони довго моляться, а потім п'ють, як ті, хто домовлявся, так і найдостойніші з присутніх».

Чи правду писали Лукіан та Геродот, ніхто підтвердити не міг. Тисячі років тому скіфи зникли з лиця землі. І ось Дюбрюкс тримає в руках золоту бляшку, на якій зображено обряд скіфського побратимства. Двоє скіфів п'ють з одного рога вино. Вони разом тримають ріг, вони обнялися – очевидно, щойно дали клятву на вічну дружбу й побратимство

і тепер збираються врочисто скріпити її вином, змішаним з кров'ю...

Третій день Дюбрюкс розбирає й розчищає гробницю. Знаходить в ній все нові й нові золоті бляшки, і здається, що їм не буде кінця. І на кожній бляшці такі рельєфні, такі живі сценки з життя скіфів. Не бляшки, а енциклопедія скіфського життя, що дійшла до рук археолога через тисячі літ... Ось скіф скаче на коні, кінь летить у шаленому чвалі вперед, певно, в бій... А ось і сам бій. Два скіфи, ставши один до одного спинами, стріляють з луків. Вони зображені в пориві, в динаміці, тятиви їхніх луків туго натягнені, ось-ось із дзвоном зірвуться стріли й повалять ворогів...

Але працювати в гробниці стає небезпечно. Кожної миті слід чекати обвалу, каміння там і тут загрозливо звисає зі стелі, місцями потріскують бічні стіни, наче там хтось невидимий товчеться й, крячучи, сердито повертається... А може, то скіфські духи, душі померлих тяжко караються від того, що їхній вічний сон було так несподівано потривожено... Одного разу в гробниці ледве не трапилось лихо. Дюбрюкс тоді знімав внутрішній план гробниці, захопився роботою. Офіцер, котрий командував солдатами-землекопами, весь час заважав археологу своєю метушнею та безугавними балачками. Дюбрюкс кілька разів прохав його не заважати, але той не реагував. Зрештою, він став біля входу і загородив собою світло, що падало в лівий кут гробниці. Як архео-

лог не прохав його, офіцер, захоплений побаченням, нічого не чув і з місця не сходив. Дюбрюкс спересердя сплюнув і перейшов у правий кут, де було видніше. І тільки відійшов, як на те місце, де він щойно стояв, з гуркотом упала зі стелі двопудова каменюка.

Дюбрюкс здригнувся і витер лоба, що вмить став мокрим та липким. З криком і галасом солдати, котрі були в гробниці, сипонули до виходу, здійнявши чималий шарварок. Хтось навіть закричав: «Хранцуза задавило!»

– Ось бачите, я вас і врятував, – весело, як ніби нічого й не сталося, вигукнув офіцер. – Не загороди я вам світла, ви б не залишили лівого кутка і – тю-тю на той світ. У цій гробниці враз стало б більше на одного покійника...

Заважали цікаві. З кожним днем їх все більше й більше юрмилося біля Куль-Оби, дехто з нетерпеливих намагався проникнути навіть у гробницю, і від них неможливо було відкараскатись. Дюбрюкс подумав, що, може, й добре, що впала каменюка зі стелі і солдати з такими криками сипонули назовні. Тепер цікаві, настрахані обвалом, остерігатимуться совати носа до гробниці. Але з Керчі прибували все нові й нові роззяви, юрмились, диміли цигарками, гомоніли, презиркуючись. На десятки верст навколо розлетілася чутка про нечувані скарби Куль-Оби. Золото покійного скіфського царя магнітом притягувало до кургану різну, здебільшого підозрілу, потлоч. Тому знайдені речі доводилось відправляти в місто під посиленням конвоєм, і все одно Дюбрюкс був

не зовсім упевнений, що ніхто не ризикне напасти на конвой. Але робота так його захоплювала, що він швидко забував і про підозрілих осіб біля Куль-Оби, і про саму небезпеку, що кожна мить загрожувала йому в гробниці. Як не відчував ні плину часу, ні голоду чи втоми.

За саркофагом царя лежав скелет конюха. В його узголів'ї у спеціальній ніші знаходився кістяк бойового царського коня. Ще Дюбрюкс знайшов два срібні тазы і великі, теж срібні, блюда, а на них зберігався набір маленького посуду, теж срібного. На ньому були позолочені зображення левів, що терзали оленів, на інших дикі гуси ловили рибу. Біля дверей стояли два великі мідні казани для варіння м'яса, а понад стіною – чотири глиняні амфори, в яких, певно, було колись грецьке вино.

«Що ж, царю, – думав археолог. – Всім тебе забезпечили твої піддані для подорожі у потойбічний світ. То ж чи смачним було м'ясо в казанах, чи хмільним було вино в амфорах? Чи їв ти, чи пив ти у тому світі, чи гасав там на коні, чи обіймав там свою дружину, яку задушили й поклали тобі в гробницю?... Мабуть, не хотіла вона помирати, як і той раб-конюх. А може, вони з радістю пішли на смерть, сподіваючись, що будуть жити і жити в загадковому і незнаному потойбічному світі?...»

У гробниці вже сутеніло. Дюбрюкс зібрав з долівки останні розсипані бронзові наконечники стріл та кілька золотих бляшок і сказав собі: «На сьогодні досить... А завтра все й

закінчу...»

Роботи на Куль-Обі почалися 18 вересня, 22-го Дюбрюкс уперше проник у поховальну камеру, а ще через два дні, в основному, все було завершено: гробницю розчистили, недослідженою залишалася тільки невелика її частина, де, як здавалося, немає нічого цікавого. О, як він потім клястиме себе за ту легковажність! Але того вечора він був упевнений, що всі свої скарби Куль-Оба йому вже віддала. Про те, що в гробниці можуть бути ще й потаємні сховки, він тоді навіть не подумав.

День згасав, у степу вже поночіло. Вибравшись із гробниці, Дюбрюкс загасив свічку і стомлено присів на схилі кургану. Думав, що завтра він завершить дослідження поховальної камери і ще одна сторінка – може, й найбільш значна – в його житті буде перегорнута. Отож до завтра, а на сьогодні – все. Втому відчував таку, що нехіть було встати і кудись іти. За довгий день майже нічого не їв. Стемпковський, правда, пропонував йому підкріпитися з ним, але, захоплений знахідками в гробниці, він тільки відмахувався: потім, потім... Так і день збіг. Але це не біда, вдома у нього знайдеться сухар, вода – теж. Не звикати. Ось тільки як бути з гробницею? Чомусь був упевнений, що ні цікаві, ні злодії, якщо такі раптом і виявляться, навряд чи зважаться темної ночі проникнути в гробницю. По-перше, там вже нічого немає, а по-друге, всі бачили, як обвалилась каменяка зі стелі і ледве не задавила самого археолога, як солдати притьмом вибігали зі

склепу з жахними криками, – то хто зважиться туди проникнути? Серед білого дня це ризиковано, а серед ночі й поготів.

Останній краєчок червоного сонця вже зник за далеким обрієм.

«Як і тисячі літ тому», – стомлено подумав Павло.

І зненацька майнула інша думка: не можна так лишати гробницю на ніч. Береженого, як відомо, і Бог береже...

Градоначальник Стемпковський вже збирався від'їздити до міста, як до нього підійшов Дюбрюкс і стомлено мовив:

– Все ж таки треба було б поставити на ніч варту біля гробниці. Багато людей бачило, як ми діставали золоті речі, в місті тільки й говорять про це. Боюсь, аби чого не трапилося.

Але твердого переконання, що варта потрібна, в його голосі не відчувалося. Стемпковський мить повагався, а потім неохоче розпорядився, аби один із чиновників залишився з двома солдатами посторожувати до ранку склеп... В його голосі теж не відчувалося твердого переконання, що саме так і треба. Відчувши ту непевність, Дюбрюкс звелів солдатам на всяк випадок завалити вхід до склепу камінням, що й було зроблено. Вже коли сідав на солдатську підводу, то почув, як поліцейський чиновник, якому велено було наглядати з двома солдатами за гробницею, почав скаржитись градоначальнику на холодну ніч, на відсутність їжі, на втому та інші перепони – йому явно не хотілося ніч гібити в степу... А вітер вже й зараз доймав до кісток, а що буде вночі. До всього ж він боїться, ще змалку жахається покійників – брррр!!! Розрили

чужу могилу, ану, як серед ночі покійник вилізе шукати винуватців? Стемпковський посміхнувся і щось сказав... Поліцейський чин знову почав скаржитись і канючити, аби його відпустили... Градоначальник трохи повагався, а тоді, махнувши рукою, дозволив зняти караул. Стемпковський взагалі був доброю людиною, спокійним і врівноваженим начальником, на підлеглих ніколи не кричав і завжди їм допомагав, чим міг.

Павло Дюбрюкс чув ту розмову, але жодним словом не озвався, не заперечував. Навіть не ворухнувся. Як згорбився на підводі, так і сидів заляклий. Чути все чув, а сам був ніби за скляною перепорою і ні на що не реагував.

...Коли Дюбрюкс, знесилений і голодний, дістався до своєї квартири, то, ледь переступивши поріг, безпомічно опустився на стілець, заплющив очі і довго так сидів, нічого не думаючи і не відчуючи. Від втоми хиталася підлога під ногами, перед внутрішнім зором пропливали хаотичні картини останніх днів: гробниця, золоті речі, камінь, що ледве не розчавив його, бородаті голови скіфів, кістяки... Чомусь настирливо лізло таке видіння: скіфи душать царицю... Вона молода, вродлива, її обличчя перекошене від страху та болю, чорні очі повні смертельного смутку і розпачу, їй не хочеться помирати, їй би жити та жити, але мертвий цар хоче тільки з нею іти в потойбічний світ... І скіфи кидаються на неї із зашморгом... Останній подих, останній погляд чорних м'яких очей на білий світ...

Дюбрюкс застогнав і розплющив очі. Але видіння не зникало. Зусиллям волі відігнав те видіння і невдовзі задрімав сидючи. Але сон був коротким. У сні галасували бородаті скіфи, рипіли їхні вози, на очах виростав курган. Наяву він розкопував курган, а вві сні скіфи його насипали, і крізь товщу землі Дюбрюкса благала скіфська цариця...

Прокинувшись, він дістав зачерствілий шматок хліба – машинально, не відчуваючи ні смаку, ні потреби їсти, згриз його. Потім без мети никав по квартирі, закликав біля трьох шаф, заповнених знайденими на руїнах речами. Перед очима пливли бюсти з глини, статуетки з гіпсу, амфори, посуд і безліч інших творінь сивого минулого. Скільки йому довелося витратити на це здоров'я, снаги, коштів. Йому лікуватися треба, а він, ризикуючи собі скрутити в'язи, лазить по руїнах...

Дістав із шафи товстелезний стос паперу. То рукопис його життя. «Описание развалин и следов древних городов и укреплений, некогда существовавших на европейском берегу Босфора Киммерийского, от входа в пролив близ Еникального маяка до горы Опук включительно, при Черном море» – так назвав свою працю. Чи буде вона коли видана? Він уклав у неї все своє життя, детально описавши те, що вже назавжди зникло.

«Я знаю, – думав він, – у моїй праці мало вченості, але я точно описав те, чого вже немає».

Був щедрим, охоче ділився своїми працями з іншими,

багато дарував Стемпковському, а той використовував їх у своїх працях. Під своїм, звичайно, прізвищем. Одеський археолог Бларамбер взяв у нього плани древніх городищ Боспору і видрукував їх як свої... Це був найпідступніший удар, але Дюбрюкс і його пережив. То в ім'я чого він все терпить, бідує, голодує? Щоб його отак серед білого дня обкрадали? Тоді Павло Дюбрюкс ще не знав, що пограбують не тільки його. Лиха доля не обмине й Куль-Обу.

Коли вранці доглядач керченських соляних озер приїде із солдатами до Куль-Оби, його чекатиме жахлива звістка: Куль-Оба, необачно залишена без охорони всього лише на одну ніч, пограбована.

Вхід у гробницю був розчищений, каміння, що звисало над головою, прибране. Та частина склепу, яку Дюбрюкс не встиг дослідити, розчищена, плити з долівки зняті. Під ними виявились тайники – тепер вже порожні. Назавжди.

– Пропало!.. – застогнав археолог. – Все пропало!..

Лише значно пізніше Дюбрюксу розповість знайомий грек Дмитро Бавро про подію тієї ночі. Все відбулося так: тільки-но всі роз'їхалися, шестеро грабіжників (вдень вони ховалися за ближніми горбами) розібрали каміння, яким було завалено вхід, і полізли в гробницю. Запалили смолоскипи. В нерозчищеній частині склепу швидко прибрали каміння та різні уламки і знайшли там чимало золотих бляшок. Але більше нічого не було. Нічні гості розчарувалися і вже збиралися було покинути гробницю, як тут один з

них заглядів під ногами золоту бляшку, що застрягла в щілині долівки – так міцно, що грабіжник не міг її виколупати. Тоді всі гуртом – не пропадати ж блящі! – ломами підважили і вивернули плиту. Коли плита впала, грабіжники ахнули – перед ними була криївка, повна золотих речей.

Розказуючи, Бавро вмовк і винувато опустил голову.

– Ну, далі!.. – завжди ввічливий і чемний Дюбрюкс не втримався і схопив грека за грудки. – Говори, що було далі. Що зберігалось в тайнику? Говори, я прошу тебе, благаю... Ти пам'ятаєш?...

Так, відповів грек, він пам'ятає. Зверху на купі золотих речей лежала важка золота гривна для шиї, на її кінцях були золоті голівки левів. Дуже гарні, додав грек і зітхнув. Пан наглядач соляних озер сам розуміє, що та гривна викликала чималу суперечку серед грабіжників. За неї одночасно схопилося троє. Кожний тягнув гривну до себе й кричав, що він перший її схопив. Грабіжники лаялись, виривали один в одного гривну, аж доки хтось не вигукнув:

– Давайте її розрубаємо на три частини, і ділу кінець!

Грек знову зітхнув і вмовк.

– Ну?! – термосив його Дюбрюкс. – Що ви зробили з гривною?

– Сокирою розрубали на три частини...

Дюбрюкс мав таке відчуття, наче щойно його самого розрубали сокирою. Задивляючись у чорні блискучі очі грека, запитав:

– Ти теж був серед тих шести грабіжників?

Бавро помовчав якусь хвилину, а тоді ствердно кивнув головою і дивився на Дюбрюкса відданими і наче аж невинними очима – великими і печально-ніжними.

– Що тобі дісталось? – термосив його Дюбрюкс. – Говори, не бійся. Хіба я тебе хоч коли-небудь зобижав?

Бавро згадав, як колись виручив його Дюбрюкс, котрий був тоді начальником митниці. Він спіймав грека з контрабандою, але пожалів – у Бавро була купа чорноголової дітлашні – і відпустив. Бавро, потупцявшись, зізнався, що йому дісталася голова лева з частиною гривни і золота бляшка у вигляді оленя...

Невдовзі в Керчі заговорили, що на базарі продаються золоті речі. Дюбрюкс ходив на базар і дещо справді бачив у перекупників, зокрема золоту обкладку горита і бляшки, але викупити їх не мав за що. Тому вмовляв і вмовляв Бавро повернути бляшку і голову лева. Зрештою, той погодився. Бляшка й справді була у вигляді оленя, що лежав, підігнувши ноги. На його тулубі були зображені лев, грифон і заєць. Під шиєю в оленя лежав собака. Вага бляшки була 266 грамів. Дюбрюкс був радий, що хоч одну таку коштовну річ вдалося врятувати. А всього, і то через багато років, пощастить скупити в перекупників вісімнадцять золотих бляшок з Куль-Оби, але то була мізерна частина з пограбованих скарбів. Шедеври були знищені, їх грабіжники переплавили в золоті бруски і продали на чорному ринку.

Невдовзі чутки про пограбування золотого кургану дійшли до імператора Миколи I. Його величність страшенно розгнівався. Ще б пак! У нього з-під носа украли золото. Охолонувши, монарх розпорядився видати греку Бавро 1200 карбованців за повернутого золотого оленя. Сума чимала. Оголосили, що тому, хто поверне скарби з Куль-Оби, будуть також виплачені великі суми. Але на імператорський гачок ніхто не клюнув.

Після пограбування Куль-Оби Дюбрюкс довго хворів, але Стемпковський умовив його «ще поритися в кургані». Градоначальник видав наказ про охорону гробниці. Вдень біля входу стояв караул, а вночі курган охороняв кінний патруль. Але така варта вже була зайвою, більше скарбів у кургані не було. Проте кожної ночі все нові й нові грабіжники проникали у гробницю (і це попри її охорону!), аж доки однієї ночі не завалилася північна стіна. Двох грабіжників ледь живих витягли з-під обвалу і відправили до в'язниці. Роботи по розкопках було припинено, як гробниця остаточно завалилась...

Дюбрюкс більше нічого не розкопував. І навіть вже не займався археологією. Сили залишали старого доглядача соляних озер, хвороби, з якими він раніше якось ще боровся, тепер прикували його до ліжка. Вже немічною рукою написав він звіт про свої розкопки Куль-Оби і передав його Стемпковському. Градоначальник лишився задоволений звітом, на

його основі написав свій звіт і послав у Петербург до царя. Дюбрюкса не згадав жодним словом, немов і не було в Керчі старого археолога, відкривача Куль-Оби.

Про Дюбрюкса всі забули. До нього ніхто не приходив, його не згадували, і старий археолог тихо догоряв, усіма покинутий і забутий. Іноді, правда, до нього навідувався грек Бавро і довго мовчки сидів біля його ліжка та час од часу скрушно похитував великою патлатою головою...

– Ех, ви... грабіжники... – говорив Дюбрюкс без гніву, а просто так (гніватись уже не було сили). – Для чого ви обікрали Куль-Обу? Такі шедеври переплавити на мерзенне золото!

Грек винувато бликав великими і блискучими чорними очима, завжди печально-ніжними, зітхав і йшов, лишивши Дюбрюксу трохи сушеної риби...

Поволі спливали місяці, надійшла зима. З кожним днем Дюбрюкс почувався все гірше й гірше. До хвороби приєднався холод, і старий археолог тремтів під благоденською ковдрою вдень і вночі... Коли відпускало, зводився, ходив по кімнатах, вкотре оглядаючи свій музей, зрідка вибирався у двір, стояв біля могильних плит царів Боспору.

«Скоро й наді мною ляже така плита», – думав... Археологія... Вона дарувала йому багато щасливих днів, хвилювання, знахідки, радість пошуків... То, виходить, жив не дарма і радість першовідкривача завжди з ним. Це єдиний його скарб, і його в старого ніхто не відбере.

Одного разу до нього дійшли чутки, що градоначальник Стемповський послав свого чиновника Даміана Карейшу в Петербург до царя. Карейша повіз цареві всі золоті речі, котрі Дюбрюкс розкопав у Куль-Обі. Казали, що Микола I милостиво зустрів Карейшу, лишився задоволений куль-обськими знахідками і велів виставити їх у своєму імператорському Ермітажі.

– Нарешті, в мене є те, чого не має жоден європейський монарх! – буцімто вигукнув імператор, розглядаючи золоті шедеври скіфів.

Доти нікому не відомий чиновник дев'ятого класу Даміан Карейша враз злетів угору. Імператор пожалував йому діамантовий перстень – «за участие в отыскании большей части тех вещей». Газети наперебій писали про Куль-Обу, про його золоті шедеври, що прикрасили імператорський Ермітаж, на всі лади розхвалювали Карейшу – як героя, котрий знайшов і розкопав золотий курган. Про Дюбрюкса ж у тих статтях і звітах не згадувалося жодним словом.

З шиком повернувся Карейша з Петербурга. Всі говорили, що цар доручив йому і Стемповському вести подальші розкопки, шукати «подобные куль-обским древностям в гробницах» і виділив для цього дві тисячі карбованців.

У місті було врочисто відкрито Керченський музей старовини. Директором призначили одеського археолога Бларамбера, того самого Бларамбера, котрий колись обікрав Дюбрюкса і видав його плани давніх городищ за свої. Став-

ши директором Керченського музею, Бларамбер і далі жив в Одесі, де він теж завідував музеєм. Дюбрюкс і це пережив. Більше того, спираючись на ціпок, сховався до музею і написав заповіт: «Я, Павло Дюбрюкс, добровільно дарую Керченському музею старовини всі свої зібрані речі, котрі тимчасово знаходяться в моїй квартирі і були колись подаровані мені імператором Олександром Першим».

Помер він у повному забутті, нікому не потрібний, усіма зневажений і обікрадений, – яка несправедливість!

Минуло сорок п'ять років після його смерті, а чутки про скарги Куль-Оби все ще ходили серед люду. Казали, що Дюбрюкс тоді не все золото знайшов, бо стіна обвалилася і перешкодила роботі, а потім і взагалі гробниця завалилася й заховала коштовності від людського ока. І ось у 1875 році Керченський музей вирішує вдруге розкопати Куль-Обу. Проглядаючи звіт Дюбрюкса, археологи звернули увагу на його скаргу, що обвал північної стіни не дав йому змоги довести розкопки до кінця. Було знову розчищено гробницю, стіни її розібрано, кам'яні плити з долівки знято. Під ними виявили кілька ям у скелястому материку, але ніяких слідів поховання у них не було.

А можливо, й були, але після Дюбрюкса місцеві жителі знову брали каміння з Куль-Оби, і ходили чутки, що вони знайшли там не одну золоту бляшку. Та повторні розкопки, крім кількох бляшок, більше нічого не дали, і Куль-Обу лишили в спокої.

Так і стоїть сьогодні древній витязь українських степів, можливо, ховаючи в собі ще не одну нерозгадану таємницю. Знову повзуть чутки, з'являються легенди, що в кургані не все знайшли, що курган ще дещо ховає в собі. Дехто вважає, що треба повністю зняти насип кургану, тільки тоді, мовляв, розвіються легенди.

Сходить над курганом сонце, як і тисячі літ тому сходило, як і тоді, коли скіфи насипали його над своїм царем в кінці IV століття до нашої ери. І плывуть над ним сиві віки та й плывуть. А легенди, що витають над золотим курганом, все ще живі: а раптом курган відкрив не всі таємниці колишньому французькому дворянину Полю Дю Брюксу?

Крила

...Таємнича і грізна, могутня і непереможна, але вже приречена

...Він був драпіжним птахом з хижої родини яструбових, пізніше прозваний двоногими істотами царськими найбільшим і найсильнішим у піднебесних просторах тамтешнього світу білого володільником, покорителем і владарем неба з жовтим крицевим дзьобом, з розмахом крил, широких і довгих, що сягали чи не трьох метрів у довжину, з чималими кігтями на пальцях, гострими і загнутими, що люто розривали живу плоть крилатих у піднебессі і чотириногих на землі... Ймення йому було орел. Орел степовий. Орел білохвостий. Його рід був одним з найдревніших крилатих родів на землі й започаткувався ще в міоценову епоху, ранню епоху кайнозойської ери, що настала після мезозойської близько 70 мільйонів років тому і триває й досі; в ту первісну епоху, коли здійснювалися злакові, трави, яким немає нині краю там внизу, то був час з'яви одних і загибелі інших, коли вимирали (в кінці мезозою) динозаври, іхтіозаври, плезіозаври; час, коли народжувалися ссавці й беззубі птахи, зодягнені в пір'я, коли ще не було людей, а були тільки мавпи, що їх пізніше назвуть людиноподібними, а сама людина з'явиться на по-

чатку антропогену (його тривалість всього лише від 0,6–0,8 до 2,5–3,5 мільйона років); зрештою, то був час, коли в горах, огнях і тремтінні планети інтенсивно утворювалися гори, піднімалися континенти, змінювалися їхні обриси, і все те первісне гігантське творення супроводжувалося інтенсивним вулканізмом... – ось тоді вже вони були, орли, володарі степів і небес над ними.

Але навіть він, найстародавніший володар неба, старший за двоногих, не міг подолати весь огром степу, його безмежжя і безмір'я, що слався під ним унизу без кінця і краю, як безконеччя світове, до країв якого – та й чи були вони, краї? – не сягнути нічийим оком, навіть його гостро-зірким і чийім-небудь оком годі було обняти, охопити те, що не мало берегів, що ні перейти, ні перелетіти, що сягало далі, як могло сягати око; те, що лежало під ним унизу, було безмежним, ніким не міряним і тяглося широкою смугою від Дунаю до Єнісею і далі, далі в Забайкалля та Монголію і звалось просто: СТЕП. Але так далеко, до Монголії, він ще не залітав, адже його небокраї, які він міг долати на великих і могутніх крилах своїх, простягалися між Дунаєм і Доном.

І там, внизу, у його неохопному і несходимому безмежжі, краючи степи, протікали великі й малі річки та ріки: до Дніпра були Дунай на заході, Дністер, Південний Буг, Інгул та Інгулець, не рахуючи маленьких річечок на кшталт Синюхи; за Дніпром, як він піднявся трохи на північ і знову повернув на Схід, внизу блакитніла Самара (вище неї десь мали бути

Ворскла, Псел і Сула), а під правим його крилом – Сіверський Донець, вище Оскіл, а нижче Айдар з Кальміусом.

Після Придніпровської височини, південніше здіймалися Приазовська височина, за нею – Донецький кряж, з-за його Білогір'я вигулькувала Чорна Калитва, що впадала в Дон.

До східної межі його царства, до синього Дону було вже недалеко, як у піднебессі з'явився він, володар тамтешніх країв, його давній суперник старий Орлан. Птах теж могутній, рівний йому.

Він розумів, що вже вторгся в чужі володіння, що далі не треба залітати навіть з оглядом, адже там – вотчина Орлана, ось чому він і виник у піднебессі, володар, господар і повелитель тутешнього огрому, де сходить сонце. Він ніби не вигулькнув у небі, він мовби там в одну мить народився, з'явився нізвідки і, розсікаючи повітря, ринувся на перехват порушника. Орлан запрацював могутніми крилами, беручи розгін для двобою, і те саме зі свого боку вчинив і він, Орел Степовий, бо теж мав могутні й широкі крила, крицевий дзьоб, сталєне тіло і ноги, озброєні гострими, загнутими кігтями, готовими роздерти, розтерзати будь-чию плоть.

Внизу була Орланова земля, на якій за Танаїсом вже кочували сармати – скіфські родичі, теж могутні й непереможні, але їхня могутність ще тільки визрівала, накопичувалася й міцніла, та можуть і грізна сила, що, як настане час, завдасть смертельного удару своїм сусідам і родичам, синам змієногої богині. Але станеться те не скоро, через віки та віки; а над

ним було його, Орланове небо, і він, Орлан, не потерпить у ньому непрошених гостей...

Вони завершили достатній розгін і вийшли на пряму – один проти одного. Кожен з них уже нісся стрілою, загрозово виставивши свого кинджального дзьоба, ось-ось вони вріжуться один в одного, лоб в лоб, дзьоб у дзьоб.

Вони були родичами, адже обидва належали до родини яструбових, хижих птахів, чії 208 видів об'єднуються в 63 роди, серед яких – канюк, лунь, стерв'ятник, шуліка, тетерев'ятник, осоїди, коршуни, грифи, змієїди, бородачі, орли...

І ось вони, родаки, мали зійтися в герці, але в останню мить, черкнувши один одного крилами так, що білими іскрами сипонуло пір'я, розлетілися – один у праве крило, інший в ліве, і кожен з них, зробивши розворот з розгінним колом, знову вийшов на пряму для лобової атаки...

Заклекотіли... Хрипло, люто, аж давлячись сухим гарячим повітрям, і знову ринулися лоб в лоб, вдарилися цього разу грудьми, зчепилися кігтями й, перевертаючись, падали з піднебесся на землю, де звірина і пташина принишкла з ляку, а люди в башликах позадирали вгору голови, і коли вже до землі було ось-ось, всього нічого, відірвалися один від одного, як відштовхнулися один від одного, і кожен у свій бік почав круто набирати висоту для нової атаки.

Але ще одного нападу не відбулося.

Орел, зробивши коло, заклекотів і полетів назад до Дніпра

у свої володіння, а Орлан, теж зробивши коло й теж заклекотівши, відсвяткував свою перемогу, адже одігнав чужака і залишився в своєму небові.

Вони розійшлися хоч і мирно, але переповнені войовничістю.

Поки що розійшлися.

Але так довго не могло тривати й попереду їх чекали нові люті випробування, сутички й перейми – Орлан зазіхав на володіння Орла, Орел у свою чергу на володіння Орлана, і це колись мало закінчитися або загибеллю одного з них, або ганебним вигнанням слабкішого.

Білохвостий повертався у свої володіння з відчуттям перемоги й час від часу клекотів у піднебессі; повертався до Дніпра, де були пороги, а в порогах нуртувала, скаженіла й пінилась вода – там у скелях чекало його гніздо з двома орлятами й орлицею.

А внизу, скільки могли охопити його зіркі очі, простилася безкрая степова країна, порізана ріками й річками, ярами і долинами, яругами й байраками, лісами й перелісками побіля води. Там, у степах – ковила, типчак, тонконіг, бізона трава, стоволос, море різнотрав'я.

Там, внизу, царство різної дрібноти, що слугувала йому за їжу – зайців, ховрахів, бабаків, хом'яків, вовків, лисиць, тхорів, борсуків, у травах і над степами – володіння жай-воронків, перепілок, куріпок, жирних дроф і диких коней тарпанів – останніх орел шанував.

Там, внизу, байрачні ліси й переліски, узвишся й кряжі, низини й горби, ліси в заплавах річок, вербняки й осокірники, а ще там – посухи, суховії, пилові бурі, там літо жарке й сухе, зими холодні й малосніжні, сильні вітри; там кургани й могили, у який край не поглянь – від Дунаю до Забайкалля, у них сплять ті, хто колись володів цими краями і щез під натиском інших племен, як кіммерійці від скіфського нападу.

З прадавніх часів на цих неоглядних євразійських просторах розселилися народи й племена, що були родаками чи спорідненими між собою, але, будучи різними і кожен маючи своє ймення, всі разом чомусь звалися скіфами.

А втім, справжні скіфи – скити, скоти – це ті, хто жив у смузі від пониззя Дунаю й до Дону в степах Північного Причорномор'я, в тамтешньому межиріччі, а ще густіше між Дніпром і Танаїсом, а це були його споконвічні володіння, отримані у спадок від діда-прадіда. Його Степ – званий там, унизу, ще Скіфським Степом, – простягнувся із Заходу на Схід від пониззя Дунаю й до відрогів Дону на 1000 км смугою завширшки 500 кілометрів і займав 240 тисяч квадратних кілометрів. Це все були його володіння, і він їх двічі на рік оглядає, восени й по весні, неодмінно у повню. Але ті, хто там унизу метушиться мурашвою, вважають їх своїми – наївні! Там, унизу, де хмарами ходять табуни й череди худоби та отари овець, де скачуть вершники, де скриплять великими дерев'яними колесами їхні криті хати, кибитки, що їх перетягують воли, там здійснюються нелічені дими неліче-

них багать, там їхні осідки, пристановища, прихистки, стани, стійбища, стоянки, табори, там – війни, бійки, сутички скотарів і землеробів та воїнів-кочовиків, а над усією тією метушнею – його царство, над усім тим огромом – його піднебесне царство, у якому ходить сонце, а ночами рясно висипають зірки – вогні багать небесних орд... Внизу, на тім виднокраї, на овиді тім, на безмежжі безкрайньому під шатром сонячного чи зоряного неба вона – *СКІФІЯ*.

...І десь там, унизу, далеко звідти, можливо, й на Боспорі, смагляволиций, чорноволосий, із закудланою головою майстер-грек на замовлення знатного і багатого номада-сколота, воїна славетного і багатого, з Кримського півострова, що був заселений скіфами, прискаливши велике чорне око, котрий уже день виготовляв золоту обкладку сагайдака – футляра для лука і стріл.

Замовник обіцяв щедро заплатити – капшук у нього тугий! – і майстер старався.

Обкладка мала бути з двох частин. Нижня – просто гладенька пластина, що закриватиме більшу частину сагайдака, а верхня... Над верхньою майстер і потів не розгинаючи спину, вкладаючи в непросту роботу все своє уміння – мастаком він був відомим, митцем і художником, а не якимось там штампувальником, що метушиться заради зиску.

Верхню пластину художник вирішив прикрасити декоративним фризом. Перед тим довго метикував: що відобразити на бойовому спорядженні скіфського воїна, аби не просто

створити витвір, вартий його таланту, а й передати дух самої Скіфії?

І вирішив, що для цього підійде олень, якого терзають лев, змії і орел. Олень вже впав на коліна, впав, випроставши довгу струнку шию, відкинувши – чи не в передсмертному крикові, крикові прощання з життям – назад голову. Його морда ще поривається вперед і вгору, щелепи стиснені, ніздрі роздуті після шаленого бігу, а тонкі вуха застигли сторч у напрузі...

А під шкірою бугорками надулися сильні м'язи, і все тіло оленя, ще живе, повне сили й снаги, молоде і міцне, ще бореться за життя, хоча вже й приречене...

Передні ноги його вже застигли, і майстер ними передав приреченість тварини, яка потрапила в смертельне кільце, якого їй уже не розірвати. Відбігав олень своє у степах, відлітав наперегінки з вітрами!

Вже перед мордою оленя розвертаються кільця пружинного тіла і з тих кілець виростає величезна змія з широко відкритою пащекою та висунутим жалом – вона вже гіпнотизує жертву.

А збоку, невідь-де і взявшись, на оленя накинувся лев. Передніми лапами він обхопив шию жертви, впився їй в груди... Він уже їх терзає...

А позаду на оленя – мало йому змія та лева! – налетів ще й степовий орел. Голова його напружено витягнута, міцний дзьоб хижо потягнувся до гарячої плоті приреченого – ось-

ось він почне її терзати!

Все на фризі сплелосся в смертельний клубок! Годі розділити нападників і жертву – не врятуватися оленю! Він ще живий, але вже мертвий. Мить тому вільний, він уже в пастці, з якої немає виходу, і три вороги – лев, змії та орел ось-ось почнуть рвати його тіло.

Майстер лишився задоволений своєю роботою, замовник теж буде задоволеним і не поскупіє на плату. Адже то він на сагайдакові розправляєтьсся з ворогами так, як лев, змії і орел з оленем...

...Там, внизу, була Скіфія. Таємнича і загадкова. Могутня і грізна. Вільна і непереможна. Але та Скіфія, яка вже, як і олень, була приреченою...

Р. S. Англійський поет Джон Мільтон (1608–1674) в юності, будучи студентом Кембриджського університету, якось писав другу:

«Ти питаєш, про що я розмірковую? З допомогою небес про безсмертну славу. Але що ж я роблю? Я відрощую крила і готуюсь злетіти...»

Скіфи – дозволено буде таке зіставлення (хоча це просто згадка при нагоді) – теж відрощували собі крила, готуючись здійснитися в небо й злетіти над степом, над історією, над вічністю, але...

Чи могутні крила так і не встигли собі виростити (навіть за Атея, коли була чи не остання – богами й долею – надана можливість злетіти), чи небеса не зуміли покорити...

Були вже крилатими, але так і не зуміли злетіти... (Через віки та віки писатиме українська Поетеса: «Орлині крила чуєм за плечима, / Самі ж кайданами прикуті до землі...»)

Чи судьба, чи фатум, чи така їм випала доля – хто тепер достеменно скаже?

Та й для чого.

Все вже звершилося, відшуміло-відгуло, відклекотіло...
А колись...

А море здавалося злим,
Котило хвилю високу.
А греки вино везли
У Скіфію карооку,
І світ був не світ, а огром,
І ранок ще снами снідав.
І що там, за тим бугром, —
Ніхто на землі ще не відав...

Б. Мозолевський

Імператор Діоклетіан та чернець Діонісій – життя і долі І бувальщина про те, як започаткувалася наша ера

Ера (лат. aere) – окреме число, вихідна цифра. В історії початок літочислення, пов'язаний з якоюсь історією або легендарною подією (напр., перший рік правління царів, імператорів...).¹ Початком християнської, або нової ери, вважається день народження міфічного Ісуса Христа.
УРЕ. Т. 4. С. 45

Року 245-го в місті Солін (Далмація, місцевість, розташована на північному заході Балканського півострова, населена іллірійцями, кельтами, а також фракійцями, з 229 року – римська провінція), в сім'ї тамтешнього вільновідпущеного раба-іллірійця народився син, якого на манір римських патріциїв (знай, мовляв, наших) батько, вчорашній раб, нарід аж трьома пишними іменами (звичайно римськими, себто панськими): Гаюс Авреліус Валеріус. Скромністю вільновідпущеник явно не страждав.

¹ У геології – підрозділ геохронологічної шкали, що відповідає часові утворення гірських порід, з яких складається група. В історії Землі виділяють п'ять ер: архейську, протерозойську, палеозойську, мезозойську та кайнозойську.

Юний Гаюс (чи – Авреліус-Валеріус) в дитинстві захоплювався, як і всі діти, грищами у війну, що тоді ніколи не затихали, і завжди верховодив у ватагах таких же, як і сам, шибайголів, тож, вирісши, став легіонером. За власним бажанням. (А втім, бідному, але здоровому в ті часи нікуди було податися, крім як у римське військо, що вважалося непереможним і добре забезпечувалося.) І досить швидко виявив себе вояком на диво хоробрим та відважним, здатним швидко приймати виграшні рішення, що на них не завжди зважувалися і командири бойових підрозділів легіону – маніпул, когорт чи центурій. Не кажучи вже про батька-командира легіону легата. Тож син вільновідпущеника, хоробрий вояка-легіонер і до всього ж гоноровитий та хвалькувато-занолистий, але не позбавлений талану, швидко став підніматися по щаблях воєнної кар'єри. Розніжені аристократи-офіцери були безбарвними і в'яло-апатичними, тож хоробрий і кмітливий простолюдин, звиклий до найсуворіших умов життя, швидко вибився на саму гору в непереможному римському військові, а легіон його просто боготворив. Минуло небагато часу, і легіонер Гаюс Авреліус Валеріус стає царським радником, потім консулом, а ще згодом – начальником двірцевої стражі. Не кар'єра, а суцільний злет!

А після трагічної загибелі імператора Нумеріануса, син іллірійського вільновідпущеника, не моргнувши оком (та й солдати за нього стали горою), проголосив себе імператором під ім'ям Кай (Гай) Аврелій Діоклетіан. (Цікаво, що тоді ж

його мати, дізнавшись про такий успіх свого синочка, спішно напише йому листа і з прямою простої сільської жінки дасть найвірнішу з її точки зору пораду: «Сину, тобі сорок три роки, ще ж мало ти пожив у світі білому. А тому пошвидше передай владу другому до того, як тебе заріжуть». Син послухається матеріної поради, але через 17 років, коли йому виповниться шістдесят – пенсійний, як на наші мірки, вік.)

Наділений від природи живим розумом та кметою, хоробрий і відчайдушний Діоклетіан швидко став видатним політичним діячем і проявив себе як людина великої – залізної! – волі й енергії. Одразу ж взяв круто. Провів ряд адміністративних реформ (колись могутня імперія на той час вже хилиталася, в ній панували хаос і розбрат), наладив податкову систему, жорстоко попридушував повстання колонів² та рабів, задушив спротив підкорених народів, різні сепаратистські рухи, а, встановивши монархічну систему правління, – домінат (від *лат.* «домінус» – пан, господар), вже відносно легко впорався з тими, хто складав опозицію його особистому культу.

У 303 році новий імператор, утвердившись на троні, взявся за християн, чий вплив уже тоді почав набирати силу і становив із своїм новітнім богом Ісусом Христом йому, імпера-

² *Колон* (*лат.* *colonus* – хлібороб) – у Римській імперії орендар невеликої ділянки землі у великого землевласника. Крім орендної плати, колон виконував натуральну повинність. Пізніше колони стали закріпачуватися землевласниками.

тору (і теж богу), значну конкуренцію. Заборонивши по всій імперії християнські богослужіння, Діоклетіан велів дощенту руйнувати культові будівлі новітньої церкви та конфісковувати майно її прибічників. З армії та державного апарату виганялися всі, хто бодай запідозрювався в приналежності до християнства, багатьох з них без суду й слідства страчували, християнські книги спалювалися на площах. (Навіть дружина імператора змушена була публічно здійснити жертвоприношення римським богам і в першу чергу Юпітеру, верховному богу її вінценосного чоловіка, аби не бути запідозреною в християнстві.) Тоді ж він видав чотири едикти проти християн.

І все ж репресії й переслідування, бодай і масові та не в міру люті, не дали бажаного результату. Навпаки, чим знавісніліше карав імператор, тим більше це викликало явне і таємне співчуття до християн – особливо в тих, хто потерпав від гніту державного бюрократичного апарату, що значно розрісся за доміную. Та й новітня церква виявилася досить сильною і добре організованою і вже успішно захищала переслідуваних та членів їхніх сімей. Слабкість репресій виявилася ще й у тому, що ніякої альтернативи християнству як ідеології гонитель так і не зміг запропонувати. (Правда, з метою ідеологічного зміцнення влади, він підтримував культ Юпітера, єдиний для всієї імперії, але це мало зарадило – язичництво в Римі вже відживало своє.) Не зменшувався і натиск варварів, імперія хиріла, втрачаючи одну область за

іншою, назрівав поділ її на Східну та Західну частини – імператор вже нічого не міг вдіяти. Репресії ж не допомагали, а тільки розхитували трон, на якому Діоклетіан не почувався вже надійно. І тоді він пригадав материну пораду, висловлену нею, як він тільки-но здобув у Римі верховну владу: пошвидше передай владу другому до того, як тебе заріжуть... Тепер у словах матері відчувався зловісний зміст. В таких умовах у 305 році, все зваживши і розуміючи, до чого воно йдеться, обережний і далекоглядний іллірієць на римському троні змушений був у віці всього лише шістдесяти літ зректися влади. Склавши з себе – добровільно – тягар влади, позбувшись небезпеки бути зарізаним під час чергового перевороту, Діоклетіан, вийшовши у відставку, в супроводі найвірніших йому людей хутчій перебрався у Спліт – нині портове й курортне містечко колишньої Югославії, де для нього заздалегідь були збудовані архірозкішний палац (220×108 м!), храм його покровителя Юпітера та мавзолей, куди відставний монарх, ясна річ, не квапився. Перші кілька років проминути у злагоді із самим собою та світом, що його оточував. Високопоставлений відставник власноручно вирощував овочі, виявляючи при цьому нерядовий талант овочівника-городника – то була істинна його професія! – та на дозвіллі ловив вудочками рибу, улюблене його хобі, для якого раніше в нього просто не вистачало часу. Але й далі жити в розкоші й задоволенні йому не судитиметься. Ні, ні, не здоров'я тому стане причиною. Діоклетіан два віки прожив би – старий

загартований вояка, який пройшов Крим і Рим – здоровий був як бик (його улюблена поговорка), але... Року 316-го його дружина й донька (вони на той час остаточно прийняли християнство, те християнство, з яким за роки свого правління безуспішно боровся їхній чоловік і батько), повертаючись з мандрівки до Греції, негадано були захоплені язичниками і після тортур по-звірячому вбиті. Їх просто розтерзали знавіснілі фанатики, прибічники Юпітера... Діоклетіан був люблячим чоловіком і батьком. Втрату коханої дружини і любої доньки не міг знести і тоді ж наклав на себе руки... Аби не знати більше тих мук, яких вони зазнали при своїй загибелі...

Але християнство вже перемогло – остаточно і безповоротно. Ще через шість років по відставці Діоклетіана, один з його спадкоємців (імперія на той час вже була розділена між кількома правителями) Галерій, котрого називали ініціатором гонінь за правління свого патрона, змушений буде припинити переслідування і відмінити гноблення прибічників нової віри. Навпаки, він почне шукати спілки з християнством та з його вже могутньою церквою.

І все ж хоч імператор, переслідувач християнства, й пішов із влади (власне, обставини його пішли), а потім і з самого життя, але ера, названа його іменем (так звана ера Діоклетіана, що почалася у 284 році, коли Діоклетіан зійшов на трон), все ще тривала. Роки, роки і роки, існувала б вона ще довго і, можливо, б «дотягнула» й до наших днів, але їй на заваді – і

хто б міг подумати? – став навіть не римлянин за походженням, а якийсь там чужинець, скіф із колись такої могутньої Скіфії – спершу Великої, потім Малої, ще потім ніякої. Ми не знаємо, яка доля – вочевидь лиха – чи випадок привели кочовика до володаря світу, всемогутнього Риму і змусили його прийняти християнство – тоді на державному рівні вже, правда, не переслідуване. Ставши ченцем, неофіт, як і годиться, прибрав собі нове ім'я. Взагалі, він був, як би ми сьогодні сказали, інтернаціоналістом: за походженням скіф, але без батьківщини, якої скіфи вже не мали (а втім, на той час уже й самих скіфів і вдень з вогнем не можна було знайти!), з безправної римської провінції Добруджії, син Папая, батька скіфських богів, сиріч язичник за ідеологією, а за новітньою вірою став християнином, ймення ж отримав грецьке.

В історії античності збереглися два Діонісії: Старший, тиран Сіракуз, який прославився жорстокістю та оргіями й гульнею (правда, першим афінським єпископом теж був Діонісій Ареопагіт, суддя афінського ареопагу, навернений в християнство апостолом Павлом) і – Малий, тобто з Малої Скіфії, римський чернець і вчений.

Укладач знаменитого і вельми солідного «Словника античності» німець Йоганнес Ірмшер, називає його – це вже коли він став римським ченцем і прославився на весь тодішній світ, – Діонісієм Малим із Добруджі. Хоча, як уже бути точним, то був він все ж із Малої Скіфії, яка тоді знаходилася за Дунаєм, у краю, званім як Добруджа, – родюча,

злегка горбиста місцевість в долині і дельті Дунаю, в ті часи званого Істром. Це як на північ і захід. А на сході Добруджа слалася степами до Акшайни (чорне, темне), як скіфи називали Чорне море. (Греки величали його Аксином, Понтом Аксиносим, Негостинним морем, що потім – як вони утвердилися на його берегах – стало Евксином – Гостинним.) Отож Діонісій Малий родом був із Скіфії, хоч і Малої, на землях Добруджі, що, в свою чергу, за роки його юності була оголошена провінцією могутнього Риму, і скіфи, втративши батьківщину, поставали підданими римських імператорів, тодішніх володарів світу. Яким було його родове, скіфське ім'я, ми не знаємо, і в Римі, де клекотіла мішанина народів і племен у спільному казані, його звали просто скіфом. Але загалом доля його склалася на чужині щасливо. (А втім, власний талант виручив, а давно відомо: обдаровані ніде не пропадуть, якщо вони справді обдаровані!) Багато років він був у Римі монахом, ученим при тому, адже залишив по собі праці із всесвітньої історії, зібрання церковно-правових документів до Халкедонського собору (451), був знаний і як перекладач («провідник античної думки в західному світі»). Так ось, ще коли його постригали в ченці, він за традицією і прибрав собі нове ім'я і став Діонісієм.

Певно, скіф був веселою людиною, привітною і компанійською, якщо при чернечому постригу нагородив себе таким колоритним йменням. У Греції Діоніс був богом виноградарства, виноробства і – ширше – розвеселого сп'янін-

ня. За уявленнями греків, їхній бог мандрував країнами з веселою процесією менад, сатирів та силенів, приносячи всім задоволення і радість – розчудесний був бог! Ті урочистості, пов'язані з його іменем, звалися діонісіями і супроводжувалися невгамовними веселощами, бурхливими танцями, біганням по гірських місцевостях тощо. В містеріях на честь Діонісія в елліністичний період вплітали й уявну смерть бога, оплакували його, ховали, а на третій день відбувалося його воскресіння. «Бог воскрес, і ми врятуємось!» – врочисто проголошував жрець. В Аттіці, наприклад, на рік було аж четверо таких свят – діонісій, пов'язувалися вони із збиранням винограду, бродінням, пробуванням молодого вина, і на той час у храмі неодмінно влаштовувалися грандіозні пригощання народу, карнавальні походи, театральні видовиська. І ось таке колоритне і розвеселе ім'я, зовсім мовби й не підхоже для пісного чернечого життя, і взяв собі скіф при постригу в монастир – не інакше, як він був веселої, невгамовної вдачі та ще й любив винце...

Також не виключено, що в монастирі вже був один Діонісій, наприклад, Великий (високий), тож могли на противагу йому нового Діонісія, «нашого», й наректи Малим, якщо він при всьому ще й не вдався зростом. (А скіфи зростом не відзначалися.) Чи назвали так на знак того, що він родом був із Малої Скіфії – і таке можливо.

Що про нього ще відомо?

Офіційно: Діонісій Малий Dionysius Exiguus (перша пол.

VI ст.) – настоятель монастиря біля Риму (певно, був добрим ченцем-організатором, що з роками зумів вибитися в начальство братії). Найбільшим його подвигом вважається (так воно і є насправді) встановлення літочислення від Різдва Христового.

Настоятель, а заодно і папський архіваріус монастиря, Діонісій Малий, працюючи в скрипторії (в монастирях – кімнатка поруч із бібліотекою, у якій під наглядом бібліотекаря переписувалися книги), частенько бувало при нагоді – як заходила мова про літочислення – обурювався:

– Допоки ми, християни, діти нашого Отця і Господа Ісуса Христа, будемо вести лік літам від воцаріння гонителя християнства Діоклетіана? Допоки будемо користуватися його ерою? Потрібно негайно увести нове літочислення, нову еру – від дня народження нашого Господа!

Але слова тільки тоді чогось варті, якщо за ними йде справа (Бог любить не наші красномовні слова, а наші діла), тож справою і зайнявся Діонісій.

Після довгих підрахунків він дійшов до думки, що Ісус Христос народився 25 грудня 753 року від заснування Риму. (До того 25 грудня в імперії відзначалося, як свято язичництва «Непереможного Сонця», лише потім день той став святом Різдва Христового.) Діонісій поділив час на два періоди: до народження Ісуса і після. Отже, нова ера християнства мала починатися від народження Христа. За основу реформатор узяв повідомлення євангелій про день воскресін-

ня Ісуса Христа (повня, третій день після весняного рівнодення), його вік і вирахував день народження засновника християнства, і в своїх пасхальних таблицях (525) Діонісій Малий вперше увів точку відрахунку світової релігії – дату народження Христа. За його підрахунками, це сталося за 525 років до того часу, коли Діонісій Малий розпочав свої розрахунки. Себто 25.12.753 року від заснування Риму. Скіфського реформатора чекав успіх і визнання – хоч і не швидкі. Спершу запроваджене ним літочислення від Р. Х. (історики й науковці донедавна заміняли літери «Р. Х.» – Різдво Христове, літерами «н. е.» – наша ера), буде прийняте в Римі, згодом на Заході та в інших християнських країнах. Адесь із 1000 року його таблиці нарешті отримають визнання і витіснять всі інші літочислення. (Хоча й не всюди. Наприклад, ера Діоклетіана, що почалася 29.08.284 року й досі... триває. У коптів та ефіопських християн.) Так розпочалася ера від Різдва Христового і завдяки цьому й збереглося ім'я самого Діонісія Малого, скіфа за походженням, римського ченця «за фахом», мабуть, останнього скіфа планети Земля.

Це ж треба, га? Дожитися до того, щоб стати останнім представником свого народу! Принаймні відомого з історії. Але саме він, скіф із Малої Скіфії, яка вже тоді зникла, переміг могутнього імператора могутнього колись Риму, ліквідувавши його еру, якою Діоклетіан Гай Аврелій Валерій так гордився і вважав, що встановив її навіки.

А ми завдяки скіфові маємо сьогодні – як пишуться ці

рядки – на календарі рік – 2005-й. І кожного дня, зриваючи з календаря черговий аркушик чи викреслюючи ще один прожитий день біжучого року, я ні-ні та й згадую Діонісія Малого, останнього скіфа, який послав нам такий щедрий дарунок – як прощальний привіт навіки зниклого народу.

Могікани українських степів – ті, що зникли

СКІФИ (в офіційному викладі): об'єднання іраномовних племен, яке існувало у Північному Причорномор'ї у ранньому залізному віці. Відомості про скіфів є в асирійських джерелах, працях античних авторів, найбільше у IV книзі «Історії» Геродота.

Геродот переказує три версії появи скіфів у Північному Причорномор'ї – дві легенди та одну подібну до дійсності. Про переселення скіфів під тиском масагетів. Напівлегенду, напівдійсність підтримують і дані історії та археології: справді, прийшла кочівницька культура накладалася на місцеву і, як наслідок, – утворилося те, що й називається нині скіфською культурою.

І все ж відомостей про історичні події у житті скіфів мало – літописів, на кшталт руських, вони, як відомо, не залишили. Як і взагалі, писаної своєї історії, бо ж і писемності не мали. За Геродотом, скіфи на чолі зі своїм царем (вождем?) Мадієм, сином Прототія, переслідуючи кimmerійців, так розігналися, так захопилися своєю перевагою і відносно легкою перемогою над іншими кочівниками, що перейшли Кавказ і, оволодівши Азією, – теж відносно легко, – дісталися навіть Сирії – нині Сирійська Арабська Республіка, держава на заході Азії. І почалося 28-річне панування скіфів

в Азії (деякі історики небезпідставно називають його «пограбуванням Азії»), але закінчилося воно негадано (хоча до того й здавалося вічним): кривавим бенкетом Кіаскара, на якому частина скіфів на чолі з їхніми вождями була перебита, а інша, рятуючись від повного розгрому, кинулась знайомою дорогою («скіфський шлях») через Кавказ і повернулася туди, звідки й вирушила 28 років тому – в степи Північного Причорномор'я. Але там їх вже забули, там їх ніхто не чекав, і прибульцям (блудним синам) довелося розпочати й витримати нелегку боротьбу з молодими скіфами – нащадками рабів та скіфських жінок. Ледь-ледь вони ту перемогу здобули. (А втім, мусили, адже більше їм жити, як у степах Північного Причорномор'я, не було де.) Але згодом фортуна ніби до них повернулася лицем. Як кажуть, не було б щастя, так нещастя допомогло. 519 р. до н. е. скіфи на чолі з трьома своїми царями – а тоді в них було три царі – Іданфірсом (старший цар), Таксакісом та Скопасісом перемогли персів, що їх у межиріччя Дніпра та Дону приводив Дарій I Гістасп.

496 року скіфи здійснили похід за Дунай до Херсонесу Фракійського. А вже з IV ст. до н. е. Скіфія існує як велике політичне об'єднання у межах двох природних зон – степової та лісостепової. Виникнення цієї держави пов'язується з іменем царя Атея, який став єдиним владикою синів змієнової богині. (За деякими даними, які, звісно, не перевіриш, він прожив 90 років.) Розквіт об'єднання припадає на кінець V – IV ст. до н. е. Саме в цей знаменний і везучий для сколо-

тів період споруджуються великі кургани – царські та знаті, виникають поселення у степу. Все йшлося – але не дійшло – до створення своєї держави. Скіфські воїни, озброєні найпередовішою для свого часу зброєю, були грізною силою. Але навіть і їм не вдалося створити свою державу.

Залишається додати, що скіфи добре відомі античним авторам – про них згадують Феофраст, Гіппократ, Страбон, Есхіл, Софокл, Аристофан.

Наприкінці IV – на початку III ст. це об'єднання з різних причин занепадає...

СКІФСЬКА ТРІАДА. Особливістю матеріальної культури племен раннього залізного віку євразійських степів є близькість (тотожність) форм зброї, кінського спорядження та своєрідного мистецтва (поширення т. зв. «звіриного стилю»). Вперше цей термін – скіфська тріада – був застосований у 1952 році на Скіфській конференції у Москві. Хоча він може бути розширеним – подібних компонентів у культурах скіфського світу не три, а – п'ять: зброя, кінське спорядження, звіриний стиль та бронзові литі казани. Тож можна говорити не про скіфську тріаду, а про «скіфську пентаду» (від грец. *пенте* – *п'ять*).

СКІФСЬКИЙ СВІТ. Термін, який визначає спорідненість культур раннього залізного віку євразійських кочовиків, які розселилися на території від Дунаю до Монголії. Початкова

фаза розвитку IX – VII ст. до н. е., остаточно – рубіж ери.

За кінцевою фазою розвитку – згасання, тупцювання на місці і, як результат, – загибель. (Те, що більше не розвивається, – приречене).

Ось тоді й вигулькнув він – Діонісій Малий – останній скіф...

Останній – той, за яким більше нікого немає, такий, після якого немає іншого, подібного. Який, вичерпуючись, підходить до кінця... – за Тлумачним словником української мови.

Отож останній... А де ж поділися інші? Сотні і сотні тисяч? Мільйони. Цілий народ зі своєю історією і культурою, державою, яку вони так і не встигли створити, хоча й добре зачали, і краєм рідним. То де вони всі поділися, адже на місці тих, хто, відживши своє, йде зі світу цього, завжди приходять нові й нові покоління співплемінників – чи не в цьому безсмертя роду людського планети Земля? Тим більше, зачаття і народження немовляти не є створенням нової – абсолютно відмінної від своїх батьків – людини, а є лише продовженням роду і життя його батьків і зміною їх у життєвому циклі, подібно до того, як змінюються пори року. Ти смертний, але народ твій... вічний?

Але чому ж тоді на місце померлих скіфів не прийшли інші, живі-живісінькі скіфи? Чому місце дідів та батьків не зайняли їхні сини й онуки? Виявляється, тому, що ниточ-

ка, яка з'єднує з живими мертвих, минуле з майбутнім, може легко і просто обірватися. (У давніх греків життєдайну нитку пряли мойри, богині долі, які й визначали строк життя людини – найвідоміша з них Клото, вона й пряде згадувану нитку, а перерізала її – чи й досі перерізає? – Антропос.) І тоді зникає увесь народ, що до того здавався вічним. Зрештою, що таке людина? Тіло дорослого гомо сапієнса середніх зросту й статури складається приблизно з 12 кг кисню, 6 кг вуглецю, 0,8 кг кальцію, 60 г солі, 55 кг води та невеликої кількості хлору, фосфору, жиру, сірки, заліза і гліцерину. Все це легко придбати, а ось як створити з таких матеріалів тіло людини, вселити у нього душу і дати йому життя? У скіфів та в інших зниклих народів вочевидь була така ж арифметика їхніх складових (це вже як на наші підрахунки), то чому ж не знайшлося 12 кг кисню, 6 кг вуглецю, 0,8 кг кальцію і т. д. і т. п. на кожного нового скіфа?

Вони зникли. Кожен зокрема і всі разом (правда, не в один день, але від того не легше). Як писав поет:

День погас для мене і для всіх —
Я на день до цвинтаря поближчав,
де зотліли в сизих попелищах
печеніг, і половиць, і скіф...³

Але ж позникали не окремі скіфи (всі ми смертні в роду

³ О. Зайвий.

людському), а вся Скіфія зникла, увесь її народ – до останнього його представника. І зникла, і асимілювалася, розчинилася серед інших народів, хоча це – зникнення й асиміляція – одне й те ж суть.

Народ... А втім, давайте згадаємо такі базові поняття, як «етнос», «нація»... З грецької та латинської ці терміни перекладаються як... народ. Вони мовби різні і в той же час – спільні. Поняття «нація» (більше прижилося в Західній Європі) набуло значення «одержавлений народ», тоді ж як словом «етнос», зазначає вчений Залізняк, користуються найчастіше для позначення народу взагалі, незалежно від того, створив він власну державу чи має колоніальний статус у державі сусідів.

Так ось... Ще раз повторимо (це – важливо): народ, що історично дозрів до створення власної держави, називається нацією. (Який не дозрів – просто населення, народонаселення та й по тому.) Тож нація – це вища форма розвитку етносу, а тому – доведено – народ може існувати лише у формі нації. Тобто у власній державі. Нації мають довший вік, а ті народи, які за століття свого розвитку не стали націями, приречені на зникнення. На вимирання. Чи – асиміляцію, себто згорання в топках інших націй як горючий матеріал. Тому й виходить, що помирають не тільки окремі люди. Ось короткий мартиролог тих народів, які вже більше ніколи не з'являться на планеті з лагідним йменням Земля. (Одне із значень слова мартиролог – перелік убитих осіб. Але хто вбив

цілі народи? Так і крутиться на кінчику язика: самі ж себе і повбивали!):

В Італії зникли лангобарди, остготи, етруски (до речі, після того, як, відцуравшись своєї мови, перейшли на латинську, на мову панівного Риму).

В Іспанії – вестготи.⁴

В Греції – слов'яни.

В Малій Азії – кельти.

Зникли колись непереможні гуни – після смерті свого везучого вождя Аттіли, який навіть римлян бив і взагалі вважався «бичем народів».

Щезли хетти в Малій Азії – на зорі людства могутній народ, од якого тремтів сильний Єгипет. Десь поділися шумери, один із найдавніших народів. Коли світ ще був варварським, в Шумерії (це Месопотамія з її родючими землями, пониззя Тигра і Євфрата) жили великі математики, знамениті лікарі, астрономи. Шумери невідомо звідки прийшли в Месопотамію в XIV тисячолітті до н. е. і невідомо куди щезли. Та так щезли, що Гомер, який жив у IV ст. до н. е. про них

⁴ Згідно з легендою, поділ одного народу на два – вестготів і остготів – відбувся ось за яких непередбачених обставин. Під час переправи міст через ріку було зруйновано, тож ті, що залишилися на західному березі, з часом стали зватися вестготами, західними готами, а ті, що переправились, остготами, східними готами. Невідомо, яка річка розділила при переселенні німецькі племена. Дехто вважає, що Дніпро, інші – Вісла. На берегах Дніпра – вони вважали його святою рікою, – розташувалися їхні святилища – «Сяюча святина готів». У IV ст. столицею найбільшої готської держави за часів короля Ерманаріха було місто Данпрастад – дехто його ототожнює з Києвом.

уже нічого не знав.

Шумери пам'ятали ще ті часи, «коли люди обходилися без царя, тобто без держави», і створили чи не перше у світі державне об'єднання, яке, на жаль, повноцінною державою так і не стало.

Шумери винайшли перші у світі зрошувальні канали, навчилися осушувати болота і проводити воду на поля за кілька століть раніше Єгипта.

Вони будували міста, найдревніші у світі, їхні зодчі зробили такі архітектурні та будівельні засоби, що вони увійшли в практику народів, які навіть не підозрювали про існування своїх вчителів.

Їхні жерці спостерігали за сонцем та зірками зі стін священних башт – чи не первісних обсерваторій. Вони підраховували, скільки днів має рік, розділили рік на дванадцять місяців, тиждень на сім днів, визначили, що доба складається із 24-х годин, а в годині 60 хвилин.

Є досить переконлива думка, що вони винайшли лук, плуг і колесо – три найвидатніші винаходи людства, що різко змінили і життя його, і цивілізацію взагалі.

Шумери навчилися складати перші у світі карти.

Вони першими почали вирощувати пшеницю, льон, горох і виноград, мали значні землеробські знання. А володіючи ще й географічними, налагодили жваву торгівлю міддю, золотом та оловом, лазуритом і сердоліком та слоновою кісткою між протилежними берегами Індійського океану ще 5

тисяч років тому!

І в той же час залишалися дітьми, великими дітьми первісного людства і були переконані, що своїми знаннями вони зобов'язані богу Еа. Він з'являвся до них із води в образі людино-риби (такий собі аналог скіфської богині-праматері, яка була напівдівкою-напівзмією!). За їхньою казкою (міфом), розумна істота на ймення Еа з Еритрейського моря (Перська затока) – «там, де воно підходить до Вавилонії...» Загалом, «все тіло у звіра було риб'яче, тільки під риб'ячою головою у нього була друга, людська» (напевне, він мав сіяння у вигляді німба). Ця істота, траплялося, що й цілий день знаходилась серед людей, не вживаючи ніякої їжі. Вона й передала людству писемність, науки, мистецтва різного роду, навчила їх селитися містами, споруджувати храми, установлювати закони і виміряти землю, навчила їх садити й збирати різні плоди. А коли сонце заходило, цей дивовижний Еа занурювався знову в море і ніч його минала в глибинах, адже там був його дім... Грецьке слово іхтію (*ichthy* – риба) – перша частина складних слів, яка за значенням відповідає слову «риба», «риб'ячий». Наприклад, іхтіологія, іхтіофауна.

Іхтіоз – захворювання, яке характеризується ороговілою шкірою, що нагадує луску риби. Такі люди мають потяг до води, часто живуть в річках чи в морях. То, можливо, легендарна істота Еа і була людиною, яка тяжко хворіла на іхтіоз – принаймні тут криється коріння легенди про вчителя шумерів загадкового Еа...

Але це передання, а вони відомі у всіх народів, а ось в реальності геніальні шумери, почавши створювати свою національну інтелігенцію (астрономи, лікарі, землеміри та інші вчені), не встигли створити саму націю і поплатилися врешті-решт самозникненням. Бо в цьому відношенні народи помиляються, як і мінери, лише один раз...

Загубилися фінікійці, котрі подарували людству алфавіт – від фінікійських літер бере свій початок латинський алфавіт і слов'янське письмо. Але їхня національна інтелігенція (якщо вона була національною) почала соромитися свого походження і масово переходила на грецьку мову (панівну!), до цього додалися змішані шлюби, від яких народжувалися діти-перекинчики. Вони переходили на все грецьке, цураючись свого, фінікійського, як хутірського... Як меншовартісного. І – досягли. Того, чого, може, й не хотіли, – зникли як народ.

Зникли інки.

У слов'янських землях у VII столітті пішли в небуття обри. («Погибоша, аки обри» – приказка навіть була на Русі ранній).

На півдні України були й загули печеніги, половці.

В сивій імлі небуття розчинилися кіммерійці, сармати, алани, готи, гуни... (Боже мій, скільки їх, зниклих! Навічно! А як привільно вони кочували в безмежних степах зі своїми стадами, отарами, табунами, з кибитками, у яких їхали їхні

сім'ї, дружини й діти, а самі вони – чоловіки ж бо, воїни! – хвацько мчали на швидких, як вітер, конях, і степи тоді були безмежними, і сонце сяяло, і трави щедро родили і життя здавалося вічним, як ще раніше молодість.)

Зникли і скіфи...

Бо всі вони, через ті чи ті історичні причини, так і не зуміли стати націями. Для нас, нині сущих, – урок! Жаль тільки, що історія, як доведено, ніколи і нікого, і нічому не вчить...

Отож і виявляється, що не тільки окремо взята людина, а й цілі народи й народності, не кажучи вже про племена (узагальнюючи: окремі культури), за останні тисячоліття живуть і розвиваються за тими самими законами, що їм підлягають окремі індивідууми: вони народжуються, переживають свою молодість, зрілість, старість і, зрештою, помирають, вичерпавши відведений (ким???) їм вік. Такі життєві цикли притаманні і цивілізаціям, ось тільки відведений їм життєвий вік, що його виділяють на життя кожній культурі (культура народжується, коли пробуджується її Душа і вмирає, коли Душа вичерпує себе, самореалізувавшись до кінця), вчені визначають по-різному. Наприклад, історіософ Освальд Шпенглер у своїй двотомній праці «Присмерк Європи», 1918–1922 рр., виділяє тисячу років, а Л. Гумільов трохи більше – 1200-річний життєвий цикл етносу, так звана пасіонарність. Інші виділяють для життя цивілізації щедріше – 3000–3500 років, і цьому законові підлягають на-

віть світові цивілізації. За А. Тойнбі (багатотомне «Дослідження історії», видане протягом 1934–1937 років і в 1954 році), при всіх зовнішніх ознаках величі і блиску цивілізації на стадії світової держави, вона є її бабиним літом, що віщує близький, швидкий занепад і смерть суспільства. Світова держава створюється панівною меншістю внаслідок її неспроможності побороти внутрішній розкол суспільства і керувати ним органічно, без насильства. Всі ці внутрішні негаразди за кількасот років руйнують світову державу, з якою вмирає і цивілізація. Заключним акордом в її існуванні є навала зовнішнього пролетаріату (варварських племен) на руїни світової держави. Варвари, за А. Тойнбі, виконують роль стерв'ятників на тілі мертвої цивілізації. Нерідко, успадкувавши її надбання (перш за все її світову релігію), вони започатковують нову, похідну від попередньої дочірню цивілізацію. Тойнбі вважає, що в наш час продовжують існувати шість цивілізацій: західнохристиянська, православноруська, китайська, японо-корейська, індійська та ісламська. П'ять останніх проминули фазу своїх світових держав і знаходяться в стадії згасання.

Це світові цивілізації, а що вже говорити про окремі нації, народи й народності. Вони можуть мати (і деякі з них вже мають) надмогильний камінь з двома датами: рік народження такий-то, рік смерті – такий-то... На мові енциклопедій та довідкової літератури це звучить так:

«Скіфи – загальна назва племен..., що жили у VII ст. до

н. е. – III ст. н. е. у Північному Причорномор'ї...»

Монгольські хани – завойовники, які володіли величезними багатствами, вважали, що для перемоги і утвердження себе у світі на віки і тисячоліття досить лише мати хорошу зброю, лютих воїнів, непереможну армію – і світ, як кажуть, в кишені.

Все було й у скіфів: хороша зброя – найкраща на ті часи! – люті воїни, які не знали страху смерті, непереможне загалом військо, але це не зарадило, їхня Скіфія зникла, забравши і їх самих.

Зникли й автори доктрини, хани і їхня татаро-монгольська імперія, звана ще Золотою Ордою. Всього лише через кілька десятиліть їхня імперія затріщала по швах: знать була розбещена багатством, окремі князі боролися за містечкові суверенітети (власне, улусові), бідняки жили в злиднях, надголодь. Кращі пастильники збідніли, а робітників, здатних щодня й щодня трудитися у поті чола свого, стало мало – імперія монголів розпалася. А що говорити про скіфів, які всього лише спромоглися створити не досить злютоване політичне об'єднання, хоч і гадали попервах: досить зброї, лютих воїнів, численну армію і – перемога.

Перемога була, але – тимчасова, потім – піррова...

І народу – цілого народу! – немає. Був і щез від малого до старого. Разом з неписаною своєю історією, разом з піснями (ми вже ніколи-ніколи не почуємо, як вони – весільні й по-

минальні, ліричні й тужливі – колись звучали), з горем своїм і радощами своїми, з любов'ю і побратимством, з душами і серцями, з кров'ю і розумом, зі сміхом і печаллю, жорстокістю і добротою, з богами своїми (а які були всемогутні!) і героями (а які були славетні, переповнені звагою!), з легендами, переданнями, сказаннями, з міфами своїми й дитинними казками, з билицями й небилицями, з мріями й сподіванками на майбутнє, якого у них на початку нашої ери вже не виявилось. А скільки у них не народилося дітей, онуків, правнуків, скільки не вимовлено слів любові!..⁵

То хто ж, всемогутній і жорстокий, забрав майбутнє в цілого народу? Боги чи люди? Чи обставини-причини? Чи злий фатум? Доля? Чи щастя-талану їм не стачило? А недолі виявилось забагато... Усе забрали з собою скіфи на той світ, нам же лишивши в цьому світі лише куці перекази-передання про себе та руїни поселень, та ще велетенські, вражаючі могили своїх славних предків, яких вони шанували й оберігали над усе. Назвемо їх, бо вони залишилися вічними пам'ятниками зниклої Скіфії на теренах нинішньої України: Актаський могильник, Босівське городище, Більське городище, Жаботинські кургани і поселення, Журавські кургани, Гайсанова Могила, Бердянський курган, Золота Балка, Золотий курган, Кам'янське городище, Краснокутський курган, Куль-Оба, Ак-Мечетський курган, Мамай-Гора, Неа-

⁵ Но не текут к своим истокам воды, Земля не в силах стона подавить, Рождает в муках новые народы, А мертвых наций ей не оживить. Г. У. Лонгфелло

поль Скіфський, городище Караван, Мелітопольський курган, Немирівське городище, Огуз, Олександропільський курган, Олександрівка, Пастирське городище, Передерієва могила, Оксютинецькі кургани, Реп'яхувата Могила, Рижанівка, кургани Солоха, Широкий, Старша Могила, Товста Могила, Темір-Гора, Чмирева могила, Чабанцева могила, Вітова могила, Чортомлик... Мова йде лише про пам'ятки скіфської культури на території нашої Батьківщини, тоді ж як, наприклад, лише на Північному Кавказі й Прикубанні, на рівнинах Ставропольщини, Кабарди, Північної Осетії, Чечні та Інгушетії – а ще ж Закавказзя, Близький Схід – зафіксовано близько 50 скіфських поховань VII–VI ст. до н. е., більшість з яких відзначається значними розмірами та багатством начиння...

На території Північного Причорномор'я виявлено біля 200 скіфських поховань у Нижньому Подніпров'ї та Східному Криму, – всіх і не перелічиш. Та ще писемні свідчення античних авторів, східних... Та ще декілька слів з їхньої мови, низка власних імен і неймовірно багаті скарби їхніх могил, що сухо звуться даними археології.

За Геродотом, своїми прабатьками скіфи вважали Геракла (грецького героя) і напівдіву-напівзмію, що жила в лісистій місцевості Гілеї – в заплавах Нижнього Дніпра. Себто Єхидну, як греки навзагал називали напівжінок-напівзмій... Отже, з материнського боку скіфи своє походження пов'язували з Подніпров'ям (про це далі). І хоч сучасне населення

України і не вважається прямими потомками скіфів у біологічному (хоча в біологічному – чому б і ні? Кров їхня у нас, українців, все ж таки є. Має бути. А гени... Гени у нас є навіть від неандертальців, не кажучи вже про кроманьйонців) і в мовному відношеннях, але скіфська історія є однією з найяскравіших сторінок і нашої загальної історії, як скіфська культура є часткою і нашого культурного спадку...

Як, до речі, й кіммерійська, адже Геродот засвідчує, що країна, «заселена скіфами... здавна належала кіммерійцям і являла собою «чотирикутник»: від гирла Істру (Дунаю) й до Меотійського озера (Азовське море), а потім від них у глиб країни на 20 днів шляху...

Отож, спершу про кіммерійців, попередників скіфів у державі, що нині світові znana як Україна...

Частина перша

Оповиті млою і хмарами

Поетична Кіммерія

Максиміліана Волошина

«Кіммерійці є найдавнішим народом Східної Європи з відомих нам за письмовими джерелами. Це ім'я дійшло до нас з грецьких, асиро-вавилонських, іудейських і перських письмових джерел, що відображають дві взаємопов'язані та взаємодоповнюючі традиції: античну і давньосхідну...»

Античний міф, історичний переказ і асирійські тексти створили уяву про кіммерійців, як про численний і суворий у воєнному відношенні народ. Ймовірно, поява етноніму «кіммерійці» (за І. М. Д'яконовим – «швидкісний загін іраномовного кочового населення») було пов'язане з конкретними підрозділами у їхній військовій та соціальній організації. Клинописні повідомлення, поряд з даними поем Гомера, а також Біблії (Книга Буття, X, 1–3. – III ст. до н. е.), стоять першими серед письмових свідчень про кіммерійців...

Про етнічну належність кіммерійців відомо мало. Аналізуючи збережені власні імена кіммерійців, лінгвісти доходять висновку, що за мовою вони, вірогідно, були іранця-

ми. З кіммерійців починається «протоісторичний» період в історії давнього населення України (Словник-довідник з археології. Київ, 1996).

З усіх племен і народів, що колись на зорі історії людства кочували в степах Придніпров'я та в Криму і зникли в пійтмі віків, що канули в Лету (а мо', й справді зорі, що темними ночами висипають над нами в небесному огромі, всі оті галактики, то – багаття їхніх орд, якщо вони кочують нині там, куди всі ми перейдемо по смерті, в Космосі?), найбільше поталанило кіммерійцям, адже вони – чи не єдині з прадавніх племен, – мають нині свого Поета і, отже, свою поетичну Кіммерію...

В Краю Синіх Гір, як романтично називають Коктебель з гірським масивом Карадаг,⁶ у 1917 – 1932 роках жив поет і художник Максиміліан Волошин, людина взагалі неординарна, своєрідна (нині в Коктебелі діє Будинок-музей його імені). Так ось Волошина по праву вважають першовідкривачем Кіммерії, таємничої і легендарної, оспіваної ще Гомером.

⁶ Карадаг – гірський масив у східній частині головного пасма Кримських гір на березі Чорного моря, до якого обривається крутим уступом. Являє собою зруйнований вулканічний масив, заввишки до 577 м. Складений лавами і туфами. Поширені оригінальні форми вивітрювання (башти, стовпи, піки), багатий на цінні мінерали – сердолік, агат та ін. На схилах ліси, вище – степова рослинність. Біля схилів – курорт Коктебель. Пам'ятка природи, з 1971 року – заповідник. Певний час Коктебель називався – з 1944 року – Планерським, нині – селище міського типу Судацького району. Розташований на узбережжі Коктебельської бухти, біля підніжжя вулканічного гірського масиву Карадаг за 20 км від залізничної станції Феодосія.

ром як «кіммеріан журлива область», але Кіммерії поетичної. Власне, уявної. Ірреальної. (Ні, все таки поетичної!)

«Кіммерією, – писав Волошин, – я називаю східну область Криму від древнього Сурожа (Судака) до Боспора Кіммерійського (Керченська протока), на відміну від Тавриди, західної його частини (Південний берег і Херсонес Таврійський)».

Як свідчать дослідники творчості Волошина, «розробка поетом кіммерійської тематики є однією з найбільш самобутніх прикмет його творчої біографії».

«Тема Кіммерії, – із свідчення іншого дослідника, – ставши центральною в його творчості, освітила всі образи таємничим відблиском минулих епох».

Загалом загадковій і незнаній Кіммерії Волошин – єдиний в російській літературі (не кажучи за українську) присвятив шістдесят віршів, вісім статей і більшість своїх акварелей. Кіммерія, яку поет називав «темною країною», врешті-решт стала істинною «батьківщиною духу» поета, виявом його «синівського почуття до неї».

Це і цикл «Кіммерійські присмерки» (1906–1909) і пізніша «Кіммерійська весна» (1910–1926).

«Якщо з Опука чи з висоти Скіфського валу, що проходить над Кенегезом, подивитись на захід, то за горбистими рівнинами, за висохлими озерами, за крилатими луками жовтих морських мілин, за пласкими сопками, за декількома планами долин, все більш синіх, більш променистих і помі-

чених хрестиками вітряків, у ті вечори, коли над землею не стоїть мла, на самому краю горизонту за бляклим мерехтінням двох морських заток, що глибоко входять у землю, встає нагромадження гострих зубців, пік і конічних горбів. І серед них напівзруйнованим готичним собором з недобудованими башнями в плетиві стрілок, переплетінь і кличних язиків закам'янілого полум'я витає складна будівля Карадага. Такою романтично-казковою країною уявляється Коктебель із глибини керченських степів.

Вся Кіммерія (мається на увазі кримська. – *В. Ч.*) пророблена вулканічними силами. Але гнізда вогню згасли і вода, що порила скелі, оголила і загострила вершини хребтів. Коктебельські гори були зосередженням вулканічної діяльності Криму, і обгризені морем кістяки вулканів зберігають сліди геологічних корчів...»

Міражі Кіммерії все життя супроводжуватимуть поета і художника Максиміліана Волошина, він її оспівав і в поезії, і в живописі.

И на скале, замкнувшей зыбь залива,
Судьбой и ветрами изваян профиль мой...

У 1913 році після сильного зсуву на відрогі скелі Кок-Кая, що замикає Коктебельську затоку з берега моря, утворилося щось схоже на профіль людини, у якому неважко вгадати профіль поета М. Волошина, що й сьогодні є знамени-

тим природним об'єктом Коктебеля.

Мають рацію ті, хто писав, що «образ Кіммерії, викликаний з глибини історії поетичною мрією Максиміліана Волошина, і понині витає над Коктебелем, надихаючи все нові й нові покоління художників, письменників, поетів».

Кіммерія...

Якою вона колись була – не поетична, не ірреальна, не примарна, не волошинська, а – історична, справжня-справжня-нісінька.

Якщо вона колись була – справжня Кіммерія...

І якщо тільки її безмежними степами справді колись носилися на прудких і сильних конях непереможні вершники, звані кіммерійцями...

Чи була ти, і якщо була, то де ти була і якою була, загадкова Кіммерія, і хто ви такі – теж загадкові кіммерійці?

КРАЇНА – територія, що становить єдність із погляду історії, природних умов, населення тощо. Місцевість, що характеризується наявністю в ній великої кількості кого-, чого-небудь. Рідна країна – край, батьківщина, вітчизна. Те саме, що держава. Словник української мови. Т. 4. С. 320–321

*Чи знайоме вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого перебування на чужині?
М. Коцюбинський*

Не будемо чіпати палеоліт і мезоліт, а ось починаючи з мідно-бронзового віку, в Криму, як і по всій нинішній Україні, жили землеробсько-скотарські племена ямної культури⁷ і катакомбної культури.⁸ А за ними у пізніших етапах цього віку з'явилися вони – КІММЕРІЙЦІ. І жили там аж до VII ст. до н. е., коли степовий Крим, як і все Північне Причорномор'я опинився під владою прийдешніх скіфів.

⁷ Ямна культура – археологічна культура серед. III – поч. II тис. до н. е.

⁸ Катакомбна культура – археологічна культура раннього бронзового віку. Її пам'ятки датуються кін. III – поч. II тис. до н. е.

Але розповідаючи про скіфів, оминати їхніх попередників кіммерійців неможливо. Адже першими перед численних народів і племен, які населяли Крим та Степове Причорномор'я у далекому минулому, себто перед таврами, скіфами, сарматами, слов'янами, печенігами, хозарами, половцями, татарами – і ким там ще? – аж до русичів, – з'явилися вони – кіммерійці. Власне, першими з відомих нам нині під власним іменем.

Сьогодні, правда, етнокультурну історію кіммерійців називають кіммерійською проблемою. А все через бідність документальних джерел, що стосуються їхньої біографії, а точок зору на це чимало, і вони часом діаметрально протилежні.

То що сьогодні відомо? А те, що в середині II тисячоліття до н. е. кіммерійці, які, невідомо де взявшись, розбрелися по Нижньому Поволжю (дехто у зв'язку з цим розглядає його як кіммерійську прабатьківщину), а вже звідти і почали розселятися, рухаючись основними ордами на захід, в степи Причорномор'я і Криму.

Інші античні автори гадали, що «кіммеріан журлива область» розташована на краю заселеної частини землі, ойкумени, і що в Кіммерії знаходиться вхід в «сумне» царство бога підземного світу – Аїд, куди після смерті направляються душі померлих. А «батько історії» Геродот писав, що йому вдалося дізнатися від причорноморських скіфів ось що: Понтійський степ, який у той час був зайнятий кочовими скі-

фами, спершу належав киммерійцям, котрі прийшли зі сходу, з глибин Азії.

Залишили сліди свого перебування киммерійці і в околицях вже згадуваного тут Коктебеля, що дало змогу Волошину оспівати країну Киммерію. У VII ст. до н. е. киммерійців змінили кочові скіфи, і вже у VI ст. н. е. киммерійці як народ не існували. Принаймні про них уже немає ані згадки. Щезли в півтімі історії...

Одні кажуть: та ж не було тебе ніколи на нинішніх теренах України, Киммеріє! Що ж до Геродота, то він впевнено відповідає: та ні ж, була вона, загадкова Киммерія, але назавжди залишилася оповита млою і хмарами...

Максиміліан Волошин – поет (і цим, як зауважив свого часу інший поет, все сказано), тож як поет він створив свою, ПОЕТИЧНУ КИММЕРІЮ (мав на те право), а яка вона була реально-історична – якщо була? – він достеменно не знав.

І не дивно: ми теж досі цього достеменно не відаємо. Як не знаємо і того, чи була нинішня Україна рідною країною – материзною – киммерійців, а чи це всього лише місце їхнього недовгого у нас перебування? Та й чи були вони взагалі, киммерійці, а чи все це – легенди, передання, міфи, билиці, байки, химерії, історичні фантазії (як писав Пушкін, «преданья старины глубокой»)?

Очевидно, до киммерійців також належить згадуваний в «Іліаді» народ «дивних доярів кобилиць – молокоїдів, бід-

них і найсправедливіших із смертних», що кочував десь у Північному Причорномор'ї, на північ від Трої, відразу ж за фракійцями і місійцями, що «б'ються в рукопашну». (Пізніше «доярами кобилиць» античні автори називатимуть як кіммерійців, так і скіфів – Гесіод, Каллімах).

Ось як про них, загадкових кіммерійців та про їхню не менш загадкову Кіммерію говориться (найдавніша згадка) в «Одіссеї» (мандри правителя Ітаки та його прибічників):

Нарешті дістались ми течій глибоких ріки Океану.
Там розташовані місто й країна людей кіммерійських,
Хмарами й млою вповиті. Ніколи промінням ласкавим
Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодайне,
Чи від землі воно йде у зоряні неба глибини,
Чи повертається знову до землі й неосяжного неба, —
Ніч лиховісна там вічно нещасних людей покриває...

Це Гомер так жахав своїх співплемінників, розповідаючи про клімат країни, у якій буцімто жили кіммерійці, себто про нашу Україну. (А втім, рядок «оповиті млою» досить точно передає той стан, у якому й нині перебуває в сучасній науці кіммерійське питання.) Такі характеристики нашого клімату, що їх наводить Гомер, більш підійшли б до описів клімату Крайньої Півночі, Заполяр'я, де справді довгий час не з'являється сонце, але аж ніяк не до Причорномор'я.

Отож «ноги» кліматичних жахів ростуть з «Історії» Геродота.

«Описані землі (скіфські. – В. Ч.) мають дуже гостру зиму: вісім місяців тривають там нестерпні морози. Як вилити в той (зимовий) час воду, то не зробиться болото, хіба що тільки як запалити вогонь. Море замерзає. Кіммерійський Боспор також; скіфи, що мешкають по цей бік... їздять по льоду навіть возами аж до (краю) синдів. Така там триває зима вісім місяців, але й решту чотири місяці там зимно...»

І далі зазначає, що хоч коні й «витримують ці зими, зате мули та осли ніяк не можуть витримати... Думаю, що тому у тамтешньої звироднілої породи волів не ростуть роги... (мова йде про комолих волів). А щодо того пір'я з оповідей скіфів, що наповнює повітря і через яке не можна нічого бачити, ані перейти далі, то про нього так думаю. В тій північній країні все йде сніг, слабше влітку, ніж узимку, як звичайно; хто бачив зблизька сніг, зрозуміє, що кажу: сніг подібний до пір'я...»

Кіммерійці займали степи Причорномор'я – до приходу туди скіфів. Себто мешкали-кочували в сонячній – південній! – Україні. І раптом такі жахи з нашим кліматом! Правда, що для нас південь і теплинь, те для греків могло видатися північною прохолодою, та все ж... Між іншим, і пізніші грецькі письменники згущували фарби, нагнітаючи в Крим таку холоднечу-холодригу, яких там ніколи не було і бути не могло. А можливо, це поетична вольність? Не забуваймо, Гомер – поет (хоча й легендарний), а поети іноді так захоплюються власною розбурханою уявою, що вдаються до перебільшень,

аби вразити читачів (чи тоді – слухачів). Все можливо.

Є й такі дослідники, котрі вважають, що Гомерова Кіммерія ніякого відношення не має до реальної. Як і до реальних кіммерійців, які кочували – вільно і привільно – в Причорномор'ї, що то він, мовляв, описав потойбічний світ, – а туди й справді не заглядає сонце. Інші ж вважають, що історичні та географічні дані в поемах Гомера завжди достовірні, а тому в наведених рядках він мав на увазі реальних кіммерійців, реальну Кіммерію (а не поетичну, як хоча б той же Максиміліан Волошин), тільки дещо згустив фарби. Та й хоч як це не дивно, але у греків у ті часи справді було уявлення про Крим (і взагалі про Україну), як про дуже холодний і похмурий – даруйте! – край, і це про нашу сонячну, теплу і, безперечно, найкращу в світі Україну, про ту Україну нашу єдину в світі білому, про яку наш український Гомер у травні 1847 року з пронизливим щемом любові писав:

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть.
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.
Сім'я вечерея коло хати,
Вечірня зіронька встає,
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

Йй-бо, таки диваками превеликими були давні греки, коли про батьківщину такої поезії, як «Садок вишневий коло хати», запевняли, що вона – Україна наша, найкраща у світі! – холодна й похмура...

До речі, про «холодний і похмурий край», яким уявлялася давнім грекам наша Україна. Як і взагалі про рівень тодішньої географії.

Давньогрецький драматург Есхіл вважається – цілком справедливо і по праву, – «батьком трагедії» (здається, першим його таким титулом наділив Ф. Енгельс). Жаль, що із 80 написаних ним п'єс (а кожна була подією в культурному житті античної Греції!) вціліло тільки шість.

І серед них найпрославленіша – шедевр із шедеврів! – трагедія «Прометей прикутий» (було ще й продовження – «Прометей звільнений», але від нього збереглося лише кілька фрагментів, що їх цитували інші давні автори). Написана вона на відомий в античній міфології сюжет – як громовержець Зевс відомстив своєму двоюрідному братові Прометею. За те, що той викрав вогонь для людей. «Безсонячних», які гібили, ніби мурахи в глибинах темних печер.

Чомусь вважається (принаймні серед коментаторів трагедії), що Прометей, героя-мученика, який пожертвував собою заради людства, було прикуто до скелі на Кавказі, хоча в автора про Кавказ, про точну адресу місця дії немає ані слівця. У нього місце, де прикували Прометей, визначено так: гірська місцевість на березі... океану. Якого? Про це, мабуть, і сам автор трагедії не знав (та і яка була географія у його часи⁹). В початкових рядках те місце визначено так:

Ось ми прийшли в далекий край землі,
В безлюдну пустинь диких скіфів...

Отож якісь дикі скіфи на пустельному березі невідомо якого океану. Принаймні це зовсім не Кавказ.

Пейзаж нагадує північні, нині російські території на березі Північного Льодовитого океану, де-небудь в районі Кольського півострова чи Нової Землі. Але при чім тут скіфи (бодай і дикі), які ніколи не мали аніякого відношення до океану і до тих справді темних і похмурих країв?

Складається враження: якщо у Волошина кіммерійці – поетичні, то скіфи в Есхіла – придумані. За відомим принципом: чув дзвін, та не знаю, де він.

Та ось кохана Зевса Іо, яку переслідує гігантський гедзь, примчала до Прометей, аби запитати в нього про свою до-

⁹ Як тут не згадати знаменитий вигук одного з героїв (героїнь) комедії Грибєдова «Лихо з розуму»: «Нащо знати географію? Скажеш візнику, куди тобі треба, він тебе туди й доведе!...»

лю (Прометей – прізвисько, що дослівно означає Провидець, Прозорливець). Повертаючись із Півночі на Південь, вона невідомо у яких краях здибує все тих же всюдисущих скіфів. Орієнтири їхнього місця перебування такі: «Звідси ти до сходу сонця плутаний / Спрямуєш крок по цілині неораній. / І до скіфів кочових прийдеш. / Живуть вони під вільним сонцем (слава Богу, що хоч під сонцем! – В. Ч.) на возах, в коробах / Плетених. За плечима – лук, що цілко б'є. / Не підходь до них близько! Швидкий шлях тримай / Крутим крем'янистим узмор'ям, що глухо стогне...»

Втямки не візьму, де знаходиться той край з «дикими скіфами»?¹⁰

І все ж одна ниточка є, адже далі йде невелике «уточнення»: «Живуть по ліву руку від тих місць Заліза Ковачі Халіби. / Бійся їх! Вони люті і до гостей неласкаві...»

Але і за допомогою лютих та неласкавих до гостей халібів не прояснюється місцезнаходження скіфів (сам Есхіл вочевидь точно не знав, де вони знаходяться, а лише чув – після Гомера, – що буцімто десь у чорта на болоті. Себто на Півночі).

А ось халіби, давній народ (йому приписується винахід добування заліза із руди), який буцімто, за давніми греками, жив у північно-східних причорноморських районах. Ну

¹⁰ «Учені в царині географії, – зазначав ще Плутарх, розпочинаючи свої порівняльні життєписи, – позначають невідомі їм землі на самому краю карти, роблячи іноді написи, що за ними – «безводні піщані пустелі, що кишать звірами», або: «непроходиме болото», або: «холодна Скіфія», чи то – «крижане море».

а коли десь у південно-східному Причорномор'ї, то автори збірника «100 великих книг» (Москва, 2003) «ничтоже сумняшеся» коментують так: «Тут описуються народи, які населяли в часи Есхіла територію Росії».

Гм-гм... В часи Есхіла – 525 до н. е. – 456 до н. е. – Росії, здається, не було. Інша річ, що міфічні халіби населяли територію, яка сьогодні належить Україні, але декому з північних «братів» так не хочеться згадувати Україну, тож і «поселяють» скіфів із степів Північного Причорномор'я в... Росії. Маючи, звичайно, в підтексті, що Україна – це «споконвічна російська територія».

Сагайдак його, як відкрита домовина, всі вони люди хоробрі

Кіммерійці і скіфи...

«У світлі даних археології і антропології, а також висновків лінгвістів, які вважають кіммерійців і скіфів спорідненими народами, носіями північно-іранського етносу, стає зрозуміло, чому давньогрецькі автори часто плутались або отожднювали тих і тих. Культурна близькість та етнічна єдність кіммерійців і скіфів допомагає збагнути, чому «доярами кобилиць» у Гесіода скіфи, а в Каллімаха – кіммерійці; чому скіфського проводиря Мадія Страбон називає то скіфом, то кіммерійцем; чому в давньогрецькому коментарі до «Походу аргонавтів» у викладі Аполлонія говориться: «Є й інший Боспор – у Скіфії, який називається Кіммерійським, внаслідок заселення тих місцевостей скіфським народом – кіммерійцями».

Спорідненість кіммерійців і скіфів відзначається і давньосхідними авторами. В «Таблиці народів», частині Біблії, що складена в VIII ст. до н. е., скіфи вважаються «синами кіммерійців» – (див.: Лесков А. М. Курганы: находки, проблемы, 1981).

Вперше світ дізнався про кіммерійців (іноді кіммери, іноді суммірійці, зовсім рідко – кіммеріани) від давніх

греків. До свого вторгнення в Азію вони, за Геродотом, кочували в Північному Причорномор'ї, звідки їх вигнали інші представники прадавнього народу цієї країни – скіфи, які ніби і вторглися в загадкову Причорноморську Кіммерію.

«При наступові скіфів, – пише Геродот у своїй «Історії», – кіммерійці, маючи на увазі численність війська, що наближалося, стали радитися між собою, і думки їхні, висловлені з однаковою наполегливістю, розділилися...» Народ благородно пропонував піти геть, не наражаючись на небезпеку в боротьбі з численними військами скіфів, а царі (вожді та старійшини і знатні воїни) запропонували боротися за свою батьківщину з наступаючим ворогом, боротися до загину, але не уступити їм і п'яді своєї території! Але ні народ не захотів послухати царів, ні царі – народу: перші вирішили піти геть без бою, віддавши рідну землю ворогам, а царі ухвалили лягти мертвими в рідній землі, але не бігати невідомо куди разом із народом... (Які передові царі і який непатріотичний народ! – В. Ч.) Вирішивши так, царі зі своїми військами розділилися на дві частини, рівні за кількістю, і стали битися... Чомусь між... собою. З якого дива? Колективне і грандіозне самовбивство?!. Так чи інак, а всіх царів, перебитих один одним, кіммерійський народ поховав біля річки Тіраса (Дністер) – могила їхня, зазначає далі Геродот, ще й досі видна, – а після поховання «пішов з країни, так що скіфи, які вторглися, зайняли країну вже без населення...»

Було б зрозуміло, якби кіммерійці, не бажаючи битися зі

скіфами, пішли в безлюдні краї чи в такі краї, де були слабкі господарі. Але вони – боячись сильних скіфів, – пішли в Передню Азію і вступили у боротьбу з наймогутнішими на той час державами. Чи не правда – дивно? А тому зрозуміло, що кіммерійці не тікали від скіфів, як про те чув Геродот, – у них були свої внутрішні процеси розвитку, що й повели їх у похід на південь – за добром. А їхній похід у Передню Азію і з’ява у Причорноморських степах скіфів збіглися в часові, тож і здалося, що одні втікали від інших... Очевидно, в результаті цього скіфи, не вступаючи в сутичку, швидше за все прийшли у покинуту перед тим кіммерійцями країну і зайняли її.

Грецький вчений Страбон жив на межі двох епох – 64 (63) р. до н. е. – 23 (24) р. н. е. У своїй головній праці «Географія», де він використав дані попередників, повідомляє, що кіммерійці вторглися в Малу Азію ще за часів Гомера (VIII або початок VII ст. до н. е.) чи й раніше. Відомі також повідомлення ассирійських розвідників та дипломатів, свідчення вавилонських хронік, що доповнюються розповідями Геродота та інших авторів.

І ось яка картина вимальовується. Десь близько середини VIII ст. до н. е. кіммерійці, увірвавшись на територію сучасної Анатолії, знищили Фрігійське царство, а близько 654 р. до н. е. захопили Сарди, тоді столицю Лідійського царства (західна частина Малої Азії), а цар Лідії Гіг загинув у битві

з ними.

Дозоляли кіммерійці також іонійським грекам, руйнуючи їхні міста (хоча б Магнесію та Ефес). Грецький поет (правда, в переказі Страбона) Каллін таврував «військо нечестивих кіммерійців, що нищило Ефес».

Зазнали спустошень від «нечестивих» й інші грецькі міста, що перед навалою невідомого народу спішно зводили потужні системи укріплень. Ассирійські писемні джерела, починаючи з другої половини VIII ст. до н. е., теж згадують кіммерійців. На той час зчепилися між собою дві великі держави давнього Сходу – Ассирія та Урарту, і ось як повідомляли ассирійські агенти з Урарту: володар країни Русса I зазнав поразки від кіммерійців! Цим скористався ассирійський цар Саргон II, завдавши Урарту такого удару, що Русса I у відчаї заколовся кинджалом. Але невдовзі загинув і його переможець – не виключено, що в битві з усе тими ж кіммерійцями.

Згодом, правда, кіммерійці зазнають поразки від Ассирії. А пізніше, як на Близький Схід вдеруться скіфські заго-ни й утвердяться там на роки, їхнє панування покладе край кіммерійцям, вони розсіються (якась їхня частина увійде до складу скіфського об'єднання), і вже з другої половини VII ст. до н. е. в документах тамтешніх країн кіммерійці (на відміну від скіфів) більше не згадуватимуться...

А ось у топоніміку і топографію нашої країни вони увійшли навічно. Ще Геродот і Страбон писали про те, що вся

країна, яка раніше належала киммерійцям і потім була зайнята скіфами (себто наша нинішня Україна), «заселена» киммерійськими назвами. Це в основному стосується Керченського півострова, де були «киммерійські стіни», «киммерійські переправи», сама Кіммерія (виходить, була вона – КІММЕРІЯ!), Боспор Кіммерійський (Керченська протока), м. Кімерик. А в західній частині Північного Причорномор'я знаходилася могила останніх киммерійських царів. А це переконливо свідчить, що киммерійці займали все Степове Причорномор'я від Дону до Дністра.

Все ж таки виходить, що була колись прапрадавня країна з симпатичною назвою Кіммерія, населена буцімто руськими вогненноокими киммерійцями. Хто вони були насправді, чийого роду-племені, тепер важко сказати достеменно. Не виключено, що киммерійці – це не окремий етнічно чистий народ, а збірна назва різних племен, що населяли тоді Подніпров'я та південь теперішньої України, в якому головну роль відігравали киммерійці (як пізніше на тамтешніх теренах її відіграватимуть скіфи). Очевидно, серед тих племен жили й скіфи, вони згодом візьмуть гору в тому об'єднанні і створять своє державне об'єднання – Велику Скіфію – в краю киммерійському. (У Гомера і в Біблії є глухі натяки, що киммерійці – «батьки» скіфів.)

Киммерійцями їх називали греки, а що насправді означає ім'я «киммерієць» досі невідомо. З цього приводу існує лише кілька припущень. Одні вчені вважають, що назва походить

від фінікійського слова «темний»,¹¹ інші, що від грецького «зимові» – тобто люди країни (в обох випадках) не сонячної, а тієї, у якій, за уявленнями греків, були холодні зими; ще інші апелюють до фракійської та хеттської мов тощо. Найбільш поширена версія, що ім'я «кіммерійці» – з давньоіранської мови й означає щось на зразок «рухомий загін іраномовного кочового населення євразійських степів». В асирійських клинописних текстах VIII–VII ст. до н. е. їх названо «гімір-ра». А як насправді, що воно означає – хто тепер скаже? Діло, як кажуть, давнє. Воістину давнє!

І все ж: хто такі кіммерійці, якого вони роду-народу і яка їхня культура, звідки вони взялися і якою мовою розмовляли, які були на вигляд? Щодо мови – основи основ кожного народу, адже без рідної мови немає і бути не може й самого народу, – то одні вважають, що вони розмовляли фракійською мовою (були їм етнічно близькими?) – сьогодні однією з мертвих індоєвропейських мов, що колись була поширена у східній частині Балканського півострова і на прилеглих до нього територіях. (Фракійці – група давніх індоєвро-

¹¹ Є в науці думка, що Чорне море названо чорним не за колір води, а за розміщення відповідно до сторін світу. Для українців, наприклад, Чорне море – це південь, а ось для греків Чорне море – це північ. А північ називалася «чорною», «темною» (тоді як південь, навпаки, «білим», «світлим»). То й люди, котрі жили на березі чорного, темного (себто північного) моря, теж звалися «чорними», «темними» людьми. (У тюрків, наприклад, слово «чорний» може означати північний). Тоді назва кіммерійців, можливо, й означає північні люди, люди, які живуть на півночі (якщо дивитися із Середземного моря), побіля північного моря. Але це лише одна з гіпотез.

пейських племен – даки, одриси, гети та ін.). До речі, цю тезу сприймає багато фахівців з даного питання.

З мови кіммерійців у писемних джерелах збереглося лише кілька слів. Це імена кіммерійських вождів (царів) Теушпи, Тугодамме (Лігдаміса) та Шандакшатри. Не густо. Але й щодо походження цих імен лінгвісти не дійшли якоїсь однієї, спільної думки. Хоч, приміром, ім'я Шандакшатри, безумовно, належить до іранської мови, оскільки «кшатр» є типовим іранським словом, що означає «влада», «доля», «талан» тощо. (Але міг же кіммерійський цар, не будучи іранцем, просто носити іранське ім'я, особливо після того, як кіммерійці побували на Близькому Сході і довгий час там воювали?)

Інші дослідники, зокрема і великий знавець кіммерійців О. І. Тереножкін, обстоювали тезу про генетичний зв'язок історичних кіммерійців з племенами зрубної культури¹² (предками зрубного населення була людність, яка населя-

¹² Зрубна культура; культура епохи бронзи. Виділена В. О. Городцовим у 1901–1903 рр. Названа за способом поховання у зрубах. Тобто у ямах з дерев'яними конструкціями різного роду. Найбільше пам'яток цієї культури знайдено у басейнах Волги, Дону і Дніпра. В Україні відомі два варіанти: степовий і лісостеповий. Вони локалізуються у басейнах Сіверського Дінця та на Дніпровському Лівобережжі. Датується зрубна культура XVI–XII ст. до н. е. Питання походження її дискусійне. Відповідно до однієї точки зору, вона не має коренів в Україні і виникла як наслідок міграції зі сходу (Середнього Поволжя). В результаті змішання зрубних племен з місцевим населенням – носіями культури багатопружкової і виникла зрубна культура України. На думку інших дослідників, зрубна культура по всій території поширення формувалася приблизно одночасно на місцевому ґрунті. Єдиного центру її походження не існувало.

ла територію Нижнього Поволжя у першій половині I тисячоліття до н. е., тож ця територія і вважається стародавньою прабатьківщиною киммерійців). Тому не виключено, що вони іраномовної – таки іраномовної! – приналежності. Як і скіфи, між іншим.

Вони належали до числа народів, які говорили на одному з діалектів іранської мови,¹³ до тієї значної мовної сім'ї, до

¹³ Іранські мови – група споріднених мов індоєвропейської сім'ї. Генетично наближені до індійських мов (індоарійських), разом з ними і проміжними між цими групами дардськими мовами становлять індоіранську гілку індоєвропейських мов. Поширені в Ірані, Афганістані, а також у Пакистані, Іраку, Туреччині, в Середній Азії й на Кавказі, у Північній та Південній Осетії, частково Вірменії, Азербайджані, Грузії, Дагестані, Узбекистані, Туркменістані, Киргизії, Казахстані. Розрізняють іранські мови давні – VI–III ст. до н. е., середні – III ст. до н. е. – IX ст. н. е. й нові – з VIII–IX ст. н. е. До південно-західної підгрупи належать сучасні перська (фарсі), таджицька, дарі, татська та ін., а також мертві мови – давньоперська й середньоперська, талишська (пехлеві); до північно-західної підгрупи – курдська, белуджська, талишська, гілянська та ін. мови; з мертвих – мідійська, авестійська й парфянська. До північно-східної підгрупи входять сучасні осетинська та ягнобська мови, а також мертві – аланська, скіфська, согдійська, хорезмійська мови; до південно-східної підгрупи – сучасні пушту (афганська) мунджанська, памірські мови, а також мертві сакська і бактрійська мови. Андроновська культура – археологічна культура бронзового віку. Виділена в 20-х роках XX століття. Назва походить від с. Андропова поблизу м. Ачинська (Красноярський край). Андроновська культура – умовна назва для частково споріднених між собою культур, поширених на території Казахстану, Західного Сибіру, південного Приуралля. Орієнтовно датується серединою і 2-ю половиною II тисячоліття до н. е. Для андроновської культури характерні поселення з залишками напівземлянкових і наземних жител і могильники з трупопокладеннями, рідше – з трупоспаленнями. В похованнях знайдено крем'яні наконечники стріл, бронзові знаряддя і зброю, мідне й пастове намисто, золоті й мідні сережки тощо. Посуд, як правило, плоскодонний – орнаментовані горщики, банки тощо.

складу якої входили й савромати, саки, массагети, согдійці, хорезмійці та мідійці і перси. Всі ці народи сформувалися на основі споріднених племен зрубної й андронівської культур бронзового віку.

І хоч питання про етнічну приналежність кіммерійців остаточно не з'ясоване, але з'являються все нові й нові дані, які дають підставу вважати, що й кіммерійці належали до тієї самої групи іраномовних народів, що й скіфи, і становлять крайню західну групу цього великого світу. Стародавні джерела часів походів цих народів у Передню Азію часто плутали їх (за східними джерелами «гімірри» та «ішкуза»), називаючи кіммерійців скіфами і навпаки. (Назва «скіфи» також вживалася на позначення всіх середньоазіатських і причорноморських народів, близьких до скіфів за способом життя. Скіфськими називали також підкорені скіфами племена, що проживали в межах Причорноморської Скіфії. Так могло бути і з кіммерійцями, тож кіммерійцями могли називатися близькі їм за мовою і способом життя інші давні народи й племена.

Якими вони були на вигляд, загадкові кіммерійці? На кам'яному рельєфі асирійського царя Ашшурнацирпала II¹⁴

¹⁴ Це ще не рекорд на довжину власного імені. В Ассирії був цар, який мав таке ім'я (увага): Ашшуретельшамеуефсітіубаллітсу! В Україні найдовші прізвища складаються лише з 14–15 літер, а найнайдовше всього лише з 20 – Константинопольський. (Подвійні прізвища мають і до 24–25 літер. А ось із чотирьох частин зафіксоване лише одне – Семенова-Тянь-Шанська-Болдирева). Найдовші імена – Аполлінарій, Максиміліан та Дзвенислава. Найкоротші українські прізвища –

(посідав трон у 883–859 рр. до н. е.) та на пізніших витворах античних митців (фриз на теракотовому саркофазі з Клазомен та з різних ваз із зібрання Ватиканського музею) бачимо їх – кочовиків, степовиків, воїнів. Убрані в типовий одяг степовиків: вузькі штани, зручні для вершників, м'які черевики та короткі свитки (каптани). Головні убори двох зразків: високі гостроверхі шапки-башлики та невеликі убори з широкою тулією – мабуть, то представники різних племен кіммерійського кочового об'єднання.

Головна зброя – потужний далекобійний лук зі стрілами з бронзовими дволопастевими вістрями. У ближньому бою застосовували мечі із заліза, часто з бронзовим руків'ям, довжиною до 1 м. Мечі двосічні, довгі. Руків'я відносно довге з невеликим округло-конічним наверхшам і характерним перехрестям, що закінчується гострокутними виступами в бік леза – це їх відрізняє від скіфських та сарматських. Кіммерійські ковалі добре володіли своєю професією, могли здійснювати цементування металу й ковальське зварювання.

Мали на озброєнні й списи із залізними наконечниками, але користувалися ними не всі воїни. В основній масі їхнє військо – це легкоозброєна кіннота. Мали легкі й прості шкіряні обладунки, прості щити. Кінське спорядження. Бронзові вудила і псалії у верхових коней. Ремінні вуздечки прикрашалися різноманітними бронзовими і кістяними

вища складаються з двох і трьох літер: Юр, Уль, Юнь, Ус, Ге, Ро. Щодо найкоротших імен, то це – Ів, Ор, Ян, Ія.

оздобами.

Головна цінність їхня – худоба. Вже почалося у них майнове і соціальне розшарування. Військова аристократія була багатшою. У писемних джерелах згадуються їхні вожді (Геродот їх називає царями), а це свідчить, що їхнє суспільство підійшло до ліквідації первісно-общинних відносин та до класоутворення.

Першу кочову культуру в нашому регіоні створили саме кіммерійці. Основою їхнього кочового господарства було вже згадуване скотарство, головну роль у якому відіграло конярство, і це і їхня кіннота, і продукти харчування. Недарма ж вони в «Іліаді» називаються доярами кобилиць і молокоїдами.

Але найбільшу роль у їхньому житті відігравали війни, спустошливі набіги на сусідів, походи в країни Передньої і Малої Азії, нападали вони й на осіле населення українського Лісостепу, в Середньому Подніпров'ї, на території Середньої Європи.

Мистецтво мало прикладний характер – орнаменти прикрашали руків'я кинджалів, деталі вуздечок, наносились на посуд. В основі – різні геометричні фігури – спіралі, ромби, квадрати.

Збереглися і так звані кіммерійські «кам'яні баби». Їхня монументальна скульптура. Це статуї-стели із досить умовними зображеннями кіммерійських воїнів – кам'яні стовпи заввишки до 1,5 м, на яких рельєфно зображено предмети

військового спорядження і деталі костюма – пояси, кинджали, бойові молотки тощо. Ставили їх над похованням знатних воїнів. Кіммерійських стел в Україні і суміжних територіях виявлено мало – трохи більше десяти зразків. Основна їхня особливість – ледь виявлена антропоморфність. Це, власне, не антропоморфні статуї, а швидше стовпи-обеліски. Але загалом вони передають образ озброєного воїна. Мистецтво їхнє урвалося з появою скіфів. Пам'ятки їхні збереглися нижче Дніпропетровська, але вище Херсона, зокрема городища, поселення між ріками Інгулець та Дніпро.

Військо кіммерійців було надзвичайно сильним і мобільним. Воно поділялося на загони, у яких вершники були добре злютовані, і такі загони складали основу їхньої кінноти – надзвичайно швидкої, летючо-ураганної і маневреної, бо не мали обозів. Це давало великі переваги, особливо в боях з пішим військом противника. (Вожді і знатні воїни користувалися колісницями.) Кіннота налітала вихором, ураганом, все змітаючи на своєму шляху, і спинити її було не так просто. Це була грізна сила, вважали в державах давнього Сходу. Таке військо надзвичайно рухоме, стріли в лучників дальнобійні, стрільцями вони були відмінними, пускали стріли тільки в ціль. Стрільба велася не через голову коня, а назад, по ходу скачки. Коні летіли табуном у бік від небезпеки, тому не було потреби тримати в руках повіддя, управляли вершники ногами (шенкелями). Тож обстріл вівся на скаку, коли кінний загін нісся мимо противника.

З кіммерійцями трудно було воювати арміям інших держав, тож і враження вони справляли своїм нашествям, як грізні північні кочівники, що невідомо звідки взялися. І досі вчувається в промовах біблійних пророків непідробний жах:

«Ось іде народ з північної країни... держить лук і короткий спис, жорстокий він! Вони не зжаляться! Голос їх реве, як море, скачуть на конях, вишикувалися, як одна людина... Народ здалеку... народ давній, мови якого ти не знаєш (а ми й поготів. – В. Ч.)... сагайдак його, як відкрита домовина, всі вони люди хоробрі... Він зжере твоє жниво і хліб твій, знищить синів і дочок твоїх, зжере овець і корів твоїх, зжере виноград твій і смокви твої і зруйнує мечем міста твої, на які ти покладаєш надію!» (Жах, жах! Вже з цих емоційних характеристик видно, як образно відображені характер і природа вторгнення кочовиків та його спустошливі наслідки, що, звичайно ж, сприймалися як «божа кара»).

Одне відомо достовірно: кіммерійці – перший народ Східної Європи, ім'я якого було зафіксоване у різних писемних джерелах і дійшло до наших днів. Щоправда, ми не знаємо – і вочевидь вже ніколи не знатимемо, – як же самі себе називали кіммерійці? Дехто із вчених упевнений, що цей народ, який наприкінці II – на початку I тисячоліття до н. е. населяв Північне Причорномор'я (це так) – найдавніший з відомих під своєю власною назвою... А ось чи насправді під своєю назвою – це питання ще відкрите. В крайньому разі,

дискусійне, адже за самоназвою вони могли зватися і якимось зовсім по-іншому. (Не забуваймо, киммерійцями їх називали греки.)

Навіть у наш час подібних прикладів скільки завгодно. Ось хоча б деякі з них. В алеутів самоназва – унанган, у грузинів – картвелі, азербайджанців – азербайджанлилар, албанців – шкіптар (в однині), в'єтнамців – в'єт, афганців – паштани (і зовсім, як бачимо, не схожа самоназва з офіційною назвою), вірменів – хай, в ескімосів – інуїт, югит, що перекладається просто: люди, казахи – казах (за цим принципом киргизи – киргиз, узбеки – узбек, монголи – монгол, таджики – таджик, турки – тюрк), у китайців самоназва – хань, у молдаван – молдовень, румуни – роминь, тувинці – тува, множина – тивлар (застарілі назви – сойони, сойоти, урянхайці, танутувинці), угорці – мадяри, фінни – суомалайсет, цигани – рома. Не кажучи вже, що скіфи (грецька назва) називали себе скелотами. То чому ті, кого греки звали киммерійцями, не могли себе називати якимось по-іншому? А ось знати це (яка у них була – якщо була – самоназва) нам не дано.

Із найновіших прикладів. У колишньому Радянському Союзі штучно, але архіпосилено робили (ліпили, створювали силоміць) якихось ледь чи не міфічних радянських людей (теж із розряду самоназв). Слава Богу, хоч у США, де діє сенат – верхня палата парламенту – не додумалися творити... сенатський народ. Чи у Німеччині, де одна з палат має на-

зву бундесрат, не додумалися творити народ з відповідною назвою!

Геродот запевняв, що буцімто все кіммерійське населення залишило Причорномор'я і скіфи зайняли спустілу країну – це явне перебільшення «батька історії». Ніхто скіфам на блюдечку не підносив спорожнілу країну. Та й частина кіммерійців все ж залишилася на місці, в рідних степах навіть і після приходу туди скіфів. З роками кіммерійські покоління – ті, які залишилися, – були асимільовані скіфами і... і зникли, розчинившись у масі чужого народу. На жаль. І планета Земля втратила ще один народ – Боже, скільки вона втратила за тисячоліття народів і племен! А скільки ще – не доведи Господи, втратить за наступні тисячо– і тисячоліття?! А друга частина кіммерійців, та, що, не змирившись із зверхністю скіфів у їхніх степах, пішла геть, то... Вона розбрелася по світу і розчинилася серед тамтешнього люду. В тім числі й серед народів Передньої Азії. Асимілювавшись, теж зникла з лиця землі. Як кажуть: не вмер Данило, так болячка задавила.

І кіммерійці, як народ, як етнос, як нація, що так у них і не сформувалася, навічно зникли – гіркий і тяжкий урок іншим народам, які не дорожать і не дбають за розвиток своєї національності! Та що тепер! Тим більше, історія, як доведено, ще нікого і нічому не навчила. Який жаль!..

...Одні кажуть: та ж не було тебе ніколи на теренах Украї-

ни, Кіммеріє (хіба що в Криму ти була, але – поетична, Кіммерія Максиміліана Волошина), але не вірте таким песимістам. Вірте все ж Геродоту, який заявив на віки й тисячоліття: та ні, була вона, загадкова Кіммерія! Була, але назажди залишилася за туманами тисячоліть. Справді – оповита млою і хмарами...

Застібка із зуба улюбленого коня, або Яке воно – еталонне поховання кіммерійця?

Р. С. до першої частини

Кіммерійські еталонні – визначення археологів – поховання знайдено біля села Балки Васильківського району Запорізької області. Поховання (в археологів за номерами «два» і «п'ять») впущені у давньоямний курган висотою 10 м. У дерев'яному зрубі поховання № 2 знаходився кістяк чоловіка 50 років у витягнутому стані з розворотом голови на захід. При ньому знайдено: залізний кинджал з навершям у вигляді валика та перехрестям зі звисаючими трикутниками на кінцях, золота облямівка; незмінний у кочівників-воїнів (та й не тільки воїнів) точильний брусок та кремневий відщеп; біля ніг – чорнолощена посуда, золота бляшка з розеткою в центрі, а ще – застібка. Та не проста, а – із зуба коня, і цим все сказано. Це чи не єдина така річ – із зуба коня – знайдена у вічних домівках кочівників. Певно, то був колись улюблений кінь, якщо кіммерієць – виявляється, кіммерійці, суворі й безжалісні воїни, по-своєму страждали сентиментальністю чи якимось іншим, схожим почуттям –

залишив собі зуб любого коня на загадку, на вічну пам'ять. А помираючи, забрав його з собою на той світ. Браво, кіммерійце! Цим зубом улюбленого коня ти нам поближчав!

У похованні № 5 кіммерійця впущено в дерев'яний зруб, зсередини оштукатурений та пофарбований червоною фарбою – символ вічного життя! Небіжчик лежав у скорченому стані головою на схід. При ньому знайшли: на черепі віночок у вигляді бронзової стрічки, золоту масивну сережку – покійник за життя свого земного носив її у вусі, і вона, певно, здалеку блищала проти сонця; бронзовий кинджал, точильний брусок, бронзовий ніж – колодач, в кутку – кістки барана (напутна їжа), дерев'яну посудину із золотими платівками-облямівками, бронзові вудила, набір наконечників до стріл та застібки.

Обидві могили належали кіммерійським воїнам, похованим з проміжком часу не більше, як у кілька десятків років – середина VIII – початок VII ст. до н. е.

Ще одна вічна хата кіммерійського воїна була знайдена неподалік с. Бутенки на Полтавщині. Належала кінному верхівцю. Речі разом з перепаленими кістками покладені у яму глибиною трохи більше метра. Разом з кістками – бронзові вудила, бляхи, бронзові браслети та вістря до стріл, залізні наконечники до списа.

Над ямою, загорнувши її, кіммерійці – воїни-однополчанни? – поставили дубовий стовп, аби позначити місце поховання свого друга (могильного горбика чомусь не насипали)

і помчали далі на своїх летючих конях... Як виявилось – у віки.

Де вони самі знайшли свій вічний спочивок – хто тепер скаже?

Але ж знайшли, адже з того світу в цей ще ніхто не повертався. Усім від давніх давен і по наші дні і в майбутньому – вистачало, вистачає і вистачатиме місця на тім світі – який же він, напевно, превеликий!..

Кіммерієць і скіф в одній могилі?

Братська могила – спільна могила, в якій поховані ті, хто загинув на війні або в боротьбі за спільну справу.

Словник української мови. Т. 1. С. 231

Археологи і таку могилу знайшли. У якій віки – ба, ба тисячоліття! – спочивають двоє антагоністів – кіммерієць і скіф. Ті, які ненавиділи за життя один одного і один одного намагалися знищити. Чи – бодай підкорити. Скіфи виби-вали кіммерійців з Причорномор'я, кіммерійці відборювали право на Причорномор'я, що до приходу туди скіфів було їхньою батьківщиною. Відборювали і програли. І зникли, а край їхній, Кіммерія, став звідтоді Скіфією. Але двоє з них лежать в одній могилі як побратими, хоча братньою ту могилу і не назвеш.

Це біля Олександрівки Новомосковського району Дніпропетровської області. Курган чомусь безіменний, в археологів під номером шість. У 1977 році його дослідила археолог Ф. Ковальова (там була зона зрошувальної системи учбового господарства «Самарське» і могила йшла під ніж бульдозера – Ковальова рятувала те, що можна було врятувати).

Курган звідтоді знаний ще й тому, що то виявилось одне з небагатьох скіфських поховань, здійснене у дерев'яній колоді, що правила за труну-домовину. (Колоду, видовбану

зсередини, слов'яни споконвіку використовували як вулик, човен, ночви і т. ін. А ще у ній ховали небіжчиків – в давні часи колода була попередницею домовини. На колодах біля дворів сиділи вечорами з сусідами, колодки відігравали й роль дерев'яних кайданів, які в старовину надівали на ноги, руки, шию заарештованого, диба.)

Висота кургану була трохи менше метра, діаметр – 30 м. У насипі – залишки тризни. По кіммерійцю і по скіфу. Основне поховання – кіммерійське. Ясно, що він пішов раніше на той світ – може, скіфи його і вбили? А ось скіфа поховали – підховали – в чужій могилі. Впустили його в кіммерійську, аби не мати мороки з насипанням нової. Мовляв, помиряться на тім світі, свої ж, як кажуть, люди. Поховали в овальній ямі з дерев'яним перекриттям. Скіф упокоївся у видовбаній колоді на спині, на ньому – платівчастий обладунок, що складався з панцира, штанів та шолома. Біля колоди поклали два списи, сагайдак, фібулу, дерев'яну чашу із золотими обкладками, аби колоднику було з чого на тім світі пити (а втім, у пізніші часи, вже на Русі колодником називали арештанта, в'язня у колодках). А ще поклали меч у золотих піхвах, бляшку у вигляді жука скарабея... Жаль, що спільну могилу кіммерійця та скіфа розкопали – хай би земля їм була пухом!..

І нарешті останнє Р. С.

Ось що ще залишилося в науці від загадкових племен кіммерійців.

Перше.

Кіммерійський вік і ярус (від назви племен кіммерійців) – середній вік пліоценової епохи неогенового періоду¹⁵ та відклади, що утворилися на той час. На Україні відклади кіммерійського віку і ярусу (глини, піски, пісковики, вапняки) поширені в Причорноморській западині. Їхня потужність – 120 мільйонів років. З ними пов'язані поклади бурих залізняків (Керченський залізорудний басейн).

Друге.

Кіммерійська складчастість (від назви племен кіммерійців) – деформації земної кори, що відбулися в середині й кінці мезозойської ери. Проявилась у вигляді потужних складко– і гороутворюючих процесів інтрузивного і ефузивного магматизму. Виділяють кілька фаз К. с., основні з них – давньокіммерійська (в кінці тріасового періоду) і пізньокіммерійська (в кінці юрського періоду). Під впливом К. с. на місці півостровів Кримського, Індокитаю, Мангішлаку, Таймиру та північної частини Іранського нагір'я виникли гірські складчасті системи, які пізніше зазнали впливу альпійської

¹⁵ Неогеновий період і неогенова система, – неоген – другий період кайнозойської ери та відклади, що утворилися в той час приблизно 25 мільйонів років тому.

складчастості.

Археологія

Поетичний додаток

Із сивої землі, з каміння голого,
Де присмерк попелищ і брильна бридь,
Минуле підіймають археологи
І змушують німотне говорить.
У кожній розкайданеній розколині
Історії читають письмена:
Це – наші предки, наші древні корені,
Це – наша доля рання і сумна.
І думка зрине, ніби лист із ясеня:
Що всі ми – порошиночки малі,
Проміннями і тінями прив'язані
До архіоперіодів Землі.
І стане, мов на вітрі свіжим, холодно,
Коли проникне сум, як гостра тінь,
Що всі ми, люди, трішки археологи,
Бо оглядаємось на власну тінь.
На всі епохи – ні словечка кволого,
Бо вічна кров в кипінні наших вен!
...Нехай колись не скажуть археологи,
Що ми жили, хай скажуть, що живем.

Михайло Чхан
(1926–1987)

Частина друга

Змій-дівця, або Любов у Гілеї. Скіфія легендарна

**Коли люди були великими дітьми,
майя вважали себе «народом
змії». Як народжувалися боги**

Незаперечна істина: уявлення про світ і про себе в ньому люди з прапрадавніх часів утілювали – через призму, звичайно, поетичної фантазії, уявлень та філософських роздумів, – в образи богів та героїв.

За тисячоліття народи і племена (та й що це за народ чи плем'я, якщо вони не мають своїх богів?) Землі понароджували стільки богів, що їх за кількістю і в тисячу не вбгаєш! А щоб лише описати надприродних покровителів, потрібно чи не десятки товстелезних томів!

І мова йде лише про тих богів, які вціліли, збереглися в історії людства, не загубилися в пітьмі віків, не зникли разом із своїми творцями, не вивітрилися з пам'яті народної, адже тоді – на зорі людства – історія ще була надто короткою. (Знову ж незаперечна істина: боги смертні – як і всі ін-

ші, прості й пересічні, ті, хто й створив богів. Як сказано в одній з «Упанішад»,¹⁶ боги помирають скрізь і всюди. Разом з народами чи племенами, що їх породили, адже їхня опора, місце їхнього перебування – серця, пам'ять, душі і розум людей.)

Образи богів іноді міняються, одні після першотворення застигають навечно, наче в камені, з якого вони здебільшого й витесані, інші ж розвиваються, набувають нових рис і властивостей (разом з розвитком народу, що їх створив), треті – зникають. Як непросто нам тепер збагнути тих людей, які пішли в небуття, так непросто нам збагнути і їхніх богів – адже як проникнути в духовний світ тих, кого вже немає на землі? А ми нині вже представники зовсім іншої цивілізації, відмінної від їхньої, навколо нас зовсім інший світ і наші знання, дякуючи наукам, надто відрізняються від того, що було відомо первісним людям. Хоча в розумовому відношенні – якщо не брати до уваги досягнення науки і техніки, що їх ми не завжди здатні усвідомити й збагнути, – ми в принципі недалеко відійшли від своїх праотців, від первісних людей. А якщо й відійшли, – зіронізував один з дослідників цього питання, – то невідомо ще в який бік... Гм...

Судячи з творів мистецтва, засобів праці, що збереглися, інтелектуально і психологічно пралюди не дуже від нас

¹⁶ «Упанішади» (санскр. таємне знання) – індійські прозові й віршовані, релігійно-філософські трактати; частина ведичної літератури. Виникли приблизно в VII–III ст. до н. е.

відрізняються (маються на увазі кроманьйонці), а де в чому вони нас і перевершували.

У всіх народів існували (і нині існують) казки про перетворення людей у тварин і навпаки. Тварини в таких казках неодмінно мають людські риси – анімізм. Іноді ця пара – тварина і людина – поєднуються в міфах в одній іпостасі. Так виникли звіроподібні люди або – людиноподібні звірі. (Перші прообрази майбутніх богів.) Це ми сьогодні скептично ставимося до таких творінь (звіролюди, людиноподібні звірі), а в прадавнину, як світ був ще незбагненим і лякливим, наші прапращури таким чарівним казкам ого як вірили!

Перетворюючись (у міфах, ясна річ) у звірів чи птахів, людина (здебільшого це першопредок) здобувала нові, не властиві їй раніше можливості і якості (неймовірна, наприклад, сила тощо) і в той же час залишалася людиною. Тільки ще могутнішою, грізнішою і страшнішою, такою, яку співплемінникам не просто було подолати. Так вважали туземні мисливці Африки, Південно-Східної Азії, Австралії, Південної Америки, Сибіру... До речі, в Сибіру існували легенди про людину-оленя, а в Австралії про людину-кенгуру, в Африці вірили в людину-леопарда. Тож не дивно, що тотемічні першопредки австралійців уявлялися одночасно і людьми, і тваринами (іноді рослинами). Це були кенгуру-люди чи люди-кенгуру.

В первісних племен (власне, в їхній уяві) існувала людина-мамонт (збереглися такі наскельні зображення) і люди-

на-бізон, людина-ведмідь і людина-олень. Словом, в уяві людини кам'яної доби (та й пізніших часів) – це був узагальнений образ Великого Мисливця, надлюдини і надзвіра. Себто божество полювання. Як водночас і символ єдності – що було важливо – людини з природою.

Так виникли боги і божества.

Тож і не дивно, що в Давньому Єгипті, наприклад, перші боги були напівлюдьми, напівтваринами. Це хоча б бог Гор (Хор) у вигляді людини з головою сокола і розпростертими крилами. Звіроподібну голову мав і Осиріс – бог мертвих і водночас родючості, тісно пов'язаний з теологічним тлумаченням єгиптян, з уявленням про царя. А ось інший бог і покровитель померлих Анубіс зображувався в образі шакала (або з головою шакала, іноді собаки). Хопі, бог Ніла – це людина з баранячою головою, Себек – бог води і розливів Нілу – з крокодилячою, богиня Хатор (Хатхор) – з головою корови. А згадаймо сфінксів – левів з людськими обличчями. (Між іншим, за віруванням давніх єгиптян душа людини (її звали Ба) уявлялась неодмінно у вигляді птаха з людським лицем.)

Грандіозні крилаті бики Ассирії з людськими головами звалися шеду. Це були стражі царських чертогів, які охороняли їх від ворогів – видимих і невидимих. Зображувалися вони у високих тіарах із занозистими, гордовитими і зарозуміло-пихатими лицами, з очима, що люто виблискували, з великими бородами і кожний такий людинобик мав аж п'ять

ніг – гроза грозою!

Взагалі боги Ассирії здебільшого мали людські голови, тулуб лева, крила птаха, а на животі – зміїну луску. Головний бог Мардук теж був крилатим биком з головою людини і зміїною лускою.

В шумерському місті Лагаш (Месопотамія) знайдені зображення биків з людськими головами (у деяких з них і верхня частина тіла людська). Це – відгомін прадавнього землеробського культу бика, що пізніше перетворився в бога-бика і людину водночас. На срібній вазі з Лагоша – шедевр шумерського мистецтва III тисячоліття до н. е. – зображено чотирьох орлів з левовими головами.

А ось фінікійський бог, відомий з Біблії як золотий телець, зображувався у вигляді позолоченого бика (став символом, ідолом, якому поклонялися іудейські племена, взагалі ж у переносному значенні – це багатство, збагачення як єдина мета життя).

Бик (жуйна тварина родини бичачих роду парнокопитних) був досить популярним у пастуших племен, основою господарства і благополуччя. Дикі бики й нині зустрічаються в Європі, Азії, Північній Америці. Породи великої рогатої худоби, що походять від диких биків (турів) поширені на різних континентах. До биків відносять яків, лобатих биків, зубрів і справжніх биків. Народна назва самців свійського бика – бугай. Воли – кастровані бики, яких використовують як тяглову силу. Скіфи теж кастрували биків, перетворюючи

їх на волів – некастрованими биками важко було управляти. Биків обожнювали як могутню силу в ті далекі часи первісного людства, тож і богів своїх уявляли в образі биків. Чи – людинобиків. Як і взагалі – чудовиськами. Згадаймо хоча б грецького міфологічного Мінотавра – людинобика.

Майже в кожного народу на зорі його історії тварини виступають в образі богів чи героїв. У китайців покровитель лікарів і цілителів Бян Цяо – істота з пташиним дзьобом і крилами кажана. В образі птаха китайці уявляли й іншого свого культурного героя Фусі, який навчив людей рибальства та полювання, винайшов риболовні снасті, сітки для ловлі птахів, а також ієрогліфічну писемність. Дві тисячі років тому його уявляли як людину з тілом дракона (дракон – позитивний образ китайської міфології), а прародительку Нюй-вой – з тілом змії. Така людина з тілом змії в ранзі богині у світі людей з'явилася задовго до скіфів. А ось покровитель воїнів, які воюють за праве діло – Гуань-Ді в уяві китайців був звіролюдиною з головою барса і кігтями тигра. (Була в китайців ще одна звіролюдина Цзочі з величезним іклом. А герой Юй-Юй спершу був в образі дракона.)

Не відстали від давніх китайців і давні перуанці та інші племена і народи Північної Америки. В ацтеків бог Кецалькоатль, наприклад, був подібний до птаха і змії. Прадавні перуанці зображували людей-соколів, людей-оленів, людей-лисиць, людей-птахів (збереглося зображення людини-ягуара і людини-пуми) – їм поклонялися, особливо племена мочика.

Великі простори нинішньої Центральної і Південної Мексики, Гватемали і Гондурасу колись складали регіон, який вчені називають Месоамерикою. Там на зорі людства жили ольмеки, засновники найдавнішої цивілізації не тільки Мексики, а й усього Нового Світу, адже від них пішли всі інші високорозвинені цивілізації.

Ольмеки залишили після себе величезні скульптурні голови з камінних брил. Жили вони під знаком ягуара, він зображувався на стелах, вівтарях, в багатьох інших місцях, всюди ольмеків супроводжували морди ягуарів. За їхніми переданнями, перша жінка зляглася з ягуаром, і від шлюбу божественного ягуара і смертної жінки і пішло могутнє плем'я героїв – синів неба і землі. Так виникли «ягуарячі індіанці» – люди і ягуари водночас, пізніше їх стали називати «людьми із ягуаровою пащекою», а вже потім ольмеками (від ацтекського слова «оллі» – каучук), тобто «людьми із країни, де добувають каучук». Між іншим, кам'яні голови – головні скульптури ольмеків – доставлялися з вулкану, який був за 100 кілометрів! А голови важили по двадцять тонн, і як їх доставляли – залишилося загадкою «ягуарячих людей»). Починаючи з найдавніших часів, людей цікавило питання: а звідки вони походять? Від кого? І як взагалі на землі з'явилися перші люди? Так ось ацтеки підійшли до вирішення цієї проблеми досить просто: їхній бог Кецалькоатль, виявляється, спустився у світ мертвих, зібрав там кістки чоловіка та жінки, виніс їх у світ живих, окропив своєю жертвовною кров'ю –

так виникли перші люди. (Тільки неясно, де у світі мертвих взялися кістки чоловіка та жінки, якщо людей на ті часи ще не було взагалі? Але над цим тодішні племена не задумувалися, бо як почнеш доскіпуватися, чого та як – чи й лад потім даси.)

В Перу деякі племена теж вирішили це питання просто. Їхній бог Пачакамак зібрав золоті, срібні та мідні яйця, що їх послало Сонце, і з них вилупилися різні племена перших людей.

У племені масаїв (Африка) творець світу Маву-Ліза був двостатевою істотою, тож сам себе запліднював і сам народжував богів, а вже вони – людей.

Бушмени певні, що колись вони були антилопами, а коник-богомил, меткий Цган взяв і перетворив їх у людей.

В образі грецького божества Пана (Фавна) теж поєднувалися риси людини і тварини (не забуваймо: давні греки, а не якісь там дикі африканські племена!) – його матір'ю була божественна коза Амалфея, тож синок її народився козлоногим і з рогами.

А скандинавський бог Локі ухитрився перетворитися в жінку (а не просто виконував її роль) і навіть міг народжувати дітей – ось звідки пішли перші люди!

Литовське божество Велняс зображувалося з рогами й копитами. Не зовсім людиною був і слов'янський «скотський» бог Волос.

Іранське крилате божество Сенмурвал було з пазурами і

крилами. Себто крилатим псом (охоронець посівів, диких тварин і домашньої худоби).

З тибетської міфології відомі дрібні божества Лу («ті, хто плаває у воді і повзає по землі»), які вилупилися із шести яєць, що їх відклала золота космічна черепаха. Уявлялися такі істоти з тілом змії і головами риб, жаб, скорпіонів тощо. Але тіла їхні незмінно були зміїними.

Щодо зміїв. На шумерській вазі з м. Лагош зображено посох, що його обвивали змії – це за тисячі років до грецького лікарського бога Асклепія та його посоха, обвитого цими плазунами! На іншій вазі зображені змії в коронах і з крилами – крилаті гади?

Майя, які колись жили в Перу, вважали себе «народом змії» – збереглося зображення їхньої людини, у якої замість волосся – змії.

Тож немає нічого дивного чи незвичайного в тому, що у скіфів перша богиня, прародителька (за однією з легенд) їхнього народу, дочка священної для них ріки Борисфен була напівлюдиною, напівтвариною. Себто напівдіва, напівзмія.

Про неї й піде мова.

Легенда № 1

Таргітай. Перша людина Скіфії й одночасно чоловік своєї матері?

«За однією з легенд, скіфи вважали своїм прабатьком «першу людину» Таргітая, батьками якого були Зевс (мабуть, верховне божество) і дочка Борисфена (Дніпра). Від Таргітая народилося троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і Колаксай, що в перекладі з іранської могло означати «Гора-цар», «Вода-цар» і «Сонце-цар», тобто володарі основних сфер – землі, води і неба. При них на землю впали золоті дарунки: плуг, ярмо, сокира і чаша. Коли до золота підходили старші брати, воно загорялося, не даючись у руку; оволодіти священними дарунками вдалося тільки молодшому братові Колаксайю. Визнаний за старшого, він одержав найбільші володіння, в яких зберігалося священне золото. Від Колаксай пішов рід скіфських царів» (Історія Української РСР. Т. I. С. 133).

«Скіфи говорять, що їхній народ молодший за інші і виник таким чином...»

Так починає свою розповідь про Скіфію «батько історії» Геродот з Галікарнаса, який, відвідавши Північне Причорномор'я, на власні очі спостерігав життя скіфів, розмовляв з ними, записував їхні розповіді. В Скіфії ж Геродот записав

і першу легенду про походження скіфів:¹⁷

«Скіфи говорять, що їхній народ молодший за інші і виник таким чином: в їхній землі, що була безлюдною пустелею, народилася перша людина Таргітай; батьками цього Таргітая вони називають, на мою думку, невірно, Зевса і дочку ріки Борисфена. Такого походження, за їхніми словами, був Таргітай, а у нього народилися три сини: Ліпоксай, Арпоксай і молодший Колаксай. За них упали нібито з неба на скіфську землю золоті предмети: плуг, ярмо, сокира і чаша... (Далі розповідається легенда, як лише молодшому Колаксайу далось священне золото, і скіфи передали молодшому синові Таргітая своє царство. – В. Ч.) І ось від Колаксайа нібито пішли ті скіфи, які носять ймення роду авхатів; від середнього брата Арпоксайа ті, які називаються катіарами і трапіями, а від старшого царя – ті, які називаються параластами; спільна ж назва всіх їх – сколоти, по імені одного царя (очевидно, у скіфів був ще й цар на ймення Сколот. – В. Ч.); *скіфами назвали їх елліни.*

Так розповідають скіфи про своє походження; років їм з початку їхнього існування, або від першого царя Таргітая до походу на них Дарія, за їхніми словами, загалом не більше тисячі, а саме стільки».

¹⁷ Дати ім'я у всіх народів вважалося дуже важливим. Ще давні шумери застерігали: те, що «не має імені», не існує. Отже, «назвати по імені», «дати ім'я» означає – спричинити життя.

У скіфському пантеоні політеїзму¹⁸ богиня Апі займала таке ж місце, як у грецькому Гея – повелителька землі. Принаймні Геродот ототожнював скіфську Апі (очевидно, для того, аби грекам було зрозуміліше, хто є хто у скіфів) з грецькою Геєю.

Вважається, що ім'я скіфської богині землі належить до іранського кореня із значенням «вода». Себто Апі – божество землі і води, дочка ріки Борисфен (за іншими даними – річки Аракс). Вона виступає то в ролі дружини верховного бога Скіфії Папая, то незаміжньої дівчини, дочки Борисфена.

За деякими даними, батьком її є Аракс (у скіфській міфології – божество однойменної ріки). Все ж перемагає переконання, що у прародительки Скіфії батьком був таки Борисфен. (За іншими варіантами легенд і передань Апі народжена землею.)

Верхня частина тіла у неї жіноча, нижня – зміїна. Себто вона була напівдівою, напівзмією. У греків такі чудиська звалися Єхиднами, що означає – зла істота, як єхидний (звідси походження цього популярного в нас слова) – злий, насмішуватий.

Місцем перебування Апі і греки, і скіфи вважали печеру на Борисфені. Вона – героїня двох скіфських міфів (власне, передань), що їх ми знаємо – самі творці легенд були неписьменними – з переказів Геродота. Отож, за першою легендою,

¹⁸ Те саме, що багатобожжя, протилежне монотеїзму – єдинобожжю.

у неї народжуються три сини, прародителі скіфських родів: Ліпоксай, Арпоксай та Колаксай, за другою – Агафірс, Гелон та Скіф. Останньому й судилося стати першим царем Скіфії, від його імені вони й стали зватися скіфами – синами Скіфа. (Хоча був у них ще один перший їхній чоловік і цар – Сколот, ось чому їхня самоназва – якщо вірити Геродоту – сколоти.)

Іноді Таргітай – перша людина Скіфії, – за одним із міфів, виступав не лише сином дочки ріки Борисфен, а також і чоловіком її, своєї матері Апі, що свідчить про наявність у скіфів інцесту – статевих стосунків між найближчими родичами. І нічого тут дивного чи екзотичного немає, єгипетські фараони, наприклад, часто брали шлюб із власними дочками, цариця Клеопатра була одружена з рідним братом тощо.

А те, що його мати – донька ріки Борисфен – це відгук давнішніх вірувань, коли Борисфен на зорі їхньої з'яви у степах Північного Причорномор'я був не лише святою їхньою рікою, а й одним з їхніх богів. Тож мати першої людини Скіфії Таргітая, донька Борисфена – свого, місцевого походження, як то й годиться. А ось на роль батька для з'яви першої людини скіфам довелося запрошувати чужого бога, Зевса. Чи свого не знайшлося (хоча за деякими глухими натяками Апі була дружиною верховного бога Папая), чи скіфи так захоплювалися греками та їхньою культурою (і було чим захоплюватися!), що взяли собі в першопредка Зевса, чи у них не вистачило фантазії створити для цього свого, аби батьком

першого скіфа все ж таки був скіф, свій рідний бог, а не чужинець (про інтернаціоналізм скіфи, звісно, і чути тоді нічого не чули!). Перед степовиками, очевидно, гостро постала проблема: де і кого знайти на роль першобатька? Подібна проблема у свій час виникала і перед іншими народами, які стояли вже на той час на значно вищому щаблі історії та культури. Єгиптяни, наприклад, вийшли з неї без зайвих мудрувань: у них першобог (де він сам узявся, єгиптяни тим себе не утруднювали) сам себе... запліднив. Хай і протиприродний процес (а втім, боги на те й боги, що на все здатні!), але ж це найлегший вихід із складної ситуації. Сам себе запліднив, і вся тут морока! Наприклад, бог-Сонце Ра, аби створити все суще, теж запліднив сам себе («упало сім'я в мій власний рот») і після цього, даруйте, відригнув першого бога і першу богиню, а вже від них і пішли перші єгиптяни. Просто і геніально!

Між іншим, індійські боги теж удавалися до таких фокусів. «З'явився у них бог (теж нізвідки) Праджапаті («владика творінь» – першовсесвіт, першопредок, який мав подобу людини), так ось він і створив богів, ставши їхнім родоначальником. Від іншого індійського бога (а їх в Індії – сонм!) Пуруші теж народилися різні боги, небожителі, люди, худоба (універсальний взагалі бог), птахи, «вдихання і видихання, рис і ячмінь, вірна істина, поміркованість і закон».

Скіфам для цього довелося вдаватися до послуг чужого небесного повелителя. Але так чи інакше, до скіфської дів-

чини, дочки Борисфена завітав сам Зевс (щоправда, лише за однією з легенд), і перша людина Скіфії нарешті з'явилася. І отже, від неї пішли всі інші. Правда, й тут вийшла неув'язка, адже неясно з міфу, а як же Таргітай сам-один, без допомоги жінки, якої тоді у Скіфії взагалі не було, зумів народити аж трьох синів, трьох хлопців-молодців?!. Хіба що прижив їх з матір'ю своєю, з дочкою Борисфена¹⁹ – інцест у правічні часи – та й у пізніші – був поширеним явищем. Але для скіфів це було, очевидно, несуттєво – важливо, що з'явилася перша людина, отримала ймення і народила синів, а від них і пішли скіфи. Хоча тут знову загадка: а де трьом синам Таргітая знайшли трьох (чи хоча б одну на трьох) жінок, якщо, крім Таргітая, а пізніше й після того, як у нього народилося троє синів, людей у Скіфії все ще не було й на позір. В тім числі й жінок. Але це знову ж для скіфів вочевидь було несуттєвим, в такі деталі вони не любили вдаватися: народилася перша людина, народила синів і пішли перші люди – що ж тут неясного, люди добрі?

Ще за однією легендою, прабатьками скіфів вважався Геракл (знову грек, знову чужинець!) і все та ж напівдіва-напівзмія, дочка Борисфена, яка жила в лісистій місцевості Гілеї – в заплавах Нижнього Дніпра...

¹⁹ Дніпро-Слаута – символ долі українського народу, персонаж фольклору, літератури. На думку деяких дослідників, Слаута був богом головної річки давніх слов'ян, сином богині Слави, що символізувала військову перевагу. Існує праслов'янське передання про походження Дніпра та Дунаю (назва пов'язується з богинею наших предків Даною) з крові богатирів-богів.

Легенда № 2

З'являється Геракл. Кохання в печері

Гілея (від грецьк. ліс) – вологі тропічні ліси у Пд. Америці, гол. чин. у бас. Амазонки. Для рослинності Г. характерні епіфіти, багато ендеміків. Велика кількість кактусів, ліан тощо. Тут ростуть какао, каучукове дерево та ін. Ліси типу Г. є також у Аргентині, Пд. – Сх. Азії, Океанії.
УРЕ. Т 3. С. 35

Є Гілея і в нас, в Україні нашій.

Власне, була. Але її так досі й не знайшли. (А може, вона й досі є, але тільки ми не знаємо, де вона? За деякими виданнями, це – «ймовірно заплавні ліси у гирлі Дніпра», що цілком... ймовірно).

За Геродотом (книга четверта його «Історії» – «Мельпомена»), Геракл прибув у «так звану тепер країну скіфів» (а втім, тоді ще вона не була країною скіфів, адже й самих скіфів тоді ще не було на світі). Доки він спав (його застукала сніговиця, тож герой, закутавшись у свинячу шкуру, зігрівшись, давав пречудового хропака), то коней (він їх пустив пастися) і слід простиг...

«Геракл, – надамо слово «батькові історії», – виходив всю країну в пошуках коней і нарешті прибув у землю на ймення Гілея...»

Не кожному, навіть з героїв, щастило на таку любов – любов з першого погляду, любов із самою Змій-Дівцею! Вогонь-дівчиною, яка вже й засиділась у дівках і багла кращої долі, виглядала судженого, вже й очі продивившись... І він, герой, з'явився. Сам Геракл, прославлений в еллінів, той герой, який уже до того, як закрутив любов із Змій-Дівцею, здійснив дванадцять подвигів!

Спершу героями звалися персонажі грецьких міфів, особливо ще з доісторичних часів, які не належали до числа богів, а лише частково походили від когось одного з божественних батьків (як той же Ахілл). Вони були напівбогами. В крайньому разі, стояли між богами та людьми. Щоправда, героями вважалися й люди, які після смерті здійснювали вплив (добрий чи шкідливий): засновники міст, заслужені законотворці, як той же Солон, великі благодійники, прародителі племен і общин (герої давали своє ім'я общинам). До героїв також відносили і тих, хто поліг на війні (воїни Марафона), засновників філософських шкіл, великих поетів. Оскільки боги спілкувалися з героями, то кордон між ними був розмитий. Герої допомагали при будь-яких державних і громадських заходах, при хворобах і нещастях, захищали міста й житло, допомагали в битвах. Герої були популярні, до них звертались як до богів. А могутність богів пов'язувалася з їхніми гробницями, тому могили героїв часто знаходилися на ринкових площах чи поруч із міськими стінами або воротами. Останки героїв нерідко

доставляли з чужини для шанування й поклоніння співвітчизників. Здебільшого на їхніх могилах будували каплички, де приносили жертви (увечері та ночами жертвували м'ясо чорних тварин, що його спалювали). На таких могилах часто влаштовували тризни, під час яких і оплакували полеглих.

Живих героїв шанували як богів.

Геракл, найулюбленіший герой грецьких сказань, син Зевса, на той час ще був живим. Правда, на нього була наслана падуча, і він убив свою дружину Мегару і дітей, що їх вона йому народила. За це на безумця наклали кару: він мусив здійснити 12 тяжких і небезпечних діянь. За це йому було обіцяно безсмертя. І Геракл здійснив свої вражаючі подвиги, за які й заслужив згадуване безсмертя в пам'яті народній на віки й тисячоліття: 1. Задушив невразливого до того немейського лева (звідтоді він почав носити шкуру лева). 2. Убив лейнерську гідру. 3. Спіймав прудку керінейську лань. 4. Знищив птахів-людоїдів з боліт Стімфалоса в Аркадії. 5. Спіймав ериманфського вепра і доставив його живим до Ерісфея, який зі страху заліз у піфос. 6. Вичистив конюшні Авгія. 7. Приборкав вогнедишного крітського бика. 8. Приборкав коней фракійця Діомеда, які пожирали людське м'ясо. 9. Добув пояс Іпполіти. 10. Пригнав худобу Геріона і під час здійснення цього подвигу спорудив Геркулесові стовпи. 11. З допомогою Атланта дістав яблуко Гесперид... Дванадцятий подвиг був найтяжчим. Геракл спустився в підземний світ, переміг пекельного пса Цербера і привів його живим на

поверхню землі. А ще Геракл здійснив інші подвиги – переміг Антея, відвоював у смерті жону Адмета Алкестиду, убив орла, який пожирав печінку Прометея, воював з кентаврами та іншими гігантами. І ще багато-багато чого видатного звершив і, врешті-решт, був спалений живцем на величезному кострищі на горі Ета й вознесений як бог на Олімп. По всій Греції були святилища, на його честь засновувалися різні свята і грища. Дикий темперамент, його зажерливість і любовстрастя довгий час були улюбленою темою комедій (напр., «Алкестида» Евріпіда).

Але після дванадцяти подвигів його чекав подвиг у печері на березі Борисфена, в краю, званім Гілеєю, – про нього й мова.

Українською мовою «Історія» Геродота повністю ще не видана (повне російське видання з'явилося лише у 1973 році), але четверту книгу «Мельпомена», названу автором «Скіфія», у 1926 році переклав рідною мовою маловідомий сьогодні Теофіль Коструба (рік народження – 1907-й, Тернопільщина) – чернець-базиліанин (василіанин) з чернечим іменням Теодосій.

За фахом – історик, журналіст, перекладач. Як зазначає Ю. Хорунжий у передмові до українського видання Геродотової «Скіфії» в перекладі Коструби, студіював філософію і теологію у Львівському університеті (1935–1939 рр.). Працював у комісії стародавньої української історії Наукового

Товариства імені Т. Шевченка. Автор праць «Нариси церковної історії України Х – XIII століть» (видання 1939 і 1955 рр.), «Нарис історії України» (1961), «Як Москва душила українські церкви» (1961). Переклав сучасною українською мовою «Галицько-Волинський літопис» у 2-х томах (1936). Численні статті Коструби друкувалися в «Дзвоні», «Записках Наукового Товариства імені Т. Шевченка», «Літопису Червоної Калини», «Хліборобському шляху», «Новій зорі», «Нашому часі». Помер Т. Коструба 3 березня 1943 року у Львові. «Прожив недовге життя, але зробив багато», – зазначає дослідник. Висока освіченість Коструби проглядає і в примітках до «Скіфії».

Так ось, у перекладеній Т. Кострубою «Скіфії» Геродота земля, яка й досі викликає стільки тлумачень у дослідників, названа Лісистою. У примітках пояснюється: «у грецькому тексті – «Гіляка», що значить «Лісиста». Ліси були тоді при кінці течії Дніпра. (Мається на увазі, очевидно, той відрізок Дніпра, що тоді був судоходним. – В. Ч.) Сьогодні лісів там немає».

А отже, немає й Гілеї-Лісистої, де колись Геракл крутив – даруйте – любов з донькою Борисфена, напівдівчиною-напівзмією, і прижив з нею аж трьох синів (не інакше, як три роки прожив з нею в печері?) – не тратив задарма часу! Подвиг і справді рівний його минулим 12 подвигам!

Але продовжимо цитату з «Мельпомени» Геродота у перекладі Т. Коструби:

«...а надморські греки кажуть таке. Коли Геракл гнав Геріонових волів (в одних варіантах коней гнав, в інших, виявляється, волів. – *В. Ч.*),²⁰ забрів у скіфську землю, що була тоді ще безлюдна. Геріон жив ген за морем на острові, що його греки називають Ерифія, проти Гейдери, за стовпами Геракла в Океані. Океан же, кажуть, починається там, де сходить сонце, й обпалює всю землю, та це неможливо довести.²¹ От звідти прибув Геракл до нинішньої Скіфії. Його захопила зима, мороз; він простелив левину шкуру (в інших перекладах свинячу. – *В. Ч.*) й заснув. А в цей час випряжені коні (хоча перед тим гнав буцімто волів, але в міфах і не такі казуси трапляються! – *В. Ч.*) з Божої волі, щезли (доки Геракл спав).

Геракл прокинувся й шукав їх, аж усю землю обійшов. Врешті забрів до країни, званої Лісистою. Там у печері знайшов він двоногу істоту, котра до стегон була ніби дівчиною, а нижче – змією. Він поглянув (на неї) і здивувався, але запитав, чи вона не бачила його коней, що тут блукали. Вона відповіла, що вони в неї, але не віддасть їх йому, доки з нею не переспить. (Не промах була дівка! А втім, це, очевидно, з безвиході, чоловіків тоді в Гілеї не було. А тут такий вдат-

²⁰ У часи своїх мандрів по світу Геракл зазнав усяких пригод: якось забрав він собі у Геріона, якоїсь потвори, волів. Так оповідає міфологія (релігійні перекази) – із приміток Т. Коструби.

²¹ Океан, на думку греків, це мовби величезна ріка, що обіймає всю землю. Стови Геракла – Гібралтар, Гедейра – колонія фракійців у Півд. Іспанії (Гадес фінікійців у Півд. Іспанії (Гадес, Гадір) – примітка Т. Коструби.

ний молодець, прославлений герой, напівбог! – В. Ч.) За таку плату Геракл переспав з нею. (Розумне рішення. – В. Ч.) Та вона зволікала з віддаванням коней (апетит приходить під час їди. – В. Ч.), бо хотіла бути з Гераклом якнайдовше; він знову хотів якнайшвидше забрати коней і піти. Врешті вона повернула їх і сказала: «Я зберегла тобі коней, що забрели сюди, а плата від тебе вже є: маю трьох синів (чи вона народила трійню, чи Геракл прожив з нею аж три роки! Чи в героїв і напівбогів це робиться швидше, ніж у простих смертних. – В. Ч.). Як вони вже підростуть, то скажи, чи маю поселити їх тут, бо вся ця земля в моїй владі, чи послати до тебе?» Так вона запитувала його, а він мав так відповісти (та й для чого йому обтяжувати себе дітьми, нагуляними на стороні? – В. Ч.): «Як вони зустрінуть мужеські літа, то вчини ось так, як це буде добре: котрий із них натягне цей лук та одягне цей пояс, того посели в цій країні; хто ж із них цього мого доручення не сповнить, того прожени з краю. Як це зробиш, то й сама будеш задоволена й виконаєш доручення».

Він натягнув один лук (бо до того Геракл носив два луки) й передав їй лук і пояс, що мав на спинці золотий корячок, і пішов. А вона, як хлопці дійшли вже до мужеського віку, надала їм імена: одному з них Агафірс, другому Гелон, а наймолодшому Скіф. Вона пам'ятала доручення й виконала його: двох синів, Агафірса й Гелона, що не могли виконати завдання, вигнала з краю; зате наймолодший, Скіф, виконав це й залишався в краю. Від цього Скіфа, сина Геракла,

походять скіфи, що постійно царюють (так звані царські скіфи. – *В. Ч.*), а на згадку про ту чарку носять скіфи при поясах коряки й досі. Так розказують надморські греки» (Геродот з Галікарнасу. Скіфія. Київ, 1992, переклад Т. Коструби).

І більше в Геродота про ту подію – ані слова. Себто про любов Геракла з Єхидною. А втім, Геракл був вельми велелюбним, під час своїх численних мандрівок мав безліч любовних пригод, тож не надавав їм особливого значення. Як кажуть, крутив любов чи не на ходу, між ділом.

Хортиця. Змієва печера. То де ти була, легендарна українська Гілея?

І все ж...

Хто сьогодні достовірно скаже (і покаже, бодай на мапі України), де була колись Гілея-Лісиста, у печері якої серед розкішної природи бравий молодець Геракл любився з донькою Борисфена і прижив з нею аж трьох синів?

Ніхто сьогодні з певністю не може сказати, де було те Полісся, Лісиста країна Гілея, де від одного сина Геракла Скіфа пішли всі царські, владичні скіфи?

Ясно, що на Дніпрі, але де саме?

Дехто з дослідників (а гіпотез та версій щодо місцезнаходження Гілеї назбиралося за віки чимало, деякі з них вельми екстравагантні) вважає: Гілея – це Хортиця, острів на Дніпрі нижче Дніпрових порогів, колишня Велика Хортиця, що нині входить у міську смугу Запоріжжя.

«...І ось човен, пливучи за водою, пристає до піскувато-го укосу Хортиці коло скелі Вища Голова. Тут відома в Придніпров'ї та й за його межами Змієва печера», – пише Яків Новицький, історик, етнограф, археолог, збирач фольклору, краєзнавець (1847–1925) у своїй праці «Острів Хортиця на

Дніпрі (його природа, історія та старовина)» (Збірник праць «Запорожці», Київ, 1993).

«...Внизу біля наших ніг ви помічаєте отвір, що веде до печери; отвір цей продовгастий, посередині лежить каменяка й ділить його на дві суточки (вузькі проходи)... Форма печери являє з себе гострий кут, що поширюється вглиб скелі. Довжина 5 арш., ширина від 3/4 до 1/1 арш., височина 3 арш. За оповіданнями старих мешканців с. Вознесенки – Штепи, Руденького та інших, ще за пам'яті їхніх дідів, до печери ніхто не наважувався зазирнути, боячись зустрічі із Змієм...»

Щороку під час водопілля Дніпра вода заливає печеру.

«Подніпров'я з його дикою природою, грізними печерами, порогами та недоступними скелями, – пише далі Яків Новицький, – це країна поетичних легенд та переказів. Легенда Геродота з царини міфології про зустріч Геракла з прекрасною Змій-дівцею в країні Гілеї, про місце тої таємничої печери, в якій родився родоначальник скіфів, цікавить письменників та вчених. Подбerezький (польський письменник, який подорожував Дніпром у 1860 році), порівнюючи легенду Геродота з переказами подніпровських мешканців, що їх записав Афанасьєв-Чужбинський, пристосовує цю зустріч до порожистої частини Дніпра біля острова Таволжаного, поблизу якого й лежить Змієва печера. Проф. Н. І. Надеждин у статті «Геродотова Скіфія», зазначаючи положення Геррота – країни царських скіфів, указує на острів Хортицю і каже, що, на його думку, тут найбільш відповідна місцевість

для кладовища царів скіфських серед такого дикого й грізно-величного ландшафту (Геродот зазначає, що Герра (Геррос) лежить там, «доки Борисфен судоходний»). Святість цієї місцевості чи не побільшувалася ще тим, що на цім же самім місці, ймовірно, знаходилася і та міфічна колиска, в якій виріс скіфський народ, та таємнича печера, де, за переказом понтіїських еллінів, що його переказав Геродот, родилися Агатир, Гелон та Скіф від героя Іракла (Геракла) та чарівної Змій-дівичі...

...Подбerezький в своїй статті, навівши легенду (про Геракла і напівдіву-напівзмію) в такім же дусі, каже: «Отже, ця частина переказу Геродота, запозичена ним від понтіїських еллінів, чудово пристосовується до цієї прекрасної й таємничої країни порогів, проте для того, щоб надати йому ще більш значіння, – каже автор, – треба було б відшукати там Стоппи Геркулеса, існування яких у цій місцевості стає дуже ймовірним». Майже на віддаленні версти нижче Кичкаса лежить острів Хортиця. Придивляючись до прекрасного, поетичного положення цього острова, думка намагається перервати завісу, що накинули на неї століття. Століття усвятили її, а міф прибрав її в шати чудес... Цей острів, хочу сказати, – це містична Еритея, що лежить серед океану, а гранітові скелі, що стримлять з вод Дніпра, – це є Стоппи Геркулеса. Тут остаточне розв'язання вузлатих таємничих переказів про царів-зміїв та про печери», – закінчує Подбerezький. У народній пам'яті зазначено багато місцевих переказів, бага-

то легенд про острів Хортицю та її урочища, про Змієву печеру. За переказом діда Фоки Горяниці, після Христова народження в печері цій жив триголовий Цар-Змій, що робив наскоки на чужі країни й ставав до бою з «богатирами нелинями» (велетнями). За переказом діда Степана Степи, тут, як і у всіх Подніпров'ї, жили велетні, жили богатирі, жили, нарешті, триголові Змії. Кинуті коло берегів і серед Дніпра скелі – це справа богатирської забави; печери, що залишилися в скелях, – це логва потворних Зміїв... За оповіданнями 84-літнього рибалки Осипа Шутя, що доживав решту свого життя на Хортиці, – острів цей знають старі люди во всіх усядах. За молодих своїх літ бував він на Донщині, за Кубанню, в Чорноморії, на рибних косах Азовського моря, і хоч де кидала ним доля – всюди він знаходив старих земляків, усяди питали його, що сталося з Хортицею, з порогами Дніпра, чи живуть там нащадки запорожців... В Чорноморії один старий питав його, чи живе ще й досі на Хортиці Змій з трьома головами. І коли він відповідав, що ні, старий похитав головою і зауважив: «Правду кажеш, козаче: помандрував він слідом за запорожцями в Туреччину, звалував за ними й звір усякий». Дід Осип, переказуючи оповідання про Зміїв-богатирів, пояснює, що по всіх Запоріжжі жило три Змія – з них один жив на Хортиці, другий на острові Пурисовім, нижче Гадючого (порогу), де є печера, а третій – найпотворніший і найлютіший Цар-Змій, Змій над Зміями, – на острові Перуні. Цей останній, як кажуть, мав два лігва: на

Перуні та на Стрільчатій скелі, що поблизу порогу Лохана. Всі ці три Змії, літаючи ночами, іскрами від крил освітлювали пороги й нічну путь запорожцям. Змії жили як багатирі й ставали до бою лише з богатирами. Вони полювали на людей, одних лише запорожців не чіпали, бо й поміж ними були «богатирі та характерники»...

«У скелястих місцевостях Дніпра, – переказує далі Осип, – водилися полози – це найбільший гад...» Сам він полоза не бачив, але багато чув від дядька свого запорожця Матвія та інших старих під час своїх дитячих років. Кажуть, що гад був небезпечний, зголоднівши, він вилазив на дерево і заслоняючись листям, кидався звідти на всякого звіра, якому б спало на думку підійти близько, підживлявся він усякою дрібною твар'ю, але міг задушити й людину і коняку. Полоз і за людьми ганявся: скрутиться, як колесо, й кидається навздогін. Щоб утікати від погоні, треба бігти просто сонця – воно засліплює йому очі... Водилася тут сила-силенна всяких отруйних зміїв та тарантулів, так що босяка було колись і не потикайся: тепер залишилися одні жовтобрюхи та гадюки, та й тих мало. Жовтобрюхи – гад смиренний, зовсім не кусається... «В давню давнину, – оповідає далі Осип, – коли береги та балки вкривав ліс, а степу ще не краяв плуг, тут водилося багато диких коней, сайгаків, кіз, вепрів, бобрів, «видних» (видр), бабаків, хом'яків, зайців, вовків, чекалок (шакалів), лисиць; сила-силенна також плодилася лебедів, журавлів, диких гусей, качок, огарей, бакланів, дрохв,

тетерів, куріпок, стрепетів і всякого іншого птаства – всякого звіра, яким і рахунку не складеш... Усе це перевелось, пішло кудись чи винищено. Одних ховрашків, кажуть, тут зовсім не було: вони з'явилися у 1830 – 1840-х роках зі сходу у великій числі, коли стали сіяти збіжжя. Це було вже за моєї пам'яті, – закінчує Осип, – коли сила-силенна цих ховрашків перепливала Дніпро».

Як оповідають старі люди – старожили степових подніпровських та великолузьких сіл, дикі коні (тарпани), сайгаки, шакали та полози зникли з цих околиць десь в останні роки існування Запорозької Січі: дикі кабани (вепри), бобри, видри, бабаки зникли десь у 1870-х роках, а дикі кози – в 1880-х. Диких кіз дуже багато водилося у Великій Лузі, особливо у великих маєтках графів Строганових та Конкріна, поміщиків Попова, Миклашевського, Струкова та в Крутій Яру й на всіх значних островах Дніпра. Вони дуже добре плавали, під час поводі Дніпра, коли заливалися пороги, кози переходили в лісові балки берегів та в степи, які ще тоді вкривала трава у зріст людини заввишки.

А скільки тоді було риби, раків, – як оповідав дід Штепа, – і в Дніпрі, і в річках, і в озерах. «Тепер хочеш рибальчити – плати оренду; тоді було не так, лови де хочеш, і чим хочеш і скільки хочеш. Наші діди думали так: земля, вода, ліс – все це Божє, ну й користувалися всім, що Бог послав чоловіку...»

«Гілея. Залісна область Скіфії, яку згадує Геродот. Про місце знаходження Гілеї існує багато думок, але більшість дослідників вважає, що Гілея починалася на лівому березі Дніпра, від Кінбурзької коси, й тяглася на схід, між лиманом і морем. За її північно-західну межу звичайно приймають нижню течію Дніпра до м. Нова Каховка. Спорово-пилковий аналіз Кардашинського торф'яника поблизу Цюрупинська показав наявність тут у періоді голоцену дуба, в'яза, вільхи, берези, граба, клена, горіха, липи, сосни...» (Словник-довідник з археології, Київ, 1996).

І все ж...

Хто сьогодні достовірно скаже (і покаже, бодай на мапі), де була колись Гілея-Лісисто, у печері якої серед розкішної природи бравий молодець Геракл, за однією з легенд, мав любов з донькою Борисфена і прижив з нею аж трьох синів?
...

Хто тепер скаже, хто тепер покаже?...

Цій легенді Геродот, за його власним зізнанням, не повірив – дуже вона схожа на казку – навіть для його епохи, в якій міфи були популярними, хоч так йому буцімто розповідали приморські скіфи та елліни.

«На підтвердження того, що ця версія міфа (легенда № 2. – В. Ч.), – зазначає один з істориків, – була справді широко поширена в Північному Причорномор'ї і, зокрема, у греків, які там жили, можна зіслатися на зображення змієногої бо-

гині, що виявлені при археологічних розкопках...»

І далі історик констатує (так, ніби читачі йому можуть повірити, що легенда № 2 – історична правда): друга легенда, як і перша, теж казка. Схожість їх в цьому відношенні дозволяє думати, що цивілізовані елліни в області віри в міфи не так уже й далеко відстали від варварів скіфів...

О, це вже інша мова.

Так воно й було – прибилися скіфи в Причорномор'я, а де й коли у них з'явилися перші люди і від кого вони пішли – це залишиться, як кажуть, за кадром. Та ще в легендах – справді прекрасних, як прекрасною була – віримо! ВІРИМО!!! – любов Геракла, парубка голінного та Змій-Дивиці в печері серед розчудесної природи Гілеї, краю загадкового, який, попри свою таємничість, таки колись існував на теренах нинішньої України!

Навівши обидві легенди щодо походження скіфів, ще раз звернемось до «Історії Української РСР», до вже цитованого тут тому 1, стор. 134:

«В обох випадках походження скіфів з материнського боку пов'язане з Подніпров'ям. У першій легенді найпочесніше місце (про них ще буде згадка в нашій розповіді окремо. – В. Ч.) займають обожнені предмети знаряддя землеробства: плуг, ярмо, сокира. З місцевим землеробським середовищем пов'язана і священна чаша – особлива ритуальна округла посудина.

Зіставлення легенд та історичних відомостей щодо походження скіфів показує, що, крім кочових скіфських орд, які вторглися зі сходу, з-за Дону, до їх складу влилася значна маса аборигенного населення. Близькість мови та культури цих двох угруповань сприяла природному процесу такого злиття». Себто утворення скіфського етносу і – як наслідок – державного утворення під назвою Велика Скіфія. Влилися в те утворення, очевидно, й кіммерійці, чи залишки їхнього народу, асимілювавшись згодом із скіфами...

«Батько історії» до обох міфів про походження скіфського народу віднісся однаково скептично – як до розповідей своїх співвітчизників, так і до оповідок аборигенів придніпровських степів.

«Та є ще й інший переказ. Він найбільше поширений, отже, вважаю його правдивим. Згідно з ним кочові скіфи жили в Азії. На них напали війною масагети. Під їхнім натиском скіфи перейшли до країни кіммерійців, – бо ця країна, що її тепер займають скіфи, належала здавна, як кажуть, кіммерійцям».

...Після поразки кіммерійців, скіфи «прийшли й зайняли порожні землі».

Вони прийшли з глибин Азії

Свою розповідь про них, загадкових чужинців, здавалося, не просто людей, а – лише кінних воїнів, вершників, таких собі кентаврів степових, котрі невідь-звідки вигулькнули в степах Північного Причорномор'я, Геродот почав вельми впевнено:

«Вони прийшли з глибин Азії...»

І цим твердженням наче крапку поставив.

Азією прийнято називати найбільшу частину світу, що разом з Європою становить єдиний материк Євразію. Площа Азії (з Кавказьким перешийком) 44 363 тисячі квадратних кілометрів, у тім числі острови – понад 4 мільйони км². Азія лежить у Північній півкулі, лише Малайський архіпелаг частково заходить у Південну півкулю, на півночі Азія омивається Північним Льодовитим океаном, на півдні – Індійським, на сході – Тихим океаном, на південному заході – морями Атлантичного океану (Середземним, Егейським, Мармуровим, Чорним). Межу між Азією та Європою проводять по східному підніжжю Уралу, річках Ембі та Маничу, межу з Африкою – по Суецькому перешийку.

На середину 1975 року численність населення Азії становила близько 2,3 мільярда чоловік. В антропологічному відношенні населення Азії в основному належить до монголоїдної раси і австралоїдної раси. Крім того, в результаті змішан-

ня окремих рас виникли нові антропологічні раси. В Азії живе понад тисячу народів (націй, народностей і племен), які належать до багатьох мовних сімей і груп.

Зокрема, народи індоєвропейської сім'ї (710 млн чол.) представлені в Азії індоєвропейською, іранською, слов'янською та іншими мовними групами.

Народи іранської сім'ї (65 млн чол.) – перси, афганці, таджики, дарі, тати, курди та ін. До мертвих мов іранської мовної сім'ї належать давньоперська й середньоперська (пехлеві), мідійська, авестійська, парф'янська, аланська, согдійська, хорезмійська, скіфська та ін. Отож героїв «Синів змієногої богині» відносять до іранської сім'ї. І саме їх вважали – на всіх законних на те підставах! – неперевершеними воїнами, народом-вершником, товаришами по мечу, яких до того нікому не вдавалося подолати.

Греки дивувалися тій простоті, з якою жив цей народ-воїн (зокрема царі), і жахалися, що в них такий страхолюдний поховальний обряд.

Отож «батько історії» свою розповідь про них почав упевнено:

«Вони прийшли з глибин Азії».

І це відповідає історичній правді: найдавніші сліди їхні виявлено на Алтаї. З кінця VIII – початку VII ст. до н. е. скіфи на Північному Кавказі майже на три десятиліття створили своє – теж жажне для тамтешніх народів! – «царство іш-куза». Тоді ж вони – як врешті-решт розпалося їхнє, здава-

лося, вічне царство, – з'являються в Північному Причорномор'ї, що належало кіммерійцям. Принаймні вони там владарювали довгий час (загалом чи не триста років).

Кіммерійці були войовничі, не знали поразок і віками наганяли жах на всі тамтешні народи й племена.

Аж тут з'явилися якісь скіфи, котрі виявилися ще сильнішими за них, адже наганяли жах на весь цивілізований світ від Персії до Піренеїв, від Месопотамії до Карпат!

І кіммерійці почали чи не вперше зазнавати поразок. Від прийшлих. Кіммерійська кіннота не знала спину – її зупинили скіфи.

Скіфська кіннота виявилась ще навальнішою, ще разючішою!

Вершники прийшлих кочовиків та їхні коні були захищені лускатими обладунками. Ішкузи були озброєні важкими списами, довгими мечами (такими ж, як і в кіммерійців), короткими кинджалами, званими акінаками, дальнобійними луками. Підраховано: скіфський воїн – вершник чи піший – за одну хвилину міг пускати до десяти стріл! Одну за одною! Одну за одною! Як автомат. І коли перша вже валила з ніг противника, пробивши йому груди чи вп'явшись йому в око, в повітрі ще летіло 5–6 і більше стріл. Зважте: у сагайдаці кожного скіфа вміщувалися чи не дві сотні цих снарядів! А тому загін міг за лічені хвилини знищити загін супротивника, а рештки його докінчити тараном – навальним ударом кінноти. Не треба забувати й про «підступну» конструкцію

скіфських стріл з дволопатеvim гачком – їх не так просто було видобути з тіла, не завдавши мук і значних пошкоджень потерпілим. І ось із таким військом, що налітало вихором, сараною, що все на своєму шляху пожирає, залишаючи позад себе тільки вбитих та конаючих, і зітнулися киммерійці – до того теж непереможні.

І почали програвати одну сутичку за іншою, одну битву за другою, несучи величезні втрати, не маючи аніякої надії на перемогу.

І непереможні відступили.

А скіфи, прийшовши з глибин Азії, стали повновладними господарями колись киммерійських степів – на цілих сімсот років, аж доки не надійде черга і їм уступити ті краї ще сильнішим...

Аракс? Аракс!!!

Але за 2500 років версій та гіпотез все одно не зменшилося

Питання про походження скіфів наукою все ще не з'ясоване – так застерігають офіційні джерела. В цьому застереженні звучить глухий підтекст: і навряд чи буде коли з'ясоване достовірно – надто багато води сплигло звідтоді. Скіфський початок губиться в п'їтмї історії, в такій сивій минувшині (сивій відносно нас, а для них вона була юною), куди проникнути можна хїба що на машині часу, але її немає і невідомо коли й буде. Якщо буде. Основними писемними джерелами про скіфів є свідчення античних авторів (Геродот, Гіппократ, Страбон та ін.) і тексти Стародавнього Сходу. Та ще наслідки розкопок їхніх могил, себто археологія.

З невідомості вони вигулькнули в VII ст. до н. е. і тоді ж їх зафіксувала історія. З неба вони, звісно, не впали в Північне Причорномор'я і до VII ст. до н. е., коли світ про них уперше дізнався, все ж таки десь жили. Ось тільки де?

Аристій – легендарний грецький письменник із Проконнеса (VII ст. до н. е.) написав епічну поему «Аримаспія» з вигаданими сюжетом про якихось аримаспів, міфічний скіфський народ, представники якого мали буцімто всього лише одне око. До наших днів з поеми збереглися лише фрагменти.

ти, зокрема у Геродота. І все ж навіть ці шматки несуть цікавий матеріал про життя північно-причорноморських народів.

Так ось, якщо вірити Аристію і тій інформації, якою він володів і яку виклав в «Аримаспії», скіфи вторглися в Північне Причорномор'я з-за ріки Аракс, що в Середній Азії – їх у свою чергу витіснили звідти приуральські масагети чи якісь інші тамтешні племена. Скіфам ніде було діватися (так це чи ні – невідомо) і вони, відходячи під натиском супротивників, дійшли до Північного Причорномор'я, перемогли кіммерійців, а край їхній, Кіммерію, зробили своєю Скіфією.

Діодор (давніогрецький письменник, автор «Історичної бібліотеки» в 40 книгах – повністю збереглися книги 1–5 та 11–20, інші в уривках), розповідаючи про ранньоскіфську історію, починає оповідь з того, що ще в давнину скіфи захопили передкавказькі степи, а ще до того, живучи біля Араксу, вони були нечисленні й слабкі. За Діодором, скіфи довго жили в передкавказзі. Змієнога богиня, дочка Борисфена, яка народила Скіфа, з'являється не відразу ж після захоплення передкавказзя, а – «потім». Брати Пал і Нап не є синами Скіфа, який дав ім'я народу, а його «потомками», а вже потомки Пала і Напа «через якийсь час» заволоділи степами Причорномор'я...

Версії Аристія та Діодора повторюють і ряд сучасних істориків, принаймні як одну з версій про походження скіфів.

Згадав її й автор цих рядків – але теж як одну з версій – у своєму історичному романі з життя синів змієногої богині «Ольвія», що свого часу витримала три масові видання. Проте версія Аристія та Діодора – всього лише версія і всього лише одна з версій. Чи припущень. Археологічні ж пам'ятки не несуть нам ніяких даних про вторгнення в Північне Причорномор'я у VII чи VIII ст. до н. е. нового народу з особливою культурою, що підтвердило б появу скіфів саме в цей час і заодно підтвердило б версію вигнання ними кіммерійців... І все ж скіфи справді приходили в Північне Причорномор'я з Азії, з-за Аракса-ріки, але не за своєї першої появи, а пізніше, у VII ст. до н. е., коли вони поверталися через Кавказ після багатолітнього панування в Передній Азії, поверталися не куди-небудь навмання, а до себе додому, у своє Подніпров'я. Аристій же, звідкілясь дізнавшись про цю інформацію (що скіфи прийшли з-за Араксу), сприйняв це як їхню першу з'яву в північному Причорномор'ї.

Посилаючись на Аристія, писав про скіфів та їхнє перебування в Азії і Геродот («Скіфи прийшли з глибин Азії»). Сам він, до речі, повідомив світу, як ми вже знаємо, три версії чи гіпотези з приводу походження скіфів. Звідтоді, за 2500 років, цих версій та гіпотез не зменшилось, а значно збільшилось. Тільки один огляд їх склав окрему книгу (Семенов-Зусер С. А. Скифская проблема в отечественной науке. Харьков, 1947). Але і вона не внесла ясності в порушене питання. «Якщо говорити відверто, – писав один скіфолог, – то

спірними, дискусійними залишаються і всі основні питання історії скіфів».

Сьогодні ряд вчених притримується думки, що скіфи все ж таки прийшли в степи Північного Причорномор'я, а потім і в степовий Крим з глибин Азії (можливо, і не всі, а лише якісь воєнні дружини кочовиків), до них у Подніпров'ї приєдналося аборигенне населення, близьке їм за мовою, культурою та способом життя, а вже потім до них долучилися праслов'яни – так поступово й утворилася причорноморська Скіфія. (До речі, згадувані автори, зокрема, свого часу й греки, під скіфами розуміли і деякі нескіфські племена, котрі жили разом з ними. Оскільки ж політична влада скіфів поширювалась на всі тодішні племена Північного Причорномор'я, то всі ті племена і називалися одним словом: скіфи.) Об'єдналися племена в єдину Скіфію у VII ст. до н. е. – ось чому розповідь про них історія веде саме з цієї дати. А прабатьківщиною їхньою виступає якась чи не легендарна річка Аракс...

Аракс – назва кількох рік, із яких найбільш відомі в давнину впадали безпосередньо в Каспійське море, а нині в Куру, колись Кірос («Словник античності», укладач Йоганнес Ірмшер).

Аракс у скіфській міфології – божество однойменної ріки (Волга, Сирдар'я, Амудар'я), одне з утілень нижчого, хтоніч-

ного (хтони з грецьк. перекладається як земля, край, частина складних слів, що означає «місцеві», «корінні», напр. автохтони) світу, батько прародительки скіфів (Міфологічний словник).

Аракс – права притока Кури. Довж. 1072 км, пл. бас. 102 км². Бере початок у Туреччині, нижче впадіння р. Ахуряну. У верхів'ях гірська річка, в пониззі виходить на Кура-Араксинську низовину. По Араксу проходить (проходив колись) державний кордон СРСР з Туреччиною та Іраном (УРЕ).

Аракс – ріка в Закавказзі, права притока Кури. Походження назви спірне. Зближувалося з турецьким у значенні «річка, що руйнує», грецьке арасо – «шумлю». В давнину, очевидно, існувало прозивне «аракс» – річка в країнах Передньої Азії (Короткий топонімічний словник).

За «Історією Української РСР» (т. I, ст. 126, видання 1977 р.), з посиленням на Діодора Сицилійського: Аракс – це Волга, біля якої скіфи жили, а потім розширили свої володіння до Танаїсу (Дону) і Меотійського озера (Азовське море), а згодом завоювали Північне Причорномор'я до Істру (Дунаю), підкоривши багато племен, що проживали на цій території. Тоді ж вони вперше й зіткнулися з кіммерійцями. Ось тоді – це вже за Геродотом – з появою скіфів кіммерійці, не бажаючи ризикувати в боротьбі з грізним ворогом, відступили відомими їм шляхами через Кавказ, вздовж східного узбережжя Чорного моря до країн Передньої Азії. А знатні кіммерійці («царі»), не бажаючи залишати рідну землю, пе-

ребили один одного у взаємній битві й були поховані в пониззі Дністра.

Друга версія (має менше прихильників): нізвідки скіфи не приходили в степи Північного Причорномор'я з тієї простої причини, що вони місцевого (автохтонного) походження, і прародичі їхні – це племена зрубної культури пізнього бронзового віку, які населяли з доісторичних часів степову та лісостепову зони Північного Причорномор'я. Але з тих племен (їх, очевидно, було чимало) згадка збереглася лише про кіммерійців, котрі сьогодні вважаються найдавнішими з відомих під власною своєю назвою племен. А за ними – скіфи. Теж одні з найдавніших племен, що відомі під своєю назвою... (А втім, скіфами, як ми вже знаємо, їх називали греки, самі себе вони називали сколотами.)

Офіційна інформація

(УРЕ, т. 10, стор. 221)

«Питання про походження С. не розв'язане. Поряд з думкою про їхній прихід у Пн. Причорномор'я з глибин Азії у VII ст. до н. е. поширена версія про місцеве (автохтонне) походження скіфської культури від племен зрубної культури пізнього бронзового віку, які населяли степову та лісостепову

зони Пн. Причорномор'я. В кінці VII ст. до н. е. С. витіснили з степів Пн. Причорномор'я кіммерійців, разом з якими вони брали участь у великих історичних подіях у Передній Азії...»

«...А скіфські жінки під час довгої відсутності чоловіків сходилися з невільниками...»

Це ж треба, га? Не якась там... одна, гуляща, а зразу всі. Гамузом! Юрбою-юрмою! Тлумом, навалом! Укупі. Поццатило ж тим невільникам!

А втім, це Геродот так «знеславив» на всі прийдешні віки й тисячоліття скіфських мадонн. Та й не де-небудь, а в своїй знаменитій «Скіфії» у першому абзаці четвертої книги своїх «Історій», що, як відомо, називається «Мельпомена». І треба вам, добродію, сказати-повідати, що «батько історії» мав усі підстави для того, аби... констатувати факт їхньої невірності мав, кажемо, всі підстави. Бо факт той, всезагальної зради моторних скіф'янок, їхніх хіврь, химок чи солох, як кажуть, історичний (Геродот – лише добросовісний писар історії) – що було, те було. Історію ж – відомо, – не переграєш.

А було, значить, так.

За Геродотом, кіммерійці подалися в Передню Азію...

Оскільки ми тут вже не раз згадували і ще будемо згадувати Передню Азію, то слід пояснити, що Передньою Азією колись називалася південно-західна частина Азії. Так звана Західна. А включає вона Малоазійське, Вірменське та Іранське нагір'я, Месопотамську рівнину, Аравійський півострів

та східне узбережжя Середземного моря. (Площа – близько 7,5 млн км²). Нагір'я оточені вищими окраїнними хребтами. (Сьогодні там – великі родовища нафти). Характерні пустелі, напівпустелі та сухі степи. На узбережжі морів і в гірських районах – субтропічні й тропічні ліси й чагарники. В північній частині Західної Азії – Кавказ, Копетдаг, на решті території сьогодні розташовані основна частина Туреччини, Афганістан, Бахрейн, Ізраїль, Іран, Єменська Арабська Республіка, Йорданія, Катар, Кіпр, Кувейт, Ліван, Народна Демократична Республіка Ємен, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія, Сирія, невеликі частини території Єгипту і Пакистану. Але це сьогодні така колишня Передня Азія, а тоді...

За Геродотом, кіммерійці подалися в Передню Азію тільки тому, що їм, простіше кажучи, діватися не було куди, адже це їх скіфи вигнали з степів Північного Причорномор'я, що їх вони населяли з кінця II – початку I тис. до н. е. Ті скіфи, яких у свою чергу витіснили з глибин Азії масагети. А ще хтось там витіснив самих масагетів, масагети – скіфів, скіфи – кіммерійців і – пішла так звана ланцюгова реакція!

Чи швидше принцип доміно, коли зачепиш одну кістянку, що вишикувані в ряд, всі інші од неї, як по команді, так і попадають, так і попадають...

За версією Аристєя (її озвучив для нас Геродот) із Проконіса (VII ст. до н. е.), скіфів узагалі витіснили ісидони (хо-

ча – хрін від редьки не солодший), яких у свою чергу покривдили аримаспи. Ось так міграційні хвилі, одна за одною, зриваючи народи з насиджених місць, перекочувалися степами зі сходу на захід, захоплюючи з собою чимраз більше племен і народів.

Захопила така хвиля (та ще допомогли постійні військові сутички, набіги один на одного за пастівники, за життєві простори, за худобу чи добром, за рабами, зрештою) і скіфів, які – але вже за Діодором Сицилійським (друга половина I тис. до н. е.), спочатку жили біля згадуваного вже Араксу (Волги, як додає «Історія Української РСР». Т. 1. С. 126. Тож виходить, що Аракс – це таки Волга?). Потім вони розширили свої володіння до Танаїсу (Дону) і Меотійського озера (Азовського моря), а за новою хвилею – ще масовішою і ще нестримнішою – покочували далі на захід і завоювали Північне Причорномор'я до самого Істру (Дунаю), підкоривши собі багато племен, що споконвіку проживали на тих територіях, але оружною силою не могли зрівнятися з новими пришельцями. Одні лише кіммерійці по силі були майже рівні скіфам, але кількісно їм уступали – як і нахабністю та войовничістю. А нахабність, як відомо, і міста бере! Не бажаючи ризикувати своїм майбутнім як окремого народу в боротьбі з сильним ворогом, кіммерійці почали з боями відходити через Кавказ (знайома, треба гадати, їм дорога, якою вони користувалися і раніше, до скіфів) вздовж східного узбережжя Чорного моря до країн Передньої Азії. (Ті ж кіммерійські

племена, які не захотіли залишати батьківщину («царі», за Геродотом), полягли в сутичках з прибульцями і між собою, та навіки й упокоїлись у пониззі Дністра-Істра.)

– Ну, гаразд, гаразд, шановний авторе, все це так і було, – вигукне тут котрийсь нетерпеливий читач, любитель чогось... м-м... солодшого. – Міграційні хвилі, масові переселення народів, одні одних зганяли, інші – інших, сильніші – слабкіших та захоплювали їхні землі, але при чім тут якась масова... е-е... зрада скіфських жінок, з якої автор і почав, га?... Цікаво все ж таки, що це за така... всезагальна невірність скіф'янок, варта сьогодні чи не Книги рекордів Гіннеса?! Та, що її автор подав для інтриги у заголовку: «А скіфські жінки під час довгої відсутності чоловіків сходилися з невільниками». Як кажуть, заодно й невільникам пощастило!

По-перше, це не авторова фраза, а – Геродотова, а по-друге... Хвилиночку, як кажуть, уваги. Що було, то було – факт зради скіф'янок своїм чоловікам. При тому – масовий, всезагальний. Не зрада, а прямо пошесть якась! Подібного в інших народів (і це при тому, що і в інших жінки не були святими) хіба й відшукаєш! Ось чому той факт і вартий Книги рекордів Гіннеса.

Але все по порядку.

Так ось було так.

Розпалені боями, збуджені відносно легкими перемогами над кіммерійцями, скіфи так захопилися переслідуванням, що не могли вчасно зупинитися, а все гналися і гналися за втікачами, які відходили перед їхнім ураганим натиском і відходили – через Кавказ, східним узбережжям Чорного моря і – далі, далі... Чи не на край світу. А скіфи – за ними та й за ними. Так, переслідуючи кіммерійців, вони і вдерлися в Передню Азію. А там... Ще раз згадаймо: країни все багаті, є чим пожитися (не забуваймо, скіфи на той час були бідними), чудові пастівники для кінноти і племена та народи часом і слабкіші їх... Коли це сталося? Офіційна наука застерігає, що про час зіткнення скіфів з кіммерійцями й вигнання останніх з Причорномор'я, «сказати важко». В усякому разі, у VII ст. до н. е. обидва ці народи вже перебували в Передній Азії, наводячи жах на місцеве населення... А там – рівнини багаті травами, там держави теж багаті, там було чим пожитися – та ще таким хапунам, якими споконвіку були скіфи!

А треба вам сказати, що, женучись за кіммерійцями, скіфи, аби не обтяжувати себе в поході жінками (як пізніше співатиме Дорошенко: мені, мовляв, з жінкою не возитись...), сім'ї, кибитки, майно та худобу з собою не брали, а полишали їх удома. В Причорномор'ї. Ми швиденько, мовляв, співали розгубленим жінкам, ось тільки викинемо геть кіммерійців, відженемо їх подалі, так і повернемося – чекайте!

Скіф'янки, бачить бог, чекали. Спершу. Скіфи таки по-

вернулися, але – через 28 (двадцять вісім!) років. А жінкам – раз бо на світі живеш, що тоді, що тепер, – що накажете – чекати? ЧЕКАТИ??? Двадцять вісім років, га? ГА??? Доки їхні чоловіки набігаються за кіммерійцями, навоюються з кимось там у Передній Азії, га? ГА???

Вставна новела

Перше царство Ішкуза, що закінчилося кривавим бенкетом Кіаксара

Перший скіфський цар не в Причорномор'ї царював-владарював, як і перше скіфське царство виникло теж не в Причорномор'ї, а в Передній Азії.

Скіфи разом з кіммерійцями, вигулькнувши в Передній Азії, такого страху на тамтешні народи й племена нагнали, що ті спершу й захищатися не зважувалися. Рятувалися як могли.

«Сповістіть в Іудеї і виголосіть в Єрусалимі, проповідуйте і трубою трубите по землі; волайте гучним голосом і кажіть: «Зберіться і підем у захищені міста. Підніміть прапор в Сіоні, біжіть, не зупиняючись, бо я приведу з півночі лихо і велику погибель. Лев виходить із своєї гущавини, і губитель народів здійсмається і виходить із свого місця, щоб перетворити твою країну в пустелю; міста твої будуть зруйновані і залишаться безлюдними.....плачте і ридайте, адже полум'я гніву Божого ще не відійшло від нас...»

Це пророк Єремія так описує нашествя скіфів – не без фольклору й релігійності, але так – що вдієш – нажахали скі-

фи своєю негаданою з'явою тамтешні тодішні народи.

Ще в іншому місці він жахно лякає своїх співплемінників:

«Ось я приведу на вас – дім Ізраїлів, народ здалеку, говорить Господь, народ сильний, народ прадавній, народ, мови якого ти не знаєш і не будеш розуміти, що він говорить. Сагайдак його, як відкритий гріб, всі вони люди хоробрі. І з'їдять вони хліб твій, з'їдять синів твоїх і дочок твоїх, з'їдять овець твоїх і волів твоїх, з'їдять виноград твій і смокви твої, зруйнують мечем захищені міста твої, на які ти сподіваєшся». (Хоча скіфи, як істинні кочовики, й не вміли брати міста штурмом-облогою і завжди цього уникали, віддаючи перевагу битві на просторах, та все ж... Така оцінка Єремії синів змієногої богині – незважаючи на деякий переляк самого пророка, – все ж вражає. Рідко хто з інших народів удостоювався такої «честі»! (Хіба що раніше киммерійці.)

Скіфія колись була околицею цивілізованого світу, краєм тиші й глушини – це ще за їхньої першої з'яви в Північному Причорномор'ї. Коли скіфи утвердили там своє панування, вони були нікому не відомим бідним народом, власне, збіговиськом у краю, що вважався околицею світу варварського. Життя тоді вирувало і клекотіло, галасувало людськими тлумами й гуло тупотом копит великих кіннот десь там у Греції і особливо в країнах Переднього Сходу. Там, власне, творилася тоді історія, там були міста багаті, царства заможні, там лютували війни, війська з одного походу йшли в інший, зрештою, там було повно здобичі і багато зиріна, як

перси називали золото. Туди, в Передню Азію, раніше сколотів походом бойовим ходили кіммерійці, туди, врешті, вирушили і скіфи – за здобиччю, за багатством (до походу на Кавказ скіфи були бідними), за славою, що воронням кружляла і каркала слідом за непереможними військами, які рухалися у всіх напрямках. Скіфи на той час вже були міцно зорганізовані у воєнні дружини на чолі з тямковитими вождями, що вели їх від однієї перемоги до іншої. Там, у степах Передньої Азії, в мішанині тамтешніх народів, в полум'ї пожеж, гущі битв, в іржанні коней і криках воїнів розпочався героїчний період їхньої ранньої історії. А в степах Північного Придніпров'я, їхній молодій тоді батьківщині, ворогів достойних для них не було. Та й багатства теж. І тоді скіфські загони на чолі з верховним своїм вождем Ішпакою вирушили на південь і пішли через Північний Кавказ (Геродот свідчить, що скіфи йшли, маючи праворуч Кавказький хребет). Перейшовши через Кавказ (гори їм, степовикам, не виявилися перепорою), галасливими ордами, що налітали голодною сараною, вигулькнули вони зненацька в Передній Азії. І відразу ж справили жахне враження, що його до того ні від кого не зазнавали тамтешні народи й племена – як про те й писав пророк Єремія, сам, до речі, наляканий.

Ось тоді вождь їхній Ішпакай, а він був першим серед рівних, якого навіть свої вожді побоювалися, захопивши багато землі, створив там царство своє – як свідчить Страбон, на найкращих землях вірмен.

Так виникло перше скіфське царство, що було назване царством Ішкуза (одне з найменувань синів змієної богині) і попереду в нього було кілька десятиліть суцільних перемог – аж до кривавого бенкету Кіаксара, коли скіфи необачно дадуть маху і втратять все, що до того мали. А втім, невезіння – це така штука, що часто, надто часто, приходить після успіхів, особливо приголомшливих, коли утверджується самовелич і втрачається розумна обережність та далекоглядність, вкупі з тверезістю, коли переможці, захмелівши від своїх постійних перемог, так і не вийшовши зі стану сп'яніння власною величчю, втрачають ґрунт під ногами й опиняються не в реальному світі, а в якомусь ними ж самими й вигаданому. Але це буде пізніше, через десятиліття, а тоді, створюючи своє перше царство, царство Ішкуза на землях вірмен, прибульці, як і водиться, до нитки обібрали аборигенів, непокірних знищили, частину вигнали, а решту, залякавши, підкорили в якості чи не своїх рабів. Та й почали царствувати в царстві своєму.

Проте утвердитись і обжитися як слід на новому місці не встигли (та й часу на те не мали). У ті роки війни між народами ніколи не затихали в Передній Азії і були таким собі способом життя, ледь чи не природнім, узвичаєним, коли іншого життя ніхто й не уявляв.

І скіфи так захопилися легкими, як їм здавалося, перемогами в чужих краях, що вже ставали їм своїми, що й за-

стряли там, забувши і про покинутих жінок в далекому Причорномор'ї – правда, вони час од часу посилали туди поранених, ослабілих чи постарілих, передавали дарунки сім'ям, мовляв, чекайте, ось-ось доб'ємо тутешніх багатіїв, наберем побільше золота та й повернемось. Хіба ж так тоді заживемо!

Але їхня «командировка», як би ми сьогодні сказали, все затягувалась і затягувалась – розгулялися чоловіки, вирвавшись од жінок на волю! – а жінки бідні все чекали в Причорномор'ї й чекали повернення своїх єдиних... І тому чеканню кінця-краю все не було й не було, а терпець жіночий не вічний. Уриватися почав... Та й життя свого вимагало – тіло чоловічого тепла, господарство – рук чоловічих... А їхні єдині... Не було таких подій у ті часи в Передній Азії, у яких би вони не брали участі. На той час вони сяк-так замирилися з кіммерійцями і часто звідтоді разом брали участь в одних боях. Тоді кіммерійці підтримували антиассирійську коаліцію. Ассирійські джерела VIII ст. до н. е. свідчать, що кіммерійці завдали нищівної поразки урартійському цареві Русові і вигулькнули на північних кордонах могутньої хижачки, якою тоді була тамтешня Ассирія. Існує глуха згадка в історії, що ассирійський цар Саргон II загинув у битві саме з кіммерійцями у 705 році до н. е. Інші ассирійські джерела часів Асаргаддона (681–668 рр. до н. е.) свідчать, що кіммерійці разом зі скіфами відіграли значну роль у війнах проти Ассирії, допомогли її розбити, а заодно Мідії стати на ноги. Але так уже склалося, що частина їх хоч і виступала

проти Ассирії, інша частина підтримувала саму Ассирію.

Але вже в анналах Асаргаддона (679–678 рр. до н. е.) майнула згадка, що ассирійський цар нарешті таки переміг кіммерійців, яких тоді очолював вождь Теушпа.

Року 674-го Ассирія придушувала повсталі мідійські племена. Відчуваючи, що з таким хижаком як Ассирія їм ніколи не вжитися – як двом хижакам в одному лігві – скіфи стали на захист мідян, інше військо своє послали на поміч манейцям і разом з ними захопили кілька прикордонних ассирійських фортець. І хоч хвальковитий цар Асаргаддон і залишив вельми хвалебні слова про те, що його величність було розгромила мідійців і призвела до загибелі «війська Ішпакая, скіфа, союзника, котрий не врятував їх», але це було не зовсім так. Власне, зовсім не так. Ассирія – могутня і всесильна – на той час вже ледве трималася. Особливо після того, як повстання мідян проти ассирійського панування спалахнуло з новою силою і почало щодень ширитись і ширитись. Під орудою свого войовничого і тямковитого вождя Каштаріті мідяни захоплювали одну ассирійську фортецю за другою і невдовзі звільнили всю країну з-під кривавого панування грізного ассирійського лева. Задкуючи, програючи битви, Ассирія в ситуації, що склалася, намагалася – іншого виходу просто не мала, – розладнати союз мідян зі скіфами, Каштаріті з Ішпакаєм, а заодно розламати й спілку скіфів з кіммерійцями. Сварити між собою супротивників і потім розбивати їх поодинці Ассирія вміла як ніяка інша загарб-

ницька держава Сходу. Але все було марно, здавалось, союз мідян зі скіфами був нерушний. І тут раптом в одному з боїв Ішпакай несподівано наклав головою (любив мчати на ворога попереду свого війська). Спадкоємцем його став старший син Бартатута (за грецькими джерелами, Пропотій). Він проголосив себе царем Ішкуза, себто Скіфського царства. (Бо якщо є царство, то потрібен і цар. Вожді царствами не керують.) У всіх східних народів були царі, тож вождь Бартатута (Партатута) теж забаг стати його величністю царем, а не вождем, як до того звався у Скіфії владар. Крім слави, новопечений цар Скіфії забаг багатства і таких палаців, як у царів асирійських, і такої шани до себе. Він був аж надто самолюбивим, самозакоханим і вже й не знав, як ще і ще возвеличити себе. Асирійцям, коли дізналися про такий характер скіфського монарха, нічого не коштувало підкупити його багатствами й обіцянками розкошів та слави. А для зміцнення своєї «вірності» віддали за Бартатута (Партатута) одну з доньок асирійського царя.

В цей час кіммерійці воювали проти кількох держав Східної Азії одночасно і, як кажуть, на всіх фронтах поки що мали перевагу. (До всього ж іще з часів Ішпакає скіфи традиційно виступали на їхньому боці, тож для кіммерійців це було неоціненною послугою і значною підтримкою.) В союзі з Урарту кіммерійці розгромили Фригію, в середині VII ст. до н. е. вдерлися в Лідію і захопили навіть її столицю Сарди, ставши повноправними володарями усієї країни. Це був

найвищий злет їхньої могутності та військових успіхів. (Лідії вдасться визволитися з-під влади кіммерійців лише наприкінці того ж століття.) Беручи найдієвішу участь у подіях, що палахкотіли кривавими пожежами в країнах Передньої Азії, кіммерійці почали підтримувати в основному антиасирійську коаліцію, а отже, й виступили проти скіфів та їхнього царя Бартатута, який уже був на той час зятем асирійського владика і, ясна річ, допомагав у всьому своєму тестеві. Невдовзі вони потерпіли крах – воювати з асирійцями і водночас із скіфами їм було явно не під силу і в анналах Асаргаддона з'явилися дані про перемогу, здобуту над кіммерійцями, яких тоді очолював вождь Теушпа. Доки вони були у спілці зі скіфами та їхнім вождем Ішпакою, кіммерійці не знали поразки, її вони запізнали, вже коли скіфів очолив союзник Ассирії Бартатута. І такої поразки, що як окремих народ зникли і про них більше ніякі хроніки, а найперше асирійські, й не згадували. Бартатута зрадив не тільки кіммерійців, а й своїх вчорашніх спільників мідян. За це Асаргаддон підтвердив титул царя Ішкуза своєму зятеві, і зять перейшов на бік асирійського лева, якого на той час добряче вже було покуйовдили повсталі народи. Дякуючи несподіваній підтримці скіфів, Ассирії нарешті вдалося розбити мідян, а частину їхніх володінь приєднати до своїх. Щоправда, друга частина Мідії таки звільнилася з-під влади Асаргаддона і невдовзі утворила своє незалежне Мідійське царство, що трималося разом з Манейським та Ванським царствами.

В їхньому тилу й перебувало союзне Ассирії Скіфське царство, що дуже непокоїло мідян.

Воюючи на боці Ассирії, скіфи водночас зміцнювали й своє царство. Здавалося, вони тоді почувалися як ніколи упевнено, а їхні війська на чолі з підлеглими Бартатуті вождями, як і перше, не знали поразки.

Але з роками та десятиліттями все міняється. Різко змінилася ситуація й для скіфів – не в кращий бік. В останній чверті VII ст. до н. е. на перше місце зненацька почав виходити Вавилон – це велике і багате місто на той час належало Ассирійській імперії і багло незалежності. Зрештою, у 627 році Вавилон повстав. Царем його став Набопаласар, він зумів створити міцну і сильну коаліцію проти Ассирії, до якої пристала й Мідія. Її цар Фрастр у 625 році ніби ж успішно виступив проти Ассирії, але несподівано був розбитий і загинув у битві. А далі, як кажуть, не було б щастя, так нещастя допомогло. На чолі Мідії став син загиблого царя, тямковитий і вельми успішний полководець Кіаксар. Він почав громити своїх поневолювачів і навіть у 622 році оточив Ніневію. Ассирійська столиця тоді вціліла тільки тому, що на поміч своєму тестеві прийшов його зять Бартатута зі своїми ордами.

По якомусь часі Бартатута відійшов у світ предків, а царем Ішкузи став Мадій – син Бартатути та ассирійської царівни. Як і мідійський Кіаксар, він теж виявився везучим і тямковитим полководцем. Йому та ассирійцям, володарям

тих країв, вже не було достойних ворогів. Онук Мадій з асирійським дідом Асаргаддоном не знали поразок, їх усі боялися і всі дружно ненавиділи, а вони панували над усіма та й панували! І після смерті престарілого асирійського владики скіфи ще довго залишалися на вершині своєї могуті та успіхів – з ними ніхто не міг ані позмагатися, ані посперечатися.

За словами Геродота, скіфи 28 років володарювали над Азією, накладаючи данину та інші побори, завдаючи місцевому люду різних утисків. Вони «все спустошували своїм буйством і надмірностями. Тому що крім того, що брали з кожного народу накладену ними на кожного данину, вони, крім данини, організовували набіги і грабували, що було в кожного народу».

Про той 28-річний період абсолютного панування скіфів над Азією один з істориків зазначав, що вони, «скіфи, ніби ураган пройшли через Месопотамію, Сирію, Палестину і досягли кордонів Єгипту. Фараон Псамметих I з величезними труднощами відкупився даниною від їхнього нашествия».

Але всьому свій час. В тім числі й успіхам, союзам і спілкам, тому той, хто ще вчора був ледь чи не братом, сьогодні запросто ставав ворогом і навпаки. Вавилону таки вдалося розірвати союз скіфів з Ассирією і перетягнути їх на свій бік. Це сталося в 613 році, коли мідяни вирушили в похід проти Ассирії і дорогою здибалися зі скіфами. Спершу і ті й ті вхопилися за зброю і ледь було не кинулись один на одного,

але в останню мить стрималися. Після довгих переговорів, обмінів делегацій вождів з того й того боку таки зустрілися – скіфський і мідійський царі. А зустрівшись, зуміли домовитись між собою (чи мідяни зуміли перетягти скіфів на свій бік) і невдовзі, об'єднавши свої й так чималі сили, разом вирушили до асирійської столиці. До Ніневії спішили й вавилоняни, і гуртом взяли ворожу столицю в смертельне кільце, з якої вона так і не виборсалася. Через три місяці – три місяці безперервного штурму та суцільної облоги в серпні 612 року до н. е. штурмом оволоділи Ніневією. І то був жах! Смертний жах! Асирійський цар, аби не потрапити в полон, спалив себе разом з наложницями, євнухами і скарбами у своєму розкішному і багатому палаці. І своєчасно те зробив, адже все населення було вирізане, місто вщент розграбоване і перетворене на суцільні руїни.

Столиця хижої асирійської імперії, яка владарювала силою зброї над усіма народами, заливаючи їх кров'ю, була знищена. А разом з нею і сама імперія.

Чи не всі народи в Середній Азії полегшено зітхнули: нарешті вони позбулися кривавого монстра, чудиська під назвою Ассирія!

Тепер тільки жити і будувати свої держави.

Обтяжені великою здобиччю, мідяни пішли в свою країну і їхнім обозам із асирійським добром, здається, не було кінця – від обрію й до обрію він тягнувся степами в хмарі куряви, що здіймала їхня кіннота.

Скіфи і вавилоняни залишилися продовжувати війну за повне підкорення Ассирії – скіфи гадали на її просторах вибудувати своє вічне царство. І мали на те підстави, хоч не так воно потім складеться, як перед тим гадалося. І хоч Ніневія лежала в руїнах, ассирійська влада конала в агонії, але боротьба не припинялася – в події зненацька втрутився Єгипет, забавнувши і собі захопити деякі володіння Ассирії.

І знову потяглися криваві роки. Вавилон воював з Єгиптом то з допомогою мідян, то скіфів. Лише року 605-го вавилоняни захопили останній оплот Єгипту в Месопотамії – місто Кархемиш на правому березі Євфрату і знищили майже всю армію фараона. І тоді дорога була відкрита – вавилоняни разом із скіфами й ринулися в Палестину та Єгипет. Фараон ледве-ледве зумів відкупитися від скіфів.

У 604 році скіфи спалили знаменитий храм Астарті-Афродіти в Аскалоні на березі Середземного моря в Палестині. (Ім'я скіфів зосталося за місцевістю, де знаходиться фортеця Скіфопіль²² на річці Йордані. Там же був табір і кладовище

²² «Библейская энциклопедия», у якій подаються наукові коментарі до всіх географічних назв та імен Біблії, згадує і Скіфопіль (пізніше з єврейською назвою Бефсан, Бео-Сан, Бет-Шеан), який лежить «за 600 стадій від Єрусалима», і що він був «весьма сильною крепостью как по своему естественному положению, так и по своим искусственным укреплениям, величественные развалины коих сохранились и донныне...» І далі зазначається: «Во времена Спасителя (себто Ісуса Христа. – В. Ч.) Скифополь был главным городом Дикополя (на теренах Палестини. – В. Ч.), или союза 10 городов, населенных большею частью язычниками». Довгий час Скіфопіль перебував у ранзі столиці «Дикополя». Згадувався він і в Біблії (щоправда, чомусь у виданнях лише до 1911 року): «И Манассия

померлих від епідемії скіфів.)

Переможці почали ділити здобуте. Вавилон забрав собі ассирійські володіння, скіфам дісталися Манейське та Ванське царства, котрі були спільниками розгромленої Асирії. Але їх ще треба було підкорити.

Війна то з Манейським царством, то з Ванським тривала ще довго, але якось так сталося в ході тих воєн, що вороги – нападники і захисники – зненацька помінялися місцями. Скіфи раптово замирилися з Манейським та Ванським царствами і спільно виступили проти Вавилону. Останнього порятували мідійці, а заодно і завдали нищівної поразки скіфам. Своєю підступністю. Чи – військовою хитрістю.

Мідійський цар Кіаксар заманив скіфських владик до себе буцімто на бенкет і ті, втративши обережність, повіривши йому на слово, а заодно і в свою непереможність, прибули в гості з невеликим загоном. І – жорстоко поплавилися. Власними життями. Мідійці, напоївши їх, п'яними й порізали своїх гостей. (Очевидно, мідян нацькував на скіфів Вавилон, пообіцявши їм передати ті володіння, які утримували скіфи.)

Обезголовивши царство Ішкуза, яке до того здавалося вічним і нерушним, мідяни почали успішно захоплювати території, що раніше належали загиблим скіфським владикам. Втративши своїх призвідців, скіфи – до всього ж ще й зне-

не выгнал жителей Бефсана (который есть Скифополь) и зависящих от него городов» – «Книга суддів».

силені внутрішніми чварами за владу, – розгубилися, чого раніше за ними ніколи не спостерігалось і почали безладними натовпами відкочуватися до кордонів з Лідією. Скіфські фортеці одна за одною були захоплені мідійцями, але загалом війна між мідійцями і скіфами з перемінним успіхом тривала ще цілих п'ять років, аж доки скіфи не відійшли в Лідію. Тоді Мідія напала на Лідію, вимагаючи видати скіфів. Проте в Лідії були свої інтереси, бо вона теж хотіла захопити собі скіфські території, тож війна – але вже й за участю лідійців – спалахнула з новою силою. І тривала вона доти, доки за участю Вавилону не був укладений мир між сторонами, що ворогували. Володіння скіфів в Азії відійшли до Мідії та Лідії. Війна між Мідією і Лідією припинилася 28 травня 585 року – того дня відбулося сонячне затемнення. Злякавшись раптової п'їтьми, що настала серед білого дня, вороги розпочали мирні переговори. Всі щось тоді отримали, тільки скіфи та кіммерійці опинилися з порожніми руками. Якимось так вийшло, що їм не зосталося навіть місця в Азії – вчорашнім непереможним владикам тієї Азії! І скіфам не лишилося нічого, як, усе втративши, повернутися туди, звідки вони колись прийшли в Азію – в степи Північного Причорномор'я!

Завершення цитати з УРЕ

(Т. 10. С. 22І)

«Наприкінці VII – на початку VI ст. до н. е. скіфи повернулися на Пн. Кавказ в степи Пн. Причорномор'я. В степах Пн. Причорномор'я С. утворили велике політоб'єднання Скіфію, до якої входили степові скіфські й нескіфські племена Лісостепу, підкорені С. З числа племен, які населяли С., згідно з Геродотом, власне С. – іранцями були насамперед степові кочовики-скотарі – т. зв. С. – царські і С.-кочовики, які жили на Схід від нижньої течії Дніпра. Осілі землеробсько-скотарські племена – т. зв. С.-землероби – жили в Лісостепу на Схід від Дніпра. У Лісостепу між Дністром і Дніпром локалізувалися т. зв. С.-орачі.

У С. панівну роль відігравали С.-кочовики. Залежне від них осіле населення сплачувало данину, брало участь у війнах на боці С., частково зберігаючи певну самостійність...»

Одне слово, як зазначає історик А. П. Смирнов, за «2500 років, що минули звідтоді, кількість версій не зменшилася... Більше того, гіпотез, мабуть, стало більше. Але ж походження – це не єдине питання, не єдина загадка в майже тися-

чолітній скіфській історії». І далі застерігає: «Але оскільки між вченими немає згоди... то нам доведеться зупинитися на спірних проблемах і викладати різні точки зору». Що автор «Синів змієногої богині» й зробив – себто виклав різні точки зору, а там час покаже (чи археологія), яка з них правдивіша. А можливо, крапки так ніколи й не буде поставлено (брак матеріалів), але одне назавжди залишиться достовірним: скіфи таки жили в Північному Причорномор'ї і таки створили там Велику Скіфію, що стала частиною і нашої слов'янської та української праісторії і культури.

Тож і мав (і – має!) рацію і слухність автор чудової книги про український степ – «В степи заповедной» – К. Сушко:

«...І ямник, і катакомбник, і зрубник, і кіммерієць, і скіф, і слов'янин (варто було б ще згадати печенігів та половців. – *В. Ч.*) – кожний із носіїв різних культур не зникав з арени історії, а передавав свою кров, свій досвід, свою віру, свою пам'ять спадкоємцям, і дійшла ця кров до нас. І досвід є у нас, і сила, а тому і віра, і пам'ять повинні бути.

Як же інакше? Тоді степ просто втратив би свій духовний смисл. Але коріння є. Глибоке коріння. Хай ішла якась там частина суспільства на схід (більше на захід) в пошуках чи то кращих земель, чи то влади, але якась частина народу завжди залишалася на місці, на батьківщині своїх предків. Народ завжди збереже свою сутність і свою кров, яким би йменням ми його не називали».

«Британський» Геракл в українському брилі

Р. S. до другої частини

Колоритно-симпатичний наш бриль – воістину (і споконвіку!) український національний головний убір.

З прапрачасів!

І носили його, сплетеного із соломи (то фабричні були з інших матеріалів, а вже в наші дні і з капрону, а в ті часи лише із соломи – найдешевший підручний матеріал!), не тільки селяни, рибалки і пастухи-чабани, а й міщани, і школярі-спудеї, мандрівні філософи (згадаймо хоча б Григорія Савича Сковороду)... Та, Господи, хто тільки не носив бриля у позаминулі й минулі віки! Українця без вишиваної сорочки, без шароварів, свитки та бриля й не уявляли!

Всі його носили. А Іван Петрович Котляревський зодягнув у нашого бриля навіть римського бога Меркурія (покровителя торгівлі, купців і взагалі мандрівників)! Пригадуєте: «Меркурій низько поклонився, Перед Зевесом бриль ізняв».

Але то Котляревський, батько новітньої нашої літератури, як відомо, так перелицював на український лад Вергілієву «Енеїду», а ось що ви скажете про такий вельми дивний – як

на перший погляд дивний – експонат Британського музею. Мова йде про червонофігурний килик (чашу для пиття, кухлик) з Аттики. Робота неабияка, відомого античного майстра Брига. Датується V ст. до н. е.

Так ось на тім кухлику-килику зображено Геракла.

І все б нічого (мало де не зображували грецького героя!), але ж у скіфському вбранні!

І все б нічого, але ж той ніби скіфський одяг дуже нагадує... український. А на голові в грецького героя і напівбога – не традиційний, як у скіфів, башлик, а звичайнісінький український бриль!

Справді-бо, де ви ще побачите Геракла в українському солом'яному брилі!

Збереглися й кам'яні постаті зі скіфських поховань Північного Причорномор'я, що подобиною своєю скидаються на... запорожців.

Безбороді (хоча скіфи борід не голили), а вуса півколом опущені вниз. Козацькі! Та й самі скіфи з тих камінних зображень на позір – січовики-козаки!

Тож і виходить, що Геракл сьогодні – це не тільки скіфська історія, а через Скіфію і наша, вже українська, як і їхня змієнога богиня, незрівнянна донька Дніпра нашого є і нашою богинею.

Герри

Гробниці (скіфських) царів містяться в Геррах, до яких Борисфен ще судноплавний.

Геродот

Життя і смерті спивши щедрий келих,
Усі літа спаливши на вогні,
Я, скіфський цар, лежу в дніпровських Геррах,
І стугонять століття по мені.
Колись цю річку звали Борисфеном,
А Скіфією – всі оці краї.
Як пахли по степах тоді нестерпно
Кочівками осінні кураї!..
Гай-гай!.. Все так. Колись я був тут юним.
Ходив на бій. Поїв коня з ріки.
Мов сон, пройшли сармати, готи, гунни,
Авари, печеніги, кипчаки.
Чиї тепер там кроки землю будять?
Яка зійшла над обрієм доба?
Я міцно сплю, тримаючи на грудях
Тяжінь високовольтного стовпа.
Над ним гудуть громи в сталевих струнах,
Під ними крає землю чересло.
Крізь мене йдуть в світи пекельні струми,
Чоло ж моє колоссям поросло.
І хай сівач з блакитними очима

Ще тричі вищих обширів сягне —
Це наша з вами спільна Батьківщина,
Бо як ви з неї вирвете мене?
Бо хто вам майбуття з минулим зв'яже
І хто навчить любити ці кряжі,
Коли і він зі мною поруч ляже,
Три кроки не дійшовши до межі?
А гуси знов гелґочуть на озерах,
І пахнуть медом плавні навесні!..
Я, скіфський цар, похований у Геррах, —
Мій спис, і меч, і кінь мій при мені.

Б. Мозолевський

Скіфська культура

Інформація для роздумів

Це культура раннього залізного віку. Названа за самоназвою етносу, який мешкав у степовій зоні Північного Причорномор'я, маючи її за свою Батьківщину. (До них там мешкали їхні батьки й діди, а тому це на той час була і їхня батьківщина – спадок по батьках, – і їхня дідизна – спадок по дідах.)

В основному то були кочові і напівкочові угруповання іраномовних племен. Датується VII–IX ст. до н. е. – як Скіфією звались всі оті краї.

Походження – змішане, спеціалісти виділяють риси автохтонні (хоча б ліпний посуд) та принесені з глибин Азії – наприклад, скіфська тріада. Культура Великої Скіфії існувала в межах двох природно-географічних зон – степової і лісостепової. Центром політичного та культурного об'єднання скіфського етносу наприкінці VII–V ст. до н. е. (у період скіфської архаїки) стають степи Північного Причорномор'я. Тоді ж ареал їхній займав багате травами та іншою рослинністю – степове Ельдорадо для скотарства – межиріччя між Доном та Дністром, з великою і святою для них рікою в центрі – Борисфеном, де була їхня Гілея і їхні Герри, де зарод-

жувався їхній народ від доньки Борисфена і де ховали їхніх царів. Скіфська архаїка представлена поховальними пам'ятками, яких на сьогодні виявлено 200. Варто назвати найвідоміші з них. Це кургани на р. Калитві, неподалік Мелітополя (селище Криворізьке та село Костянтинівка), біля Ногайська у Приазов'ї, біля сіл Гусарка та Придніпровка, кургани Гостра Могила неподалік с. Томаківки, Розкопана Могила, Мельгуновський, Медерівський кургани на Кіровоградщині, Цукур-Лиман, Темір-Гора, Ак-Бурун у Криму та інші. Поширені поховання цього періоду у катакомбах, у кам'яних гробницях, у прямокутних ямах із дерев'яними спорудами – склепами, колодками, перекриттями.

Датуючими (у речовому комплексі) для періоду скіфської архаїки є: мечі з брускоподібним навершям та метеликоподібним перехрестям, стели – зображення героїзованих предків (жаль, що на камені не збереглися їхні легенди, передавання, пісні та думи, а вони ж були, були!), витвори у звіриному стилі (різноманітні бляшки), кістяні речі, застібки, золоті облямівки дерев'яних чаш.

Пам'ятки степу кінця V – IV ст. до н. е. представлені поховальними побутовими речами: городище Кам'янське та Капулівське, Лисогірське, Совутинське, сел. Первомаївка, Чернече та інші; селище Благовіщенка, Знам'янка, Мамай-Сурка та ін., які виникли у Подніпров'ї й були заселені скіфами. Змішаному скіфо-грецькому населенню належали поселення поблизу Ольвійської хори (Ягорлицьке, Глибока, При-

стань та ін.), у Степовому Криму. Городища захищені земляними валами та ровами (неспокійно було тоді у степах, біда могла нагрянути в будь-який день чи в будь-яку ніч), Совутинське – валом та муром з каміння й сирцю. Житла – наземні, каркасні, землянки та напівземлянки – округлі та прямокутні, одно-двокамерні. Посуд переважав ліпний, себто власного виготовлення (траплялися й привозні амфори), багато кісток тварин, вироби з каменю та кістки, зрідка – заліза.

Основа господарства – скотарство.

Починає зароджуватися землеробство. Поховальні пам'ятки скіфської степової культури презентують курганні могильники – група курганів Чортомлик, Мамай-Гора, Солоха, Нікопольське курганне поле, Кутянський, Любимівський, Верхньотарасівський, Носаківський. Чи не всі поховання пограбовані. Це – як правило. Для курганних могильників характерні катакомби різних типів, для ґрунтових – звичайні прямокутні ями, іноді перекриті. В інвентарі – зброя, напутна їжа, одяг, знаряддя праці. Датуючими є чорнолаковий античний посуд, амфори, вістря для стріл, мечі з трикутним перехрестям, списи, дротики, казани, дзеркала, прикраси.

Значним, як прийнято на мові спеціалістів, етнічним компонентом Скіфії були племена, які мешкали у лісостеповій зоні Середнього Подніпров'я. Виділяються два: між Дніпром та Доном і між Дніпром та Прикарпаттям (Дніпровське Правобережжя), племена там були аборигенами – нащадками

чорноліських племен і за своєю етнічною належністю – пращури слов'ян. На Лівобережжі ці племена з'явилися не раніше як на початку VI ст. до н. е.

Панування скіфів у Північному Причорномор'ї вплинуло на економіку та соціальний устрій, матеріальну культуру населення Лісостепу, яке не було однорідним, а тому історики виділяють ряд локальних груп як на Лівобережжі, так і на Правобережжі.

Для пам'яток осілої характерні дерево-земляні укріплення, житла – землянки та напівземлянки, господарські споруди. Широко знаходять ліпний посуд, рідше античну кераміку, металеві вироби, кістяні та кам'яні знаряддя праці.

З поховальних пам'яток відомі великі курганні могильники: на р. Тенетинці поблизу Жаботина, Журівські біля с. Матусів, с. Яблунівка, Бобриця. На Правобережжі поблизу м. Борисполя – Оксютинські, Вовківецькі та ряд на лівому березі Дніпра.

Пам'ятки Лісостепу розподіляються на кілька етапів. Речі – кераміка, зброя скіфського вигляду, речі «звіриного стилю», прикраси, знаряддя праці. Основа господарства племен лісостепової зони (скіфського часу) – скотарство, землеробство, розвинуте ремесло.

Змінилися пам'ятки скіфського часу (а з ними й скіфська культура) пам'ятками зарубинецької культури, що датується III ст. до н. е. – II ст. н. е. Етнічна належність носіїв зарубинецької культури, названої так за могильником у с. Зарубин-

ці Київської області, який відкрив у 1899 році археолог В. В. Хвойка, – ймовірно слов'янська.

Частина третя

Під дзвін мечів і співи стріл

І скіфи оволоділи першокласною для свого часу зброєю...

«Передньоазіатські походи справили глибокий вплив на формування соціальної культури і культури скіфського суспільства. Вони сприяли розширенню його зовнішньополітичних та культурних зв'язків. Кочові народи Причорномор'я вперше вступили в безпосередній контакт з країнами найбільш розвинутих цивілізацій Стародавнього Сходу. Походи прискорили формування військової організації скіфів, спрямованої на підкорення інших племен і народів. Посилилася влада царя і родоплемінної аристократії, зросло їхнє багатство і прагнення до розкоші. Військова могутність скіфів піднімала вождів до рівня дальносхідних володарів. Для виготовлення парадного вбрання вони залучали не тільки скіфських майстрів, а й ремісників країн Сходу – урартійців, асирійців, іонійських греків.

Походи скіфів і кіммерійців у Передню Азію мали неабияке значення для країн Стародавнього Сходу. Як активна політична сила вони брали участь у перебудові політич-

ної карти Переднього Сходу, сприяючи занепаду одних і піднесенню інших країн. Так, в результаті цих подій загинули Урарту і кривава деспотична Ассирія.

Скіфські походи в Передню Азію не були епізодичними. Вони тривали протягом майже всього VII ст. до н. е.: у них взяли участь щонайменше два покоління. Все нові й нові загони воїнів відправлялись із степів Північного Кавказу та Причорномор'я шляхами своїх попередників у пошуках слави та здобичі.

Контакти з народами Кавказу і Стародавнього Сходу значно збагатили матеріальну культуру та мистецтво скіфів. Скіфи оволоділи першокласною для свого часу зброєю. Основу їхнього війська становили мобільні загони кінноти. До озброєння воїна входили залізні мечі та короткі кинджали, списи з залізними наконечниками, луки і стріли. Луки скіфів у стародавньому світі не мали собі рівних за далекобійністю.

За час походів скіфи взяли на озброєння залізні бойові сокири, запозичивши їх у народів Кавказу. У народів Сходу вони запозичили шоломи і панцири з залізних або бронзових пластин, пристосувавши цей обладунок до умов кінного бою. В прикрашенні одягу і зброї оригінальні скіфські мотиви (зображення оленя, пантери, коня, барана та ін.) переплітаються з художніми образами, запозиченими в мистецтві країн Стародавнього Сходу (грифони, синкретичні чудовиська та ін.). Це поклало початок створенню нового, самобутнього й дуже оригінального скіфського ми-

стецтва» (Історія Української РСР. Т. І. С. 128–128).

І як тільки бідолашних (та ще й постарілих) скіфів не похапав грець?!!

І знову тут може вигукнути той-таки нетерпеливий мій читач:

– Та коли вже автор нарешті перейде до зради скіф'янок своїх чоловіків-воїнів, які...

– Правильно, цілих 28 років тинялися в Передній Азії, воюючи то за тих з тими, то з тими за тих, а вдома, полишені ними жінки чекали їх – теж цілих 28 років. Власне, 28 років мали чекати. Але чого? Своєї старості? Адже доки їхні чоловіки навоюються, вони постаріють так, що й чоловіки їм уже будуть не потрібні. Тож їх скіф'янки чекали якийсь там рік-два, а тоді звернули увагу, що в них стільки молодих, дужих і непоганих рабів на господарстві, які з успіхом можуть їм замінити – ще й як! – втрачених чоловіків!

Геродот, «Скіфія», книга четверта «Мельпомена»:

«...скіфи, як я вже писав попереду, панували в горішній Азії двадцять вісім літ... Як минув цей час, вони повернулися до свого краю, але тут чекали їх труднощі не менші, ніж у минулій війні. Вони побачили перед собою велике військо – скіфські жінки під час довгої відсутності чоловіків сходилися з невірниками».

І правильно, бо що їм, покинутим, залишалося робити? Двадцять вісім років чекати чоловіків, які десь позавіювалися, чи як пізніше, вже в Україні, казатимуть, пішли тинятися позауманню? Та й хто міг знати, скільки вони там тинятимуться – двадцять вісім років чи й цілий вік? От жінки, звернувши увагу на молодих рабів своїх, хлопців хоч куди голінних, і понароджували від них стільки дітлашні, що вона, як виросла, склала ціле військо. Еге ж... Коли жінки чого захочуть-забагнуть, то хіба ж таке можуть утнути, хіба ж таке військо народити, доки чоловіки їхні невідомо де воловодяться!

Але ж і їх, жінок, не лише треба зрозуміти, а й через віки та віки їм поспівчувати – двадцять вісім років чекати? Де це бачено, де це чувано! Чекати в самотині, старіти в тім чеканні, без любові й пестошів, тоді, як у світі білому раз живеш. Та й чи повернуться коли їхні чоловіки, вони того теж не відали. От і мусили звести свої ясні очі на молодих рабів, хлопців-молодців ще хоч куди! Ті хлопці і по господарству своїх панів устигали, і жінок їхніх кохати... Скіф'янки й закрутили з ними – як з високої кручі та у воду! Та так, що й забули про своїх чоловіків, а чоловіками їхніми тепер поголовно – чи не по всій Скіфії – ставали вчорашні раби. А законних все не було та й не було, тож скіф'янки їх і ждати-виглядати перестали, бо й так повидивлялися всі очі. А любилися собі зоряними та місячними ночами в степу з рабами, вагітніли та народжували діточок собі – і дівчаток, і хлопчиків, воїнів

майбутніх. І жили з учорашніми рабами у своє задоволення і вже інакшого життя й не уявляли. Аж гульк!

Ой леле!

Чоловіки (колишні! Яких вони вже й позабували!) повертаються. Надумали. Через 28 років! Нічогенька собі здибанка! В гості поверталися чи назавжди? Та кому вони, ті блукачі, які чи не все життя бозна-де провешталися, а тепер – здрасті, ми ваші чоловіки!.. Ха! Були ви чоловіками. Були та загули. А в нас у кожної по купі дітлашні від інших, справжніх чоловіків. Старші синочки вже повиростали і середні теж, вже зустрічають вас із зброєю в руках – отак!

Жодна скіф'янка не чекала повернення свого законного, бо вже мала мужа і дітей, і щастя з ними укупі...

Скіфи, які повернулися з Передньої Азії, вже були зовсім іншими скіфами, а не тими, які колись, женучися за кіммерійцями, подалися в чужі краї. Набачились вони всього, навоювалися по зав'язку, багато що втратили – перш за все, тисячі й тисячі воїнів, але багато чого й запозичили в чужих народів і той досвід чужий зробили своїм. Тож поверталися зовсім іншими, різко відмінними від тих, які колись вирушали в далекий похід. Контактуючи – як, то вже інша річ, але були й мирні, добрі стосунки, – з прадавніми цивілізаціями Передньої Азії вони стали іншими хоча б тому, що змінилася (збагатилася) їхня культура і майновий стан. Але найсуттєвіше: вони повернулися ще більш зорганізованими

(злютованими) як раніше і вже не з вождями, а зі своїми царями, яких вони шанували на східний манер як своїх владик і священних осіб.

Але повернулися вони додому, в степи Північного Причорномор'я, чомусь незваними гостями. Їх, виявляється, ніхто не чекав і їхньому поверненню ніхто не був радий – навіть колись полишені ними жінки. Власне, про них тут уже встигли й забути. Тож поверненням треба було своєю згуртованістю, силою зброї утверджувати своє право селитися в степах Північного Причорномор'я. А повернулися вони хоча й не бідними, не такими, якими колись звідси вирушали в похід, але й не переможцями, а втікачами з чужих країв, звідки їх витурили втришия! Із Скіфського царства, із царства Ішкуза, яке вони хоч і створили в чужих краях, але через десятиліття і втратили. Ряди їхні відчутно поріділи, багато побратимів полягло в битвах, хтось назавжди залишився в чужих краях, розчинившись серед тамтешніх людей... І хоч вони мали своїх царів, а тому гордо йменували себе не якими там-небудь, а царськими скіфами – але їм треба ще було вибороти і утвердити право тут жити і бути владиками. Себто царськими скіфами. І все ж у них була велика перевага – двадцять вісім років безперервних воєн та сутичок, двадцять вісім років, проведених на спині бойового коня зі зброєю в руках чогось таки були варті. Своєю залізною дисципліною, зорганізованістю прибулі різко відрізнялися від місцевого населення, що було роздроблене на окремі роди і

часто ворогувало між собою.

Ті, потомки скіфів, власне, сини їхніх жінок, прижитих з рабами, не визнали прибульців за своїх владик, хоч останні й називали себе царськими.

І в Скіфії спалахнула війна.

Прийшлих з місцевими.

Війна старих чоловіків з молодими синами своїх покинутих жінок, що їх вони прижили з рабами... З рабами, а не з достойними мужами – це найбільше гнітило поверненців. І навіть принижувало їх. З рабами. О, в таке й повірити було важко.

І скіфів теж можна було зрозуміти. Повернулися додому з військової експедиції, що дещо затягнулася (ну й що ж, що затягнулася, війна вона і є війна, на ній і не таке трапляється), а в жінок нові чоловіки (вчорашні раби – жах, жах!) і купи дітлашні. Великі й малі. Як бідолашних скіфів не похапав грець від такої звістки, від видава такого, як їх усіх до одного не викосив – загадка!

Геродот, «Скіфія», книга четверта «Мельпомена».

– Отож од тих рабів і їхніх (скіфських) жінок виросло нове покоління. Коли воно дізналося про своє походження, вирушило проти скіфів при поверненні їх з Мідії. Перш за все перетяли вони (невільницькі сини) землю, викопавши широ-

кий рів од Таврійських гір до Меотійського озера там, де воно найбільше. Коли скіфи намагалися через нього (рів) перейти, (невільники) почали з ними боротьбу. Коли битва затяглася і скіфи не могли перемогти, то один із них сказав таке: «Що робимо, скіфи? Як боремося з нашими ворогами, то й нас дедалі стає менше і їх буде мало після перемоги. Я думаю (що треба), відікласти списи й луки, а кожен із нас нехай візьме нагай і нумо на них! Бо доки вони бачитимуть, що ми тримаємо зброю, думатимуть собі, що вони з нами рівні і такі ж за походженням; та як побачать, що ми замість зброї тримаємо батоги, зрозуміють, що вони наші раби й кинуть битву.

Скіфи послухали й зробили так, як він казав; а раби, перестрашені тим, забули про битву й кинулися втікати. Так скіфи панували й ув Азії й, повернувшись з Мідії, цим способом запанували в своєму краї».

Молоде покоління скіфів навряд чи злякалося б нагаїв та батогів. Та й не почувалися вони вже рабами, народилися і вирости вільними синами вільних скіф'янок, хоч їхні батьки колись і були рабами. І були до приходу старих скіфів господарями своїх країв, то чого їм лякатися нагаїв та батогів? Про нагаї та батоги легенда, придумана рабовласниками, царськими скіфами, які так утверджували своє панівне становище серед інших народів і племен.

Битва була. Люта і довготривала. Не на життя, а на смерть.

І молоде покоління ледь-ледь було не перемогло прибульців, але брак військового досвіду й гарту, яким сповна володіли старі скіфи, загартовані в минулих битвах, не дав їм змоги отримати перемогу. І все ж чи не літо у Скіфії клекотіли сутички – скіфи, які повернулися зі сходу, з останніх сил утверджували свою владу і зверхність. І, врешті-решт, ціною чималих зусиль таки перемогли і утвердилися як панівна каста.

Просуваючись на захід, до Істра-Дунаю, царські скіфи підкорили багато місцевих племен, повсюдно утверджуючи свою владу, адже вони були саями – царськими, самими богами – на їхнє переконання – поставлені над усіма скіфами і нескіфами в тих краях.

Так почала утворюватися Причорноморська Скіфія, яка згодом у межиріччі Танаїса – Борисфена – Істра отримає назву Великої.

Ніколи тебе не було, скіфський океане!

Країна Скіфія відображена на кількох стародавніх географічних картах: на карті світу за Геродотом, V ст. до н. е., на карті світу за Аристотелем, IV ст. до н. е., на карті світу за Птолемеєм – II ст. до н. е. А ось на карті світу за Ератосфеном – III ст. до н. е., за Скіфією вже кінець землі. Щоправда, вище скіфів зазначено:

«Північний або Скіфський океан».

Так названо було теперішній Північний Льодовитий океан.

То, виходить, степова Скіфія мала свій океан?

Якщо судити за картою світу Ератосфена, то – так.

Але ж ми знаємо, що Північний Льодовитий океан ніколи і ніякого відношення до Скіфії не мав. Як взагалі Скіфія ніколи не мала аніякого океану – недарма ж її звали Степою Елладаю.

А ось море було. Чорне море, грецький Понт Евксинський, у слов'ян море Руське, воно колись і звалось Скіфським морем.

Мала Скіфія і свої ріки – та які ріки! Згадаймо хоча б Дніпро-Борисфен у ті часи.

Опис земель і складу земель нам залишили історик Геродот та античні письменники. За їхніми даними, уздовж морсь-

кого узбережжя Скіфія займала територію від Танаїсу (Дону) на сході і до Істру (Дунаю) на заході, а в глиб країни від гір Криму до зони лісів на півночі, простягалася теж приблизно на таку відстань – 600–700 км. На цьому чималому чотирикутнику і поширювалася влада скіфів. І все, що було на тій території – землі, ріки, названі скіфськими, племена і народи, які жили там незалежно від того, були вони насправді скіфами чи ні, все, все звалося скіфським і було таким сімсот років. Але головною батьківщиною синів змієної богині, їхньою історичною прабатьківщиною, істинною Скіфією було лівобережжя Борисфена, їхньої тоді найбільшої, найславетнішої ріки.

Вісім голубих артерій Скіфії

Геродот, «Скіфія», четверта книга «Мельпомена»:

«...Їхній край – це добре наводнена трав'яниста рівнина, а рік пливе через нього небагато менше, ніж у Єгипті є каналів. Ось визначніші з них і такі, що доступні для морських кораблів (тодішніх, ясна річ. – *В. Ч.*): Істр, що має п'ять гирл, за ним Тирас, Гіпаніс, Борисфен, Пантикап, Гіпакіріс, Геррос, Танаїс.²³ Вони плывуть так:

Істр – це найбільша з усіх рік, про які знаємо. Він однакового розміру влітку й узимку. Це перша від заходу ріка, що пливе через Скіфію, а (одночасно) й найбільша, бо до нього впадають інші ріки. З тих рік, що його побільшують, п'ять пливе через Скіфію: одну скіфи називають Пората, а греки Пірет, далі йдуть Тіарант, Араp, Напарис і Ордеcс. Перша з тих рік, велика, пливе на схід і вливає свої води до Істра; друга з названих Тіарант, менша, пливе більше на захід, Араp же, Напарис і Ордеcс плывуть між ними і (також) впадають

²³ Істр – Дунай, Тирас – Дністер, Гіпаніс – Південний Буг, Борисфен – Дніпро, Пантикап, Гіпакіріс, Геррос – не означені точно лівобережні ріки, Танаїс – Дон. Пората – Прут, Тіарант – Альт, Араp і Напарис – Яломіта і Серет, Ордеcс – Ардиж. Марис – тепер Теїс.

до Істра. Це місцеві скіфські ріки, що роблять його (Істр) повноводим; з країни агафірсів пливе річка Марис і впадає до Істра.

...За ним іде Тирас, що пливе з півночі, а впливає з великого озера, що розмежовує країну скіфів і неврів. Над його гирлом мешкають греки, що називаються тіритами.

Третя ріка Гіпаніс (про неї буде окремо в розділі повісті «Мідний казан Аріанта, або Подорож на Еksamпей». – В. Ч.).

Четверта ріка – Борисфен, що після Істру є найбільшою; на нашу думку, він найбільш плодовитий не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі й найпридатніші для худоби пасовиська, він же має щонайбільше доброї риби. Вода з нього найприємніша для пиття; він пливе чистий між іншими мутними. Над його берегами найкращі посіви; в місцях, де не сіяно, родить висока трава. У його гирлі нагромаджується сама по собі величезна кількість солі. У ньому водяться великі риби без костей для сушення, що звуться антакеї (рід осетрів. – В. Ч.), й багато іншого, гідного подиву. Аж до країни Геррос, що до неї сорок днів плавби, відома його течія, знаємо, що тече з півночі; а через які краї тече у вищій течії – ніхто не скаже; мабуть, пливе через пустелю аж до країни скіфів-хліборобів, бо ці скіфи живуть над ним на просторі десяти днів плавби...»

Далі, за Геродотом, йде «наступна, п'ята ріка, звана Пантикап. Він тече з півночі, з озера (Край) між ним і Борисфеном заселений скіфами-хліборобами. Він пливе через Гілею,

перепливає її і впадає до Борисфена. (Як уже зазначалося, нині не визначено, що це за ріка, Пантикап. – В. Ч.)

Шоста ріка Гіпакіріс (теж досі неозначена. – В. Ч.), що витікає з озера, пливе через країну кочових скіфів і впадає (до моря) коло міста Керкінітиди (нині – Перекоп. – В. Ч.), має з правого боку Гілею і місце, зване «Ахіллів біг».

Сьома річка Геррос (теж досі неозначена. – В. Ч.). Вона відділилася від Борисфена в тому місці, доки течія його нам відома. Від того місця пливе осібно. Називається, як і той край, Геррос. Тече в напрямку моря і відмежовує країну кочівників від царських скіфів. Впадає до Гіпакіріса.

Восьма, врешті, ріка – Танаїс, що витікає на далекій півночі з великого озера, а впадає до ще більшого, званого Меотиди; вона розділяє царських скіфів і савроматів...

Ці названі ріки наводнюють Скіфію. А трава, що росте в Скіфії для худоби, буйніша з усіх трав, котрі знаємо...
...Такі багатства їхнього краю...»

Від фракійців та агафірсів на заході до однооких на сході

Скіфія була оточена багатьма народами: на заході вона межувала з фракійцями та агафірсами, на сході з племенами сарматів, на півночі з неврами, андрофагами і меланхленами, у передгір'ях Криму – з таврами. На берегах Чорного та Азовського морів існували античні держави Північного Причорномор'я.

Крім іраномовних племен, до яких власне належали скіфи (царські, скіфи-кочовики і скіфи-землероби), до скіфського політичного об'єднання входило також змішане греко-скіфське населення з околиць Ольвії (каліпіди та алазони, райони їхні чітко визначив Геродот, і тут суперечок сьогодні немає), частина фракійських племен між Дністром та Дунаєм (найімовірніше – гети) і чи не найбільше – давньослов'янські племена Лісостепового Правобережжя. Головну роль в цьому об'єднанні відігравали скіфи-кочівники – степова зона на захід і схід від Дніпра – та царські скіфи, вони займали територію лівобережних степів до Азовського моря і Дону, а також Степовий Крим. Ніяких ознак, принаймні археологічно, між культурою скіфів-кочівників і царських скіфів виділити неможливо. Це був, власне, один народ.

На північ між Бугом і Дніпром мешкали скіфи, звані орачами. Це були різні осідлі племена, об'єднані хліборобсь-

кою працею, що склалися ймовірно з фракійців та праслов'ян, яких було чи не найбільше і які під збірною назвою скіфів-орачів (так принаймні в Геродота) входили в політичне об'єднання під орудою царських скіфів. Вони вирощували золоту пшеницю, що її щоосени привозили в Ольвію на тамтешні торги. Неквапливо скрипіли степами на дерев'яних колесах вози, повні мішків із зерном, які тягли меланхолійні комолі воли. Обабіч йшли бородаті й чубаті – чорняві, русі та руді – погоничі й ліниво покрикували на волів: гей, рябі?! Цоб-цабе!.. Валки супроводжувала на конях охорона – степи дикі, людоловів багато, і рідко хто не захоче пожитися як скіфським хлібом, так і самими його творцями, якщо вони беззахисні. Греки шанували скіфських хліборобів й завжди зустрічали їх як дорогих гостей. Без скіфського хліба грецькі міста просто не могли б існувати. До всього ж орачі були мирними і доброзичливими (як і всі хлібороби) – для греків, котрі постійно знаходилися в оточенні войовничих і не завжди надійних племен, такі сусіди – що брати рідні.

В лісостеповій зоні Середнього Подніпров'я, в Лівобережному лісостепу, на нижньому Сеймі, в середніх та верхніх течіях Сули, Псла, Сіверського Дінця теж жили скіфи і теж хлібороби, тільки звали їх чомусь не орачами, а – землеробами. (Геродот: «А як перейти Борисфен, то зразу ж перша від моря лежить Лісиста (країна), а від неї вгору живуть скіфи-землероби. Ті греки, що живуть над рікою Гіпанісом, називають їх борисфенітами, а самі себе ольвіополітами. Ті

скіфи-землероби займають землі на схід на три дні дороги; досягають ріки, що зветься Пантикап; а на північ треба пливати Борисфеном (вздовж їхнього боку) одинадцять днів. Ще далі на північ тягнеться велика пустеля, а за нею живуть андрофаги, народ своєрідний, не скіфський. Далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки відаємо, немає ніякого народу».) Скіфи-землероби, зрозуміло, що теж хліборобські племена політичного об'єднання царських скіфів, але не місцеві, а найпевніше приїшли, близькі етнічно й культурно до кочовиків, себто іраномовні скіфські племена, котрі жили вперемішку з аборигенним людом і теж вирощували золоту пшеницю, і теж возили її на продаж до греків. Разом з праслов'янами, скіфами-орачами та іншими осідлими племенами, зайнятими мирною працею, вони поклонялися богу сонця Гойтосіру, без якого неможливо виростити хліб, тож йому, Гойтосіру, вони молилися щоденно, а зустрічаючись, неодмінно статечно проказували: «Слава Гойтосіру!»

Що ж до скіфів-кочівників, які мешкали, згідно з Геродотом, у пониззі Дніпра, але вище Полісся, їхні межі із скіфами-землеробами, північні й східні кордони, невизначені. А далі взагалі в описах Геродота чіткість і ясність зникає.

«На схід від цих скіфів-землеробів, за рікою Пантикапою, мешкають вже скіфи-кочівники, які нічого не сіють і не орють... ці кочівники на схід займають область на 14 днів шляху, що простягається до ріки Герра. По той бік Герри знаходяться так звані царські володіння і живуть найкращі,

найчисленніші скіфи, які вважають інших скіфів своїми рабами. Місцевість, що її вони займають, простягається на південь до Таврики (це країна таврів), а на схід до рову, який викопали потомки сліпих... і до торжища при Меотійському озері, що називається Крменами».

Далі ще розпливчастіше, і сьогодні немає за що вхопитися, тож і кордони між скіфами-землеробами та царськими скіфами все ще невизначені. І не тільки в Придніпров'ї. Взяти хоча б Крим. На думку одних дослідників, там жили царські скіфи, інші певні, що кримські степи – це землі скіфів-кочівників. Зрештою, є думка, що західну частину Криму займали скіфи-кочівники, а східну – в тім числі й Кримський півострів – царські. Хоча Геродот відносно Криму чітко зазначає, що це була земля царських скіфів. (Там відомо кілька багатих поховань V – IV ст. до н. е., що по облаштуванню нагадують царські могили. Можливо, там ховали власне не самих царів, а простих вихідців із племен царських скіфів.)

А ще Геродот згадує в своєму описові «Скіфії» каліпідів (погребені скіфи), алазонів («Вони, каліпиди, й інші далі тримаються скіфських звичаїв, але сіють і їдять збіжжя, цибулю, часник, сочевицю і просо. Вище алазонів скіфи-орачі... Ще вище неври, а поза неврами на північ, скільки знаємо, безлюдна пустеля...»).

А ще «батько історії» згадує «на північ од царських скі-

фів» меланхленів, запевняючи, що це чужий, не скіфський народ, «вище ж меланхленів простягаються болота й пустелі, скільки (лише) знаємо».

За Танаїсом, за землями савроматів край займають будини, за ними – традиційна пустеля. За тією пустелею, «якщо взяти трохи на схід, живуть фісагети, своєрідний і численний народ; вони промишляють ловами. Одразу ж за ними, в тому ж краю, інший народ, що зветься їрки. Вони також живуть із ловів, а організовують їх у такий спосіб: вилазить такий (ловець) на дерево – а їх густо в усьому краю – кінь же, вивчений, лежить на череві, щоб був нижчий. Напоготові є й пес. Коли він (ловець) забачить з дерева звіра, то відразу стріляє в нього з лука, сідає на коня й доганяє, а пес біжить слідом. Од них далі на схід інші скіфи, що віддалилися від царських скіфів і прийшли в цю країну.

Аж до кордонів цих скіфів була земля рівнинна з досить глибокими родючими ґрунтами; звідси починається ґрунт кам'янистий і нерівний... за нею зустрінуться люди на підгір'ї високих гір, люди, що живуть, як кажуть, лісі від народження – і чоловіки, і жінки. Вони плосконосі й мають довгі бороди. Мову мають свою, а одягаються по-скіфськи, живуть із плодів дерев. Дерево, що його споживають як їжу, зветься понтикон (не знаний овоч. – *В. Ч.*); воно величиною, як фігове дерево. Овочі родять подібні до гороху, з кісткою всередині. Коли вони достигнуть, перетирають їх через хустку, з того виціджується юшка, чорна й густа, а називають її асхі.

Вони лижуть те і п'ють змішане з молоком, а з гущі місяць тісто (неначе) і їдять його. Худоби не мають багато, бо там обмалъ пасовиськ. Кожен... живе під деревом; узимку накриває дерево білою повстяною рядниною, а влітку без ряднини. Ніхто з людей їх не кривдить, бо вважають святими. Вони не мають навіть зброї, а залагоджують усі суперечки між собою сусідніх народів. Якщо хтось утече від них, ніхто йому не зробить нічого лихого, ім'я того народу – аргіпеї.

Аж до цих лисих добре знані землі й названі попереду народи, бо туди заходять деякі скіфи й од них легко можна довідатись про ті краї... Скіфи ж, коли приходять до тих країв, беруть із собою сімох перекладачів, що перекладають із семи мов.

Отже, до їхньої країни добре знана земля, але про ту, що вище за них, – ніхто нічого певного не скаже. Перехід заступають високі гори (можливо, Алтай. – В. Ч.), і їх неможливо перейти. Лисі розповідають – я в це не вірю, – що в горах живуть люди з цапиними ногами, а за горами – ще інші люди, які по шість місяців сплять. Але я в це не вірю. Напевне відомо, що землі на схід од лисих людей заселені іседонами...

А ще вище за них, як розказують іседони, є одноокі люди й грифи, що бережуть золоті скарби. Таке говорять скіфи, а вони перейняли ці оповіді від іседонів. Щойно від скіфів ми довідались про це й називаємо їх по-скіфськи аримаспами, бо «арима» по-скіфському значить один, а «спу» – око».

Марко Поло, Плано Карпіні та Дешиця про одноруких і одноногих людей

Року 1271-го нікому до того не відомий сімнадцятилітній венеціанець – це він пізніше, як мандрівник, прославиться на віки – Марко Поло разом із старшими братами Нікколо і Маффео відправиться у небезпечну подорож до далекого і тоді маловідомого в Європі Китаю. (А втім, подорож убезпечувалася тим, що трійця братів Поло мала золоту дощечку з особистою печаткою хана Хубілая, охоронну грамоту, що була гарантією майбутнього успіху.)

Подорожуючи в Китай, Марко Поло з братами переїхав багато земель і, зрештою, потрапив в Анатолію,²⁴ яку в своїй «Книзі» (1298) назвав, не мудруючи, «Туркоманією», а її населення – «туркоманами». Це було в дусі тих часів – перекручувати назви країн і національності людей і подавати їх часом і зовсім не тими, кими вони були насправді. Ця традиція йшла з прадавніх часів, особливо з часів Геродота, у якого подібних «Туркоманій» та «туркоманів» задосить. Особливо в його розповіді про Скіфію та племена й народи, що населяли ті краї. Він легко – часом оперуючи чутками, –

²⁴ *Анатолія* (в перекладі з *грецьк.* – *схід*) – назва у 20-х роках XX ст. всієї азіатської частини Туреччини, що на півострові Мала Азія.

придумував народам нові назви й національності. Каліпідів («прекраснокінних»), які мешкали в пониззі Бугу на північ від Ольвії, названо елліно-скіфами, хоча такої національності ні в тих краях, ні в інших ніколи не було, а було змішане населення – елліни і скіфи. На півночі – басейн Прип'яті та землі сучасної Південної Білорусі – Геродот поселив якихось неврів. Цей народ слов'янського світу, за Геродотом, буцімто раз на рік перекидається на вовків. (Це – відгомін слов'янських вірувань у вовкулаків і того, що неври взимку носили вовчі малахаї та одяг з такого хутра.)

За неврами поселено якихось людодів андрофагів – кочове плем'я, що відзначалося найбільш дикою вдачею – невідомий нині народ.

Чи розповідь про міфічних гіпербореїв або аргіпеїв, які живляться молоком та черешнями, а взагалі – не лихий народ. Як і згадувані вже люди «з козячими ногами і ті, що сплять по шість місяців на рік». Чи землю за кінцем світу (Західна Африка), де буцімто живуть різні чудиська та дикі химерні люди – двоголові чи з песьїми головами (або й взагалі без голів – на плечах у них немає нічого, а голови знаходяться в грудях – такі «дані» були колись поширеними, і їм вірили).

За якимись іседонами живуть одноокі арімаспи, а за ними – «грифи, що стережуть золотий скарб», а ще далі – міфічні гіпербореї. Все це дуже схоже з тими фантастичними істотами, що їх інші античні автори й мандрівники де тільки

не поселяли.

Мандрівник Плано Карпіні, який у 1245 році побував у монгольського хана, у своєму звіті – «Книга Іоанна де Плано Карпіні, архієпископа Антиварійського, історія Монголів, яких йменують Татарами» – розповів про якихось фантастичних істот, «у яких, як нам говорили, невеликі шлунки і маленький рот; вони не їдять м'яса, а варять його. Зваривши м'ясо, вони лягають на горщик і всотують дим і цим тільки себе й підтримують». (Очевидно, тамтешні мешканці так рятувалися димом від комарів.)

Чи його розповіді про напівлюдей-напівсобак з копитами. А коли Карпіні повернув на південь, то «напроти Арменів» зустрів у пустелі «деяких чудовиськ, які мали людську подобу», але було в них лише по одній руці і по одній нозі. Хоча на одній нозі вони, виявляється, скакали швидше за коня, а коли стомлювалися, «то ходили на руці й нозі, так би мовити, вертячись колом».

І цьому тоді вірили. Як і ще більшим чудасіям.

Примітки до власних назв народів і племен, вжитих у розділі

ФРАКІЙЦІ – загальна назва численних груп індоєвропейських племен, що населяли Балканський півострів. Основні племена: беси, гети, трібали, мізіїці, фригійці.

АНДРОФАГИ (*грец.* людодіди) – назва, приписувана давньогрецькими істориками та географами племенам, які в середині I тис. до н. е. жили в лісовій зоні Східної Європи, включаючи територію на півночі сучасної України. Гадають, що давні греки буквально переклали назву «самоядь», якою давньослов'янське населення Східної Європи позначали т. зв. самодійські²⁵ племена (чутки про них доходили до греків понад 2 тис. років тому).

МАССАГЕТИ – іранське плем'я.

МЕЛАНХЛЕНИ. Деякі дослідники вважають, що їхні племена мешкали від Чернігівщини до Курщини та Воронежчини. Від *грец.* чорний, темний, або – одягнені в чорне – давні племена, що жили на півдні від царських скіфів. Близькі до скіфів.

АГАФІРСИ – племена раннього залізного віку, сусідили зі скіфами та неврами. Міфічним родоначальником А. був

²⁵ Самодійські народи – група народів: ненці, енці, нганасани та селькупи, що живуть нині на півночі Росії.

син Геракла від Змій-Дивиці – Агафірс. Вважається, що А. займали сучасну Трансільванію та Валахію на заході, на півночі – Південне Поділля. Більшість дослідників вважають їх фракійцями, предками гетів і даків, інші – скіфами, але змішаними з фракійцями, які сприйняли їхні звичаї.

НЕВРИ. Їхня Неврида розташовувалася ймовірно на території теперішньої Південної Білорусі, південніше річок Прип'яті та Сожу. Тотемними тваринами у них був вовк, тож вони «родичалися» з вовками. Деякі вчені, напр. О. О. Шахматов, вважають їх слов'янами, або протослов'янами, інші – С. М. Биховський – норманами, В. П. Кобичев – кельтами.

САВРОМАТИ – давньогрецька назва великого масиву кочових племен східно-іранської мовної групи, які мешкали у VI–III ст. до н. е. на території степової Євразії, від Приуралля до Дону і передгір'їв Карпат. Східні сусіди скіфів. Нащадками С. вважаються сіраки – сарматські племена Прикубання.

ГІПЕРБОРЕЇ – грецькою люди, що живуть на далекій півночі, як **ГІПЕРНОТІЇ** – люди з далекого Півдня.

КАЛІПІДИ – племена раннього залізного віку. Мали більш розвинене як у скіфів землеробство. Деякі дослідники (М. І. Артамонов, І. В. Яценко) ототожнювали з племенами Побужжя.

АЛАЗОНИ – племена раннього залізного віку. Північні сусіди каліпідів, мали розвинуте землеробство.

ГЕТИ – північнофракійські племена, були західними сусі-

дами скіфів. Населяли простір від Балкан до Нижнього Дону.

БУДИНИ – нескіфське плем'я. Можливо, належало до групи східних балтів. Ймовірно, посідали землі у межиріччі Дону й Волги.

ФІСАГЕТИ (тісагети). Дослідники відводять їм місце на землях теперішніх Мордовії, Пензенської, Ульяновської та Самарської областей Російської Федерації.

ЇРКИ. Мешкали ймовірно на землях теперішньої Татарії. В. В. Латишев вважає їрків уграми (предками мадярів), котрі проживали на півночі Уралу.

АРГІПЕЇ (плішиві, бритоголові). Дослідники розташовують їх на землях теперішніх Башкортостану та Оренбуржчини. Можливо, предки нинішніх башкирів.

ІСЕДОНИ – очевидно, посідали землі за Уралом.

АРІМАСПИ – близько не визначений народ.

Під дзвін мечів і співи стріл...

Держава Ареса та його воїнів

Професор Мавродін одну із своїх книг розпочав несподівано поетичною (як для науковця) фразою: «Під дзвін мечів і співи стріл вступили слов'яни на арену світової історії».

Його колега, автор монографії «Скіфи» О. П. Смирнов зауважив, що «мабуть, для скіфів така характеристика була б ще більш справедливою». З одним, однак, уточненням: це так лише для тих скіфів, чиїм головним богом був не бог сонця Гойтосір, а Арес – бог війни та військової доблесті.

«Могутня скіфська держава, коли придивитися пильніше, мовби розпадається на кілька держав: державу воїнів, державу хліборобів, державу чудотворців, чиє золото й досі знаходимо в степових могилах», – якимось справедливо зауважив Павло Загребельний в одному із своїх романів.

Отож про Скіфію, власне, про її першу і найголовнішу державу, державу воїнів, чиїм богом був Арес. Він не мав свого обличчя – навіщо воно богові війни!

Ареса уособлював старовинний залізний меч – давньогрецькою мовою «арес» була одна з назв меча, що згодом і стала йменням бога війни. Син Зевса й Гери, Арес був чи не найжорстокішим богом, богом руйнівних, кривавих і багатостраждальних війн, тож і не дивно, що Ареса мало шанували в народі. Його зневажали навіть самі олімпійські боги, зви-

клі, здавалося б, до всього, тож культ Ареса так і не отримав широкого поширення в Греції – на відміну, наприклад, від римського Марса, з яким його пізніше почали ототожнювати. Культ Ареса взагалі фракійського походження, що започаткувався ще в епоху бронзи від бога війни, який під фракійським впливом і був греками міфологізований. Збереглася скульптура Ареса IV ст. до н. е. – молодий і сильний чоловік в шоломі (на інших, ранішніх, зі щитом у руці), зображений в позиції для нападу. Скіфи, очевидно, і запозичили цього бога в сусідів-фракійців. З часом він став головним богом кочових скіфських племен, пізніше – царських скіфів, чиїм смислом життя і його ремеслом були війни і володарювання над іншими народами і племенами. Жодному із своїх божеств не споруджували скіфи храмів чи якихось інших культових споруд (це було не в їхніх звичаях та й відповідний будівельний матеріал не завжди траплявся в степах, до всього ж кочівництво – це постійний рух вперед), і тільки Аресу зводили вони – правда, нашвидкуруч – святилища, що мали вигляд великих пірамід, викладених із дещо непрезентабельного матеріалу – із хмизу. А наверху хмизової піраміди, на спорудження якої знадоблювалися десятки й десятки возів хмизу, на майданчику встановлювали залізний меч. Це й був бог війни Арес – жорстокий бог, невимолимий і безжалісний!

Його напували кров'ю – в жертву богу-мечу приносили не тільки тварин, а головню – людей. Військових полоняників,

яких у скіфів завжди було чимало – після кожного вдалого походу...

«Пий, Арес, солодку кров ворогів!..»²⁶

Коли скіфський юнак, ставши воїном, убиває першого у своєму житті ворога, він неодмінно п'є його кров. Прокусивши жили на шиї у поверженого вояка, він висмоктує гарячу, ще паруючу кров, аби стати відважним і хоробрим, аби воєнне щастя ніколи його не зраджувало, аби ворожа кров дала йому силу і звагу.

І немає у Скіфії чоловіка, котрий би не попробував ворожої крові. А якщо і знайдеться такий, хто ніколи не вбивав ворогів, то його і за чоловіка не мають.

«Йди до жінок, у кибитку, – зневажливо скажуть йому. – Тобі нічого робити серед справжніх чоловіків Скіфії!»

І тому всі чоловіки Скіфії п'ють солодку кров повержених ворогів. П'є кров і бувалий воїн, коли здолає особливо грізного і відважного воїна, щоб самому стати ще хоробрішим. Недарма ж у скіфських воєнних піснях з давніх давен співається про «солодку кров ворогів».

П'є ворожу кров і скіфський воєнний бог Арес.

Пантеон скіфських богів та богинь з предковічних віків незмінно очолює Папай – бог грому і блискавки, покровитель скіфського гнізда. Скіфи шанують Папая, вітаючись, завжди кажуть: «Хай бог Папай пошле тобі здоров'я!» Хоча в руках Папая і грізний грім, але це мирний і добрий бог.

²⁶ З історичного роману автора «Ольвія».

Інша річ Арес, бог війни.

Війни не затихають роками, і в Ареса завжди вистачає роботи. Безжалісний бог війни! Годі молити у нього милосердя, рятунку. Він не знає ні жалю, ні співчуття. Його збуджує лише кров. Гаряча, пролита кров. Він багне крові, і його щедро напувають кров'ю. І своєю, і чужою.

Жодному богові, навіть самому Папаю, не ставлять скіфи кумирів, не зводять храмів та вівтарів. Обійдуться мирні боги і без зайвого клопоту із святилищами.

Інша річ Арес – бог війни.

Йому, єдиному серед усіх богів, споруджують величезні святилища у всіх краях і землях Скіфії. Смерть чекає кожного, хто забуде принести Аресу щедрі дари – жертви!

Є святилище Ареса і в краї Тапура. Хоча воно далеко в степу, але видно його здалеку. Тисячі в'язанок хмизу, щільно складені одна на одну і добре втоптані, утворюють чималу споруду кроків двісті довжиною, а висотою у зріст вершника. З трьох боків стіни прямовисні, лише з четвертого покатий спуск. За зиму хмиз осідає, і тому щовесни привозять по п'ятдесят повозок нового хмизу й оновлюють святилище.

На вершині святилища – трикутний майданчик, а на нім стоїть прадавній залізний меч, для багатиря кутий, із широким лезом...

Той меч і є бог війни Арес.

Немає у бога обличчя.

Зайве обличчя богів війни.

Меч – то його обличчя.

А меч оновлюється кров'ю.

На широке плато вихопились вершники і закричали, розмахуючи короткими мечами:

– Арес! Долиною сини твої їдуть! Ти чуєш, як іржуть їхні прудкі коні? Ти чуєш, як дзвенять мечі їхні і співають в польоті стріли?... Сини твої ведуть ворогів, щоб напоїти тебе кров'ю! Солодка кров ворогів!.. Арара!!!

На заході над далеким кряжем застигло червоне сонце. У степу було сухо і вітряно, і обрії від кривавого сонця багрянili.

– Сини йдуть, Арес!.. Вони ведуть ворогів!..

Першим піднявся на плато Тапур в оточенні ватагів, старійшин та знатних воїнів. За ними гнали трьох полонених – вбраних у біле. Два літні бранці, високі, сивуваті, ступали рівно і твердо, а третій – юнак – спотикався, його очі бігали гарячковито сюди-туди, наче шукали порятунку. Коли він відставав, його підганяли списами і кричали:

– Іди, іди, каліпід!.. Радій, що твою кров питиме сам Арес!

Юнак беззвучно плакав, рукавом витираючи бліде, вже помертвіле обличчя. А в голові билася одна-єдина думка: за віщо? За віщо скіфський аркан вихопив його із рідного гнізда?... Його життя тільки-но починалося, він ще нікого не вбив і навіть нікого не зобидив, і ось за це його хочуть уби-

ти, а кров'ю його молодого напоїти свого бога... За віщо?... За віщо?... Він все ще озирався з надією, але рятунку уже не було.

Позад нього стіною сунули страшні бородаті вершники у чорних башликах і кричали, щоб він радів, бо кров його питиме сам Арес, а попереду, затуляючи білий світ, здіймалося чорною горою святилище жорстокого бога, де мала обірватися його така коротка дорога життя! У пошуках рятунку він звів очі до неба й жахнувся: над ним, над святилищем чужого бога вже кружляло гайвороння.

– Іди, іди, каліпід! Радій, що твою кров питиме сам Арес!

Але йти вже не було куди. Вершники кількома рядами оточили святилище свого бога і підняли вгору мечі, на яких заграли червоні відблиски кривавого сонця.

– Арес, ми прийшли!!

Наперед виїхав вождь і крикнув до святилища:

– Великий і всемогутній Арес! Чи чуєш нас?

– Чую вас, сини бойового кличу «арара»! – в один голос за бога війни відповіли скіфи.

– Я прийшов із своїм військом, щоб напоїти тебе солодкою кров'ю, могутній і славний наш Арес, покровитель наших непереможних мечів! – звертаючись до святилища, голосно крикнув вождь. – Ти завжди милостивий до мого війська, всемогутній Арес! А цього разу ти був особливо прихильним. Ти вклав у наші руки гострі мечі і цілкі стріли. Ти послав нам перемогу. Зрадники каліпіди, які відвер-

таються од нас, покарані. Я захопив багато здобичі і рабів. Грецький архонт відкупився од мене власною дочкою. Ми дякуємо тобі, наш славний і всемогутній боже! Ми напоїмо тебе кров'ю, щоб ти завжди вкладав у наші руки силу, а в зброю нашу ясну – міць. Пий кров, Арес, ти її заслужив!!

В одне горло крикнули вершники:

– Арес хоче пити кров! Арес багне крові! Напувайте Ареса!

Троє скіфів схопили першого полоненого, побризкали йому голову вином, нагнули голову над глиняною чашею, котру тримав четвертий. Підбіг п'ятий скіф, змахнув мечем, і в чашу бризнула кров, а голова покотилася до підніжжя святилища.

– Пий, Арес, пий!!! – в екстазі кричало військо. – Пий, щоб ясна наша зброя перемагала усі народи і племена!

– Пий, Арес, солодка кров у ворогів!

– Арара!!!

Старий дід з довгою білою бородою, взявши чашу, з якої через вінця лилася паруюча червона кров, врочисто піднявся на гору. Біля меча, що стирчав у хмизі, він прочитав молитву і, вмочивши пальці у крові, провів по лезу меча.

– Пий, Арес, кров наших ворогів! – кричало вниз військо.

Шепочучи заклинання, дід хлюпав кров'ю на меч. А внизу два скіфи мечами відрубали у безголового трупа руки й ноги і розкидали їх у різні боки. І там, де падали обрубки, вже з

галасом опускалось сите гайвороння, а решта кружляла, чекаючи, нової поживи.

Спорожнивши чашу, спустився білобородий вниз і жестом велів, щоб брали другого полоненого.

Тоді вивели наперед високого, сивого каліпіда з густо зарослим обличчям. Він глянув на криваве сонце на заході і відвернувся. І раптом благально крикнув юнак:

– Помилуйте...

– Цить, слабкодухий! – зневажливо кинув йому високий сивий каліпід. – Будь мужчиною хоч в останню мить свого життя. Ти ж воїн! А втім, який ти воїн! Не доріс ще до воїна.

Його схопили за руки два скіфи і розтягли руки, намагаючись нагнути йому голову над закривавленою чашею.

– Напувайте... Напувайте свого мерзенного бога моєю кров'ю, може, подавиться! – повертаючи голову до скіфа з мечем, кричав сивий каліпід. – Чого стоїш?... Рубай!.. Щоб подавився ваш бог моєю кров'ю!..

– О, хоробрий! – схвально загуділи вершники.

Скіф змахнув мечем, і голова каліпіда з глухим стуком впала на суху, закам'янілу землю і покотилася, цвіркаючи, кров'ю... Два скіфи тримали безголовий труп над чашею, аби в чашу побільше налилося крові.

– А-а-а... – здавлено закричав юнак і впав на землю, забився в корчах. – Помилуйте!.. Помилуйте!.. Я нікого не чіпав... За віщо?... За віщо?...

Скіфи вже схопили його за руки і поставили на ноги.

– Стривайте! – крикнув їм Тапур. – Чи подобає напувати Ареса кров'ю боягуза?

– Ні, – відповіли вершники. – Арес п'є тільки кров хоробрих!

– Геть звідси, миршавий каліпід! – зневажливо сказав юнакові Тапур. – Твоя кров ляклива, її не буде пити Арес! Йди у степ, хай тебе там загризуть вовки. На більше ти не заслуговуєш!»

Скіф із стайкиного верху, який тримає скіпетр...

В урочищі Стайкин Верх, що на Посуллі, знаходиться група курганів скіфського часу. Курган за номером один мав ще й персональне ім'я – Старша Могила (належав до першої половини IV ст. до н. е.). За висотою – 20 метрів, з розряду «вельможних» курганів, не інакше як царських, і був обведений ровом та валом (в насипі збереглися сліди тризни). В центральному похованні, що було перекрите дубовими колодами – гробниця у вигляді зрубу з чотирма кутовими стовпами.

Кістяк дорослого чоловіка лежав на спині, при ньому знайдено: короткий меч (очевидно, акінак), ще один меч без прикрас, горит, бронзові, залізні та кістяні наконечники стріл, дві бойові сокири, чотири наконечники від списів (забрав на той світ аж чотири списи, себто добре озброївся), панцир, 16 кінських вуздечок, наверх, прикрашені голівками биків, бубонці.

А ось сусідній курган (в археологів під номером 5) мав два склепи, в одному з яких було парне – чоловіче й жіноче – поховання. На жіночому кістяку – золоті стрічки з амфороподібними підвісками, два скроневі кільця, намисто, шпильки, нашивні платівки, незмінне дзеркало, каблучка, браслет, 16 бронзових бубонців, 8 амфор, залізні щипці (друга поло-

вина IV ст. до н. е.).

А ось чоловік її (чи – пан-господар?) явно належав до знатної і владичної верхівки скіфського суспільства. На ньому була золота пов'язка, дві такі ж гривні, руків'я нагайки (ознака пана, владики) нашивні платівки, а на поясі – платівка із зображенням скіфа (чи не портретне зображення покійника?), який тримає скіпетр. Так називають жезл (берло або палицю), але незмінно оздоблену дорогоцінним камінням та різьбленням, часто з голівками орлів чи грифонів. Скіпетр зустрічався й раніше – в матеріалах культури давніх степовиків, починаючи з раннього енеоліту (мідно-кам'яний вік, перехідний від неоліту до бронзи), і був, як би ми сьогодні сказали, – інтернаціональною (міжнародною і міжплеменною) ознакою влади. Буває скіпетр з дерева, кістки, і є незмінним символом влади – в тім числі й царської. Його ще називають державним скіпетром. (Поговірка була: під скіпетром кого – під владою кого-небудь.) Ясно, що в кургані № 5 у Стайкиному Верху поховано або ж царя, або вождя якогось племені чи впливового ватага великого загону, проводиря, старійшини племені або союзу племен. В крайньому разі, представника верховної влади і не виключено, що такого, який належав до царських скіфів, владик над усіма іншими скіфами і нескіфами Північного Причорномор'я.

Існує жарт (чи не одеський?), герой якого хвальковито (але й не без підтексту) говорить:

– Я не боюся конкуренції, адже знаю, що я – найкращий!

Так ось, одні скіфи теж не бачили суперництва (серед інших скіфських племен), адже знали і втокмачували всюди силою зброї й військової могуті, що вони – найкращі! Серед усіх скіфів!

Отож про тих, *КОТРІ ВВАЖАЛИ СЕБЕ «НАЙКРАЩИМИ», АБО «СПРАВЖНІМИ СКІФАМИ».*

«Найкращими», «вільними» (це чи не головне), або власне «скіфами», вважали себе так звані царські скіфи (тільки їхні представники могли бути царями Скіфії, звідси і їхня назва – царські), владики Північного Причорномор'я, скотарі і воїни, ударна, цілеспрямовуюча, організуюча і керівна сила непереможного скіфського війська, його золота верхівка. Як, між іншим, і всієї скіфської держави, її міць і сила, і надія на майбутнє. Решта племен – навіть кочовики, скіфи-орачі і скіфи-землероби – хоч вони й були однієї крові, одного етносу й культури, – була їм підвладна, їх царські скіфи вважали своїми данниками або ще гірше – рабами. Вся Скіфія мусила безвідмовно платити царським скіфам данину: кочовики – худобою, кіньми, хлібороби – зерном – своїм повелителям і грізним господарям. Хто не корився і не платив данини, той розплачувався за те або своєю волею, або життям. Непокірних повелителі жорстоко карали, забирали їхнє майно, стада, табуни коней, жінок, дітей, поселення спалювали, а вцілілих перетворювали на рабів – для себе (тоді

їх осліплювали), або й на продаж в античні міста, котрі переправляли їх у Грецію, і слід таких бідолах назавжди губився. Тож і виходило, що не коритися було собі дорожче.

Царські скіфи були не тільки численними, а й могутніми, бо мали постійне і добре навчене військо, що допомагало їм панувати над усіма – в Причорномор'ї, в Подніпров'ї, в Криму, в степах між Танаїсом та Істром, від моря й до північних лісів.

На випадок всезагального лиха, коли на Скіфію йшов ворог чи коли сама Скіфія на когось вирушала кривавим походом, що перетворювався на всепопеляючий самум, на смертну віхолу, царські скіфи ставали кістяком всенародного ополчення, його рушійною і скеровуючою силою, тараном, що все пробивав і нищив на своєму шляху, а отже, гарантом успіху. Коли такі кінні орди рухались степами, земля двигтіла, хмари пилу затуляли півнеба, степ тонував в іржанні коней і криках людей, а хмари стріл, що застували сонце, несли невмолиму смерть та каліцтво, і тоді тремтіли всі – і чужі, і свої...

Царські скіфи – то була еліта Скіфії, її, зрештою, генофонд. Це в них, царських скіфів, були найбільші стада худоби, найбільші табуни коней, незліченні вози, золото, раби, багате вбрання і зброя, що сяяла сріблом та злотом (як і збруя їхніх коней). Це вони розкошували у достатку і мали безліч золотих прикрас, що потім вражатимуть археологів, які розкриватимуть їхні кургани, хати вічні, грандіозні

за розмірами і за багатим начинням...

Залізний меч із золотими піхвами

(Із скіфського записника)

Першою здобиччю російських археологів в Україні (а заодно й першою сторінкою історії археології в Україні) став Литий курган 1-ї половини VI ст. до н. е., що здіймався біля села Кучерівка Знам'янського району Кіровоградської області (за сучасним адміністративним поділом). Росіяни його розкопали у 1763 році (перші в нашій державі історично зафіксовані розкопки) за наказом новоросійського губернатора Мельгунова (тому його ще іноді називають – геть несправедливо – Мельгуновським, хоча до Мельгунова він мав своє ім'я).

В кургані було виявлено багате поховання одного з вождів скіфських племен (якого саме вождя і яких саме племен, залишилося загадкою). Незаперечно було інше: курган належав чи не до найранішого періоду скіфського царства в Причорномор'ї, коли скоти повернулися (чи – поверталися) з Малої Азії і ще зберігали зв'язки з цивілізаціями прадавнього Сходу, що колись була їхньою прабатьківщиною.

Тож невдовзі після повернення (чи й під час повернення) вождь одного з племен – значний вождь, очевидно, впливовий і багатий – і опинився (від ран, отриманих в боях з мідій-

цями, чи був прикінчений суперниками у боротьбі за владу, хто тепер достовірно скаже?) – під товщею кургану, що його згодом, вже українці, назвуть Литим. Від нього й залишився в кургані залізний меч із золотими піхвами – найбільша дорогоцінність воїна. А вождя й поготів. Та й взагалі, скіфа без меча, як і без лука не уявити (навіть мирні скіфи-землероби та орачі і ті ходили зі зброєю – такі тоді були часи, адже в степах хто з мечем – той і пан). Бо меч – це твоя сила й повага в племені, твій захист і порятунок, а отже, й надія-сподіванка пожити ще в цьому світі. Вже тоді почали виникати поговірки, що в пізніші часи стануть особливо популярними: іти на когось з мечем, себто починати проти когось війну. Підняти меч – почати війну. Схрестити мечі – вступити у бій, у боротьбу чи криваву суперечку. Взяти меч у руку – підготуватися, бути готовим до війни. Але як через віки застерігатиме великий київський князь Святослав: хто прийде до нас з мечем, той від меча і загине.

Отож такого меча – для захисту і наступу – і мав вождь, який перетворився на тлін під товщею Литого кургану. Його піхви були обкладені золотою пластиною, її в свою чергу майстер прикрасив зображенням фантастичних істот – лев з тулубом бика, якась хижа птиця, риба з крилами тощо. А спільними для всіх чудиськ були руки, які тримають натягнутий лук із стрілою, що ось-ось зірветься з тятиви і полетить вражати ворогів...

Але – не полетіла.

Всі багатства Литого кургану (крім меча, ще срібна оздоба меблів, мідна бляшка у вигляді орла, золоте окуття верхньої частини піхов меча, бронзові наконечники стріл, різні прикраси – золоті діадеми, срібні оздоби тощо) були відвезені до Петербурга на зберігання в Ермітажі. Залізний меч із золотими піхвами там і нині цінується, Україні ж залишився лише розритий курган та згадка про нього в енциклопедії та наукових збірниках, присвячених скіфській історії...

У людей з мечем, у царських та кочових скіфів, початком і кінцем, наріжним каменем, ба – засадничим їхнім хребтом, основою їхнього буття в цьому світі були – влада, кочівництво та війни (а втім, без воєн і взагалі без озброєної військової сили й міцї влади не втримаєш – та ще в ті часи!). Такот, кочовий спосіб життя, що вимагав згуртованості, і міцна військова організація, що вимагала прямо-таки жорстокої злютованості й покори нижчого вищому, і наклали колоритний відбиток на всі сторони життя та ідеології скіфів.

Геродот охарактеризував їх напрочуд коротко і напрочуд влучно, точно і ємко: «Кожен з них – кінний стрілець (з лука)». Цим однісіньким, коротеньким рядком сказано все, і це стало найповнішою характеристикою скіфів. А тому й зброю у них мав кожен чоловік – без оружжя, без хвацького і водночас професіонального вміння володіти ним – ти не жалець у тодішньому світі причорноморських степів чи в межиріччі Танаїса – Борисфена – Істра. Зброєю володіли й жінки (чоловіки були всуціль войовниками, а подруги їх-

ні, матері й сестри – войовницями). Навіть діти – це видно з їхніх поховань – носили короткі, пристосовані до їхнього віку й сили маленькі луки, які несли велику смерть. А тому й присутня зброя на всіх зображеннях скіфів (хоча б і в сценах побуту та мирної праці), що до нас дійшли, адже вона супроводжувала потомків Таргітая та Скіфа від дитинства й до останнього подиху в цьому світі. Ба навіть ішла з ними в могили, на той світ – скіфи вірили в існування потойбічного життя, яке мало чим відрізнялося від життя у світі білому. Озброювався кожен. Правда, екіпіровка, як і вартість зброї та її оздоба, залежали від майнового та соціального рангу кожного, його віку, але все одно зброю всі берегли і доглядали, берегли й оздоблювали її за принципом пізніших кавказьких абреків: хай у мене бешмет з діркою, зате в мене зброя у сріблі! До важкого захисного озброєння належали в основному панцир і шолом. Такий воїн-панцирник, латник мав щит, бойовий пояс, сагайдак (горит) і поножі. Додайте до цього меч, акінак, спис, дротик і лук, і скіф постане перед вами, як намальований!

Тож і не дивно, що в синів зміеногої богині над усе поціновувались військова звага і доблесть, хоробрість і мужність у бою, зневага до смерті і повна відсутність страху. І, перш за все, відданість своєму народові, друзям – як би ми сказали, однополчанам, товаришам по зброї. Все інше для них не суть було важливим.

Такі риси у своїх воїнів шанували всі, увесь народ, а во-

жді, царі й товариство – в першу чергу. У них батирами вважалися лише ті, хто вбив у бою найбільше ворогів чи вчинив якийсь подвиг; такі неодмінно при всьому народові (на щорічних святах влаштовувались ритуальні танці й змагання – боротьба, стрільба з лука тощо) одержували з рук царя чи вождя почесну чашу вина і нахильці врочисто її випивали. І це було найвищою шаною за ратний подвиг. (Коли б у світі скіфів існувала система орденів, медалей чи інших яких відзнак й нагород за військові звершення, почесна чаша чи келих вина, що їх підносили при всьому народові вдатному воїну, прирівнювалися б, наприклад, до звання героя Скіфії.)

А ще в них над усе цінувалася дружба – міцна чоловіча дружба! І, як найвищий її прояв, побратимство. Коли чужі до того ставали названими братами, товаришами по зброї, по боротьбі, соратниками й сподвижниками, і таке братерство поцінювалося й шанувалося вище за кровну спорідненість. Не маєш побратима, і ти вже ніби неповноцінний. У слов'ян, наших прямих предків, теж існував обряд побратимства для зміцнення дружби і теж прирівнювався до братерських кровних стосунків – відомо з епосу Київської Русі. Пізніше він набуде особливого значення у запорозьких козаків. «Може, ви чували коли-небудь про побратимство! Де вже не чувати? Се наш січовий звичай!» – вигукував Пантелеймон Куліш. А коріння слов'янського і козацького лицарського побратимства – у Скіфії. (Недарма ж і нині дехто вважає українських козаків – є й така думка – прямими потомками скіфів!)

А здійснювався скіфський обряд побратимства так: у посудину з вином і кров'ю тих, хто давав клятву на вірну дружбу (кров брали з пальця правиці) занурювалася зброя – це міг бути кінчик меча або акінака, стріли чи лезо бойової сокири, наконечник дротика чи списа, після чого два побратими, обнявшись, одночасно пили напій з їхньою кров'ю і побратимство, скріплене в такий спосіб вважалося – і було насправді, – до скону віку міцнішим за родинні зв'язки, адже побратим за побратима, якщо наставала така мить, не вагаючись віддавав життя.

Оскільки ж війни у скіфів відігравали ледь чи не сакральну роль у їхньому житті і над усе шанувалися молодечтво, воїнська звага, хоробрість та самовідданість, то на цьому ґрунті й виник культ бога війни, що його символізував старовинний залізний меч. Цим культом започаткувалися й утвердилися інші звичаї скіфів, що їх ми – з висоти свого віку і своєї моралі, – називаємо жорстокими, а в ті часи, у тих обставинах ми теж діяли б точнісінько так. Себто неодмінно б пили кров першого вбитого у бою ворога, знімали б скальпи з повергнених ворогів – все це не лише зміцнювало відвагу, а й виховувало непримиренність до ворогів і байдужість до власного життя, коли важливішим над усе ставали звага у бою, готовність до самопожертви при захисті товариства, сім'ї, народу, зрештою, рідного краю...

То в чому полягало «велике скіфське лихо»?

Виявляється (це ж треба, га?!.) «християнізація Русі запроваджувалася *ГОЛОВНИМ ЧИНОМ ДЛЯ ТОГО, ЩОБ ПОЗБАВИТИ НАРОД ВІД ВЕЛИКОГО СКІФСЬКОГО ЛИХА, ЩО ПОРОДЖУВАЛО ЖОРСТОКІСТЬ*» (виділення моє. – В. Ч.).

Ні більше ні менше, надруковано, як кажуть, чорним по білому.

Таке якось прочитав я в одній книзі (власне, брошурці) і був подивований: так ось для чого київський князь Володимир, прозваний пізніше Великим і Рівноапостольним, хрестив Русь у 988 році? Аби від скіфського лиха її позбавити, від їхнього драпіжництва! Лихочинства! Песиголовства! Троглодитства! А я, грішним ділом, був певний (та й досі так вважаю), що християнізація Русі відбулася зовсім не у зв'язку зі скіфами та їхньою безжалісністю, інакше б це його – християнство, як і наших пращурів – тільки б принизило.

Але в чому ж полягало «ВЕЛИКЕ СКІФСЬКЕ ЛИХО», яке, якщо вірити авторові, так нажахало Русь (між іншим, заднім числом!), що вона, бідолашна, змушена була, аби врятуватися, прийняти християнство?

Слава Богу, автор – до речі, кандидат наук (правда, технічних), лауреат Державної премії України з науки і техніки

– дає й відповідь: «Так, у скіфів жінка була власністю чоловіка (а в кого вона у ті часи, чи й пізніше, протягом століть і століть не була оною? То що – заради цього довелося на Русі приймати християнство? – *В. Ч.*), а після його смерті переходила у власність спадкоємця (чи не глобальне зло, аби заради нього доводилося приймати християнство! – *В. Ч.*); панувала кривава помста за принципом «око за око, зуб за зуб».

І далі:

«Скіф випивав (якщо вже точніше, то не випивав, всю кров неможливо було вицмулити з вен убитого, а лише – робив кілька ковтків. Різниця! – *В. Ч.*) кров першого вбитого свого ворога, а голови усіх ним вбитих відносив до царя – це було підставою для одержання частки захопленої добычі».

І, нарешті, чи не найголовніше лихо-пеня, те, в чому заднім числом звинувачуються тепер скіфи і від чого, буцімто, рятувалися давні наші пращури русичі, приймаючи християнство:

«Скіфські дівчата не виходили заміж доти, доки не вбивали власноручно трьох ворогів, тому добре володіли зброєю, були хоробрими вершниками» (очевидно, вершницями? – *В. Ч.*). Але в чому ж тут полягає кримінал скіфських дівчат? В тому, що вони мали вбити бодай трьох ворогів? Але ж з ворогами ні тоді, ні тепер ніхто не панькався і не панькається. (Як любили повторювати в есересерівські часи: якщо ворог не здається, його знищують!) Чи кримінал у тому, що скіф-

ські представниці прекрасної половини роду людського мали бути – і були! – хоробрими? Та ще й вершницями? Що добре володіли зброєю? Так у ті часи без зброї навіть жінка не могла ступити кроку. Згадаймо, як у нас ще не так давно пошановувалися – цілком, між іншим, заслужено! – народні месниці, льотчиці, снайперки тощо!

Так ось. По-перше, християнство на Русі нашій приймалося не заради того, аби «ПОЗБАВИТИ НАРОД (мається на увазі – русичів. – *В. Ч.*) ВІД ВЕЛИКОГО СКІФСЬКОГО ЛИХА, ЩО ПОРОДЖУВАЛО ЖОРСТОКІСТЬ» (ми теж уміли бути – і були – жорстокими!) – ні і ні! Це б принизило ту воістину величезну роль, що її відіграло впродовж тисячоліття і нині відіграє християнство у нашому житті, у світі нашому слов'янському, а по-друге, це називається шукати крайніх. Валити з хворої голови на здорову. Скіфи не були ані добрими, ані такими собі бузувірами у нашому, звичайно, розумінні цього терміну (як не були такими вже знавіснілими драпіжниками й харцизяками – вони були дітьми свого часу і діяли так, як їм підказували, у їхньому розумінні і традиціях тих часів, їхні неписані закони, звичаї, обставини тодішнього життя тощо). Тобто скіфи не були жорстокішими за інші народи – ні і ні. Людохватство та харцизяцтво – це такі субстанції, що були властиві в якійсь мірі і скіфам теж, і в повнішій мірі усім тодішнім народам – особливо на Сході, які ми нині називаємо стародавніми. Особливо шкуродерними були ті народи і племена, які стояли на значно нижчих рів-

нях розвитку, моралі тощо. Та й нинішні народи – в тім числі й християнські, – теж проявляли – і часом ще й нині проявляють, – дерилюдство, у яке століття не заглянь, адже війни між своїми – і між християнами теж – не затихали роками в Європі чи на Сході. (Згадаймо хоча б вісім хрестових походів, що були здійснені на Схід на протязі XI – XIII століть, коли збиралося до ста тисяч учасників. Ба навіть діти – 50 тисяч! – вирушили в похід з Європи за закликом католицьких фанатиків із Франції та Німеччини у 1212 році «звільнювати Єрусалим» і майже всі зустріли свій кінець у поході!)

А щодо скіфів, то Русь не могла нести відповідальності за чиєсь гвалтівництво. Бодай і скіфське. У неї і свого вистачало, і в християнства теж. Та й сам автор заявляє, що «амбіцій між конфесіями і церквами та суперечок за вплив на паству, за власність, ще досить багато, що підриває авторитет релігії серед мас». Правильно, але при чім тут скіфи? У них були свої закони, свої звички, принципи, традиції, своя мораль, нам часом і незрозуміло-незбагненна. Вони убивали, але вбивали стрілами, мечами-кинджалами, зрештою, довбнями, а ми це робимо з дещо більшим розмахом – атомними бомбами, під якими (Нагасакі та Хіросима) – гинуть за раз по сто і більше тисяч. Оце розмах! Та скіфам таке й не снилося! І все це чинять також і віруючі люди – християни і мусульмани (особливо нинішні терористи, поспіль релігійні фанатики!). Не стала Русь святішою після прийняття християнства – на жаль!

Гнобительства й прожерливості було й буде в історії людства, і скіфи тут не виняток. Звинувачуючи їх у живоглотстві (від якої буцімто русичі, якщо вірити цитованому тут автору, рятувалися прийняттям християнства), автор мимохіть сам же й розповідає про ту деспотичність, що чинилася на Русі – вже християнській: княжі чвари-розбрати, коли свої нищили своїх (як той же Юрій Боголюбський, який тричі захоплював Київ і тричі плюндрував його) – то при чім тут скіфи? Кровожерливості й своєї вистачало. Вся Європа минулих століть палала у війнах, що не затихали на її просторах часом і десятиліття поспіль – аж до Другої світової, коли в жертву богам війни було принесено від 20 до 40 (точної цифри досі немає) мільйонів людських життів.

Власне зло та розбрати серед своїх, врешті-решт, і погубили християнську Русь перед навалом татаро-монгольських орд!

А скіфи й справді пили (була така в них дикунська, але це з висоти нашої сьогоденної моралі!) звичка – пити кров першого вбитого ворога. І не тому, що степовики були такими вже кровопивцями й пожадливо впивалися зубами в шию поверженого ворога, аби напиться «від пуза» його крові! А тому, що тоді вважалося: якщо ти переміг сильного супротивника, випий трохи його крові – бодай і символічно, – і сила ворога, його спритність і звага передадуться тобі, ти станеш ще сильнішим, ще спритнішим, ще відважнішим! (Гастрономічні смаки тут ні при чім!). В ім'я цього й пили кров

– це не вважалося тоді дикунством! Але то був ранній період людства, коли зароджувалася його мораль і цивілізація, а кров людини – що, як відомо, не є водицею, – п'ють і сьогодні. І п'ють її гай-гай які освічені й глибоко цивілізовані – в порівнянні зі скіфами, нецивілізованими і неосвіченими!

А щодо дівчат, то вони й справді не виходили заміж доти, доки не вбивали трьох ворогів (а ворогів у ті часи вистачало!), але не так скіфські мадонни, як сарматські. (Сармати – сусіди й близькі родичі скіфів. Про це я вже якось писав у повісті «Ніч любові на засіяному полі».) Але такі були часи, коли не тільки чоловіки не розлучалися зі зброєю, а й жінки змушені були вчитися нею володіти, вміти постояти за себе чи за своїх дітей...

І голови вбитих – бувало й так, – приносили вождю, аби отримати за них винагороду – здебільшого почесну чашу вина в присутності родаків – це була велика честь, про таких героїв складали пісні, їх прославляли! І тоді це не вважалося варварством і дикунством – не варт нинішні моральні принципи тулити до давніх народів і на цій підставі їх у чомусь звинувачувати!

Що ж до кривавої помсти, то вона – кровна помста – існувала ще в родовому суспільстві – як відплата за вбивство свого. І скіфи тут не були винятком. Та й не могли бути. Зобов'язання переслідувати убивцю і його родичів при потребі було чи не священним – навіть у греків! Тож і переслідували родичів аж до дітей двоюрідних братів! Убивця ніде не міг

сховатися, а якщо й ховався так, що його не знаходили, то вбивали його близьких, а кровна помста неодмінно здійснювалася. Ба й сьогодні (Кавказ, хоча б та ж Чечня) існує інститут кровної помсти – то затухаючи в певні періоди, то знову спалахуючи, і викорінити його ще жодній владі не вдавалося. Тож від помсти й сьогодні часто вигибають цілі роди!

Приносили скіфи в жертву своєму кривавому богові війни Аресу людські жертви – полонених. Це було у всіх тодішніх народів і не вважалося аморальним. Та й моральні засади тоді були дещо іншими, принаймні не збігалися з нашими, теперішніми.

І нарешті, останнє: Русь приймала християнство – ще раз нагадаємо – не заради того, аби позбутися чужого лиха, що на той час уже кануло в безвість.

Як відомо, царські скіфи, які вважали себе «найкращими», «власне скіфами», решту племен Скіфії називали «підвладними», своїми «рабами». Але не в прямому значенні, просто племена ті мали щороку сплачувати «справжнім» скіфам данину. Відмова від плати – війна. З усіма наслідками, що звідси випливають: пограбування майна, полон, рабство. Бранців скіфи перетворювали на рабів – як і повсюдно в тодішньому світі (у наш час це – військові полонені). Більшу частину невольників переможці продавали в грецькі колонії на узбережжі Чорного моря і навіть у грецькі метрополії. Рабство, як свідчить історія, у них набуло значного поширення. Рабів використовували на різних роботах: догляд за

худобою, в домашньому господарстві та в особистому слугуванні. Рідко у якому скіфському кургані не знаходять рабів у могилах не лише знаті, а й середнього стану, їх клали (попередньо вбивши чи задушивши) у ногах покійника або за стінкою могили без речей, здебільшого у скорченому положенні... А втім, рабство у Скіфії було патріархальним, домашнім і не становило, як в інших, основи виробництва.

Хоча недобрими вони бували не лише до своїх рабів. У повідомленнях Кларха Солійського (IV ст. до н. е.) є свідчення про зарозумілу деспотичність скіфів до інших народів, зокрема до фракійців: «Вдавшись до розкоші і притому досить сильно... вони дійшли до такого ступеня жорстокості й гордовитості, що в усіх людей, з якими вони вступали у відносини, почали відрізати кінчики носів... А жінки їх татувували тіла жінок фракійців, які жили навкруг них на захід і північ... Над усіма вони панували так пиховито, що рабське служіння в них, ні для кого не безслізне, перенесло і в покоління вираз «від скіфів», яким воно було».

Але війна є війна, не тільки скіфи перемагали супротивників, захоплювали їх у полон і перетворювали на рабів, а й самі скіфи часом програвали битви, а, програвши, опинялися – якщо були живими – в полоні.

І самі ставали рабами.

І тоді вихід був один – викуп. Прадавній звичай багатьох народів. У скіфів паролем при викупі було іранське слово «зірін» – золото. Мірилом багатства у скіфів з давніх часів (і

особливо після їхніх передньоазіатських походів) було золото, золоті прикраси, оздоблення зброї та зброї коней, золоті чаші й різне начиння. (Ось майновий ценз одного із знатних тубільців з Боспору: десять золотих чаш, вісімдесят чотиримісних возів та багато табунів коней, стад великої рогатої худоби й отар овець. Але золото – на першому місці.)

У бідних не було золота, і вони не могли викупитися з неволі до кінця своїх днів. Можні та багаті викуплялися за торбу золота і поверталися додому...

Про що кричать глиняні таблички

А затіяв я мову-розмову не для того, аби з кимось полемізувати і тим більше захищати скіфів від звинувачень в людохватстві, ні... І ось чому. По-перше, скіфи таки були нещадними (в крайньому разі, не відзначалися лагідністю та милосердям до ворогів чи рабів), тут, як кажуть, ні відняти, ні додати. (Втім, їхня жорстокість, це з нашої точки зору й моралі жорстокість, у їхньому розумінні це була молодецька звага.) А по-друге, вони не потребують захисту... Тим більше у ті часи – як і раніше чи пізніше – всі народи і племена були деспотичними, і гнобительство у них було нормою. Особливо на Сході, в Азії, де жорстокість просто не знала аніяких меж.

Хоча б у тій же Ассирії, стародавній рабовласницькій державі, що існувала на півночі Месопотамії і яку ходили воювати скіфи.

Збереглися барельєфи, на яких зображено, як іде підрахунок відрубаних голів. Текст від імені ассирійського царя Тиглатпаласара Першого гласить:

«Як буря, кинувсь я на ворогів. Я наповнив їхніми трупами гірські яри. Я відрізав їм голови. Я руйнував стіни їхніх міст. Я захоплював рабів, майно, нелічені скарби... Міста їхні я віддавав полум'ю, я їх руйнував, я обернув їх на купи руїн...» І таких текстів на глиняних табличках зберег-

лося сотні й сотні.

Все це було тоді нормою. Правилами – даруйте за парадокс – хорошого тону, зразком, яким треба бути завойовником.

І – відрубані голови, голови, голови... Довговолосі, бородаті.

Писець акуратно й діловито підраховує і записує їх, щоб потім повідомити цареві хто з його підданих і скільки відрубав голів і, отже, скількох переміг ворогів. А тому такого треба нагородити. Все буденно, узвичаєно...

Ось на іншому барельєфі конують полоняники, рядами посаджені на гострі палі...

Ось ще на одному – барельєф, як відомо, кам'яний – вічний документ: асирійський цар Саргон гостряком списа власноручно виколоє полоняникам, які стоять перед ним на колінах, очі – теж звична тоді справа!

Ось асирійці, поприв'язувавши за руки й ноги розпластаних на землі бранців, живцем здирають з них шкіру – спокійно-діловито... Буденна робота.

Ось у камені навічно закарбовані хвастоці царя Ашурбаніпала:

«...Ніби натиск лютої бурі, я покорив країну Елама в цілому. Я відрубав голови, відрубав голову Теумману, їхньому гордовитому цареві. Без числа я переміг його воїнів, їхніми трупами я наповнив околиці Суз: наче тернинами чи чортополохом (будяками), їхню кров я спустив у річку Єв-

лей і обагрив її води, ніби червону вовну...»

«Я увійшов у це місто і перерізав його мешканців, як ягнят...» – це про такі ж «подвиги» з іншого кам'яного документа. І таких табличок з подібними клинописними письме-нами тисячі! Бо й «подвигів» тоді таких було тисячі й тисячі.

В Ассирії рабам часто виколювали очі, щоб позбавити їх можливості втекти. А для сліпих у царських та храмових гос-подарствах завжди знаходилася робота – наприклад, молоти зерно на ручних жорнах. Тому руки рабам ніколи не калічи-ли – руки в раба мали бути цілими і неушкодженими, Бра-нець мав робити до останнього подиху.²⁷ Людей тоді цінува-ли менше як худобу. Домашніх тварин берегли, старалися не переобтяжувати тюками й паками в'ючну худобу, раби ж ма-ли працювати до повного виснаження. Смерть раба – менша втрата, як вола чи корови. Та й безперервні війни безпере-рвно поповнювали людськими ресурсами ті чи ті держави, на місце одного загиблого раба приганяли десятки й сотні нових... Рабами ставали й свої, відносно вільні громадяни. Ось із цього приводу документ на глиняній табличці:

«Сина Сін-нурі, по імені Залілум, Бальмунамхе купив у його матері Сін-нурі. В якості його повної ціни він відва-

²⁷ До речі, для вирахування коефіцієнту праці рабів, які зрання й дотемна тру-дилися в царських та храмових господарствах, на різних будівлях, в майстернях, ассирійці придумали таке поняття (щоб оцінити виконану роботу), як – ЛЮ-ДИНОДЕНЬ. Як це, виявляється, близьке нам, адже за часів СРСР у колгоспах теж був схожий термін для колгоспників, кріпаків державної системи – ТРУДО-ДЕНЬ.

жив їй 11 шекелів срібла (на той час приблизно ціна віслюка). Вона поклялася своїм царем перед ювеліром Ібі-ілабратом, перед птахоловом Сін-гамілом, перед Енліль-шемі, перед Сін-ерібом, перед Аху-вакаром, перед Ау-ніншубурка, перед Іліма-ахі в тому, що в майбутньому не пред'являтиме претензій».

Мати продала у вічне рабство сина, і свідки, шановані городяни міста Насарума, своїми печатками скріпили цю угоду. Все по закону.

Не були винятком і скіфи і деяких рабів своїх, аби ті не тікали, теж осліпляли. У відкритому степу та ще в умовах кочового побуту трудно було утримувати рабів, вони могли легко накивати п'ятами, а сліпі – куди поткнуться?

І голови після битви, якщо вона закінчувалася для них перемогою, скіфи відрубували і приносили їх потім вождям як наочний доказ своєї відваги та хоробрості. І вождь тим воїнам, у яких виявлялося найбільше відтятих голів, власноручно на всезагальному святі в присутності народу підносив почесну чашу вина. І такий воїн ставав знаменитим, його шанували, ним гордилися, про нього передавали билиці й легенди. Чи складали пісні. Як вже в наші дні славили тих, хто в роки Другої світової війни більше вбив ворогів – наприклад, снайперів. Чи льотчиків, які найбільше збили літаків противника і мали на фюзеляжах про те відповідну кількість зірочок.

Проте людей на палі, як то чинили ассирійці, скіфи ніко-

ли не наштрикували (в умовах кочового життя це марудна справа – морочитися з палями), але до такого способу чи не найжорстокіших катувань у всі часи охоче вдавалися в багатьох країнах. Згадаймо хоча б Османську імперію, в її столиці Цареграді охоче садовили на палю українців, які протидіяли турецьким чи татарським людоловам. Чи вішали за ребро на гак, згадаймо, як таким робом на багатоденні муки нелюдські почепили Байду в Цареграді на риночку...

Поляки, наприклад, любили садовити на палі (що було, те було) українських козаків, повстанських ватажків, які боролися з панством за волю і кращу долю – це в Речі Посполитій був улюблений вид мученицької страти. Проштрикнутих гостряком через анальний отвір ледь чи не до шиї нещасних піднімали на стовпі, і вони по кілька днів конали під палючим сонцем у нелюдських муках, і це було не так вже й давно – якихось триста років тому.

Чи, скажімо, в Росії любили колесувати, четвертувати живих, коли спершу відтинали жертвам руки-ноги (хоча б тому ж Пугачову), а вже потім, як милість превелику, і голову; заливали приреченим у горло чи вуха розплавлений свинець, варили їх живцем у казанах з киплячим вином (предотепно!), водою чи смолою. (Виходить, що недарма колись поет О. Блок писав: «Да, азиаты мы...» Щоправда, далі уточнював, хто ж вони є: «...да, скифы мы, с раскосыми и жадными очами...»; скіфи якраз і не вдавалися до таких звірств, та ще у вседержавному масштабі, як то робили в Московії,

перетворюючи такі видовиська на масові шоу – це наклеп на синів змієногої богині!). Пізніше в Росії засуджених забивали насмерть шомполами, проганяючи їх крізь стрій солдатів, чи шпіцрутенами, топили в річках (зокрема в Москві, у Неглинній) з каменем на грудях і чинили ще багато мученицьких і по-садистському вигадливих страт...

В Європі любили спалювати живцем на багаттях і влаштовували на площах міст грандіозні видовиська, десятками тисяч спалюючи безневинних жінок, звинувачених в чарівництві чи й політичних супротивників – скіфи до такого зарізацтва, сатанізму й шкуродерства не мали ніякого відношення. Їм, неписьменним, було далеко до «просвещенной» Європи! Таких витончених тортур вони не знали, а тому на практиці їх і не застосовували.

До всього ж лютість скіфів, у якій їх звинувачують в основному грецькі джерела, не підтверджується археологічними чи якимись іншими джерелами – крім, звичайно, варварських звичаїв при похованні царів, коли вони умертвляли і клали з владикою часто жону його, слуг, конюхів, не кажучи вже про рабів. (Та й коней на той світ забирали з собою часом і цілими табунцями по десять-п'ятнадцять і більше голів!) Усі звинувачення їх у жорстокості йдуть від давніх греків і, зокрема, від «батька історії» (виявляється, й «батько» не завжди був об'єктивним!), який у четвертій книзі своєї «Історії в дев'яти книгах» під назвою «Мельпомена» зазначає, що т. зв. царські скіфи, «найхоробріші, найчисленніші; вони вва-

жають інших скіфів своїми рабами». І згадує скіфів-орачів, але останні ніколи не були рабами в скіфських владик, а тільки змушені були платити їм данину, як і інші племена, з яких тоді й складалося об'єднання під назвою Велика Скіфія. І додає, що скіфи осліплюють «УСІХ (виділення моє. – В. Ч.) полонених», що є явним перебільшенням. Щоб осліплювали всіх полонених, такого щось ми не чули. Хоча, звичайно, якась їхня частина, значно менша, і позбавлялась очей (лише ті, які залишалися для себе, аби не розбігалися в степу), переважна ж більшість тих, які відправлялися на продаж, не осліплювалась і взагалі не калічилась, бо кому потрібні каліки. Та й коштували б такі значно дешевше.

«А воєнні звичаї у них такі, – далі свідчить Геродот. – Коли скіф убиває першого мужа, то п'є (трохи) його крові. (Як бачимо, «трохи», а не, наприклад, всю кров. – В. Ч.) Голови вбитих несе цареві; бо тільки той, хто принесе голову, бере участь у розподілі здобичі (чи не в асирійців, з якими вони воювали в Передній Азії, перейняли скіфи цей звичай. – В. Ч.); якщо ж не принесе, то ні. З голови ворога скіф здирає шкіру в такий спосіб. Обкроює голову довкруг коло вух і витрушує її, а потому вишкрібає м'ясо волячим ребром і мене шкуру руками. (Така деталізація переконливо свідчить, що Геродот тут користувався достовірними розповідями степовиків під час своїх відвідин Ольвії. – В. Ч.) Вичинивши, вживає ту шкіру, як хустку. Він прив'язує її до вуздечки того коня, на якому їздить, і пишається тим. Той, хто має більше

таких хусток, вважається найхоробрішим. Багато хто ще й одяг шиє з тих шкурок, зшивають їх, як баранячі (??? – В. Ч.). Багато їх іще здирають з побитих ворогів разом з нігтями шкіру з правих рук (у ворожій правиці сила. – В. Ч.) і роблять собі покривала до сагайдаків. А людська шкіра міцна і блискуча; вона найбільша з усіх шкір. Багато їх (скіфів) обдирають всю шкіру з людей (слід пам'ятати, що все це робилося вже після того, як ворог був мертвим. – В. Ч.), напинають її на дерев'яну ляльку й возять (із собою) на конях.

А з головами – не всіма, лише найбільших ворогів, – чинять так. Обрізують усе, що вище брів, і вичищають. Якщо це бідний чоловік, то обтягує волячою шкірою й так користується (сира шкіра, висихаючи, щільно облягає череп. – В. Ч.), як посудиною для пиття. Так чинять із черепами своїх домашніх, якщо з ними полаються і коли перед судом царя їх переможуть (в герці. – В. Ч.). А як прийдуть до такого гості, він виносить ті голови й розказує, що це, мовляв, були його свояки, що з ним посварилися, і він їх побив. Це вважається мужнім вчинком.

Раз на рік кожний правитель у своїй окрузі готує посуд для змішування вина, і його п'ють (на бенкеті) ті скіфи, що вбили ворога (в бою); хто ж не вбив (жодного) ворога, не п'є того вина й сидить збоку без почесті. Це найбільша ганьба в них. А хто вбив дуже багато ворогів (для цього й потрібно підраховувати відтяти в убитих ворогів голови. – В. Ч.),

дістає дві чаші й п'є з обох них разом».²⁸

І все ж зазначав якось один журналіст у своїй розповіді про археологів, які розкопували скіфську могилу: «...описаний... справедливий портрет скіфів аніскільки не принижує їх історичного значення, особливо для нас, східних слов'ян. І навіть, навпаки, свідчення їхнього життя і діяльності, що їх старанно досліджують археологи, є нашим національним надбутком».

...А ще кожен скіф підперізувався шкіряним поясом (часто з бичачої шкіри, яку не просто було взяти стрілою чи й навіть дротиком, оковувався ще й металом чи прикрашався бляшками або іншими якимись залізними пластинками), на ньому підвішував сагайдак з лівого боку і кинджал (акінак) з правого. Там часто висіла й чаша для пиття. Зброя в степовика, який себе поважав, незмінно прикрашувалася металевими бляшками, у заможних – срібними чи золотими. Взагалі скіф міг бути й геть задрипаним, але зброя його неодмінно мала сяяти бодай сріблом, бо інакше і скіф не був би скіфом!

Зброя у скіфів, як уже мовилося в іншому місці цієї розповіді, відігравала найголовнішу роль. Лесть чи не вирішальну, адже була гарантією того, що носій і володар її і завтра-позавтра ще житиме в своєму краї. І взагалі – у світі бі-

²⁸ Багаті черепи своїх ворогів, переможених ними в поєдинку на очах у царя і після герцю перетворених на чаші, обковували по краях золотом. Варто додати тут і добре відомий з історії факт, що саме так вчинили колись половці, коли вбили на Нижньому Дніпрі київського князя Святослава.

лому. Якщо біля пояса в нього висітимуть кривий і гострий – волосину на льоту краяв! – ніж з кістяним руків'ям, короткий меч-кинджал акінак, двосічний меч, бойовий молот, булава, заткнута за пояс (нею зручно було трощити ворожі голови, аби порятувати свою), дротик та в руках спис із довгим і гострющим вістрям-наконечником. Не кажучи вже про головну скіфську зброю (а втім, у ті часи не лише скіфську) – лук в гориті з тугою тятивою, що її не просто було й натягнути, і сагайдак, повен летючих стріл...

Винахід скіфа, або Як я був безкінним стрільцем з лука

«Я, Ашшурбанапал, осягнув все мистецтво писарів, за-
своїв знання всіх майстрів (вельми похвально як для ца-
ря! – В. Ч.), скільки їх є, навчився стріляти з лука, їздити
на коні...»

Це з написів на глиняних табличках, знайдених в асси-
рійській столиці Ніневії (668–626 рр. до н. е.). Тож і вихо-
дить з цього напису, що з луків ще треба було вчитися стрі-
ляти (як і їздити верхи). Здається, простіше простого – по-
клав стрілу, натягнув тятину – аж ні. Навіть самому цареві
довелося вчитися стріляти з лука і їздити верхи на бойовому
коні...

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.